

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	3
Περίληψη.....	6
Εισαγωγή.....	7
Ελληνικός Εβραϊσμός.....	12
1 ^ο Κεφάλαιο: Η Εβραϊκή κοινότητα Ιωαννίνων στο Χώρο και στο Χρόνο	
1.1. Ο χώρος και ο χρόνος.....	18
1.2. Ιωάννινα και Πολυπολιτισμικότητα.....	34
2 ^ο Κεφάλαιο: Λατρεία – Τελετουργία	
2.1. Λατρεία και Τελετουργία.....	43
2.2. Ιεροί Τόποι.....	64
Α)Συναγωγή.....	65
Β)Κοιμητήριο.....	72
Γ)Σπίτι.....	74
3 ^ο Κεφάλαιο: Κοσμικότητα και Θρησκευτικοί Συμβολισμοί	
3.1. Κοσμικότητα.....	77
ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΔΙΑΒΑΣΗΣ: Φυσικές καταστάσεις και κοινωνικές πρακτικές μετάβασης.....	79
ΜΠΡΙΘ ΜΙΛΑ, ΓΙΑΒΑΡΕΧ και ΤΕΛΕΤΕΣ ΕΝΗΒΩΣΗΣ: Κοινωνικές πρακτικές μετάβασης – Τελετουργίες ενσωμάτωσης.....	90
3.2. Θρησκευτικοί Συμβολισμοί.....	98
4 ^ο Κεφάλαιο: Συλλογική Μνήμη και Ταυτότητες	
4.1. Διασπορά.....	112
4.2. Σώμα.....	121
4.3. Ταυτότητες	127
Α) Κυρίαρχα Σύμβολα, Αναπαραστάσεις, Μνήμη.....	129
Β) Έμφυλες Ταυτότητες, Σύμβολα.....	135
Γ) Αφηγηματικότητα, Συλλογική Ταυτότητα, Συλλογική Μνήμη...	138
Επίλογος.....	142
Βιβλιογραφία.....	147
Ιστογραφία.....	152

Παράρτημα	
Απομαγνητοφωνήσεις.....	1
Μωσής Μάκης.....	1
Κονέ Ρούλα.....	4
Μάτσας Μάκης.....	14
Μάτσα Αλέγρα.....	28
Νεγρίν Νίνα.....	29
Εσκεναζύ Μαθίλντη.....	42
Βενουζίου Κλαίρη.....	57
Κοέν Στέλλα.....	86
Βενουζίου Κλαίρη (β' συνάντηση).....	87
Μπατίνος Μάρκος.....	90
Τσίτου Σάρα.....	112
Ιουδαϊκές Εορτές.....	118
Χρονοδιάγραμμα των κυριότερων σημείων της Εβραϊκής Ιστορίας.....	122
Χειρόγραφο Κ.Ε.Ε.Λ Α.Α.2437.....	125
Εβραϊκοί Όροι.....	135
Χάρτες.....	138
Εικόνες από την εθνογραφική έρευνα πεδίου.....	141

Ευχαριστίες

Ένα εγχείρημα δεν αποτελεί μόνο προσωπική υπόθεση. Τουναντίον, στο πλαίσιο της διπλωματικής εργασίας γνώρισα ανθρώπους που η βοήθειά τους στάθηκε καταλυτική για την ολοκλήρωση του πονήματος.

Ευχαριστώ θερμά την επιβλέπουσα κα. Παπαχριστοφόρου Μαριλένα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Λαογραφίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, για τη συνεργασία, τη συμβολή της στη διαμόρφωση της ερευνητικής και ερμηνευτικής μου σκέψης, τα εύστοχα ερωτήματα και σχόλια, τις κατευθύνσεις, την κατανόηση, την υπομονή και το ενδιαφέρον για τις ερευνητικές μου ανησυχίες και αναζητήσεις.

Ευχαριστώ, τους καθηγητές μου στα προσφερόμενα μαθήματα του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών, τον κ. Νιτσιάκο Βασίλη, Καθηγητή Κοινωνικής Λαογραφίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, την κα. Μπάδα Κωνσταντίνα, Καθηγήτρια Κοινωνικής Λαογραφίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, και τον κ. Φλιτούρη Λάμπρο, Επίκουρο Καθηγητή Ευρωπαϊκής Ιστορίας 18^{ος} – 20^{ος} αι. στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, τον καθένα ξεχωριστά για τις παρατηρήσεις και τις συμβουλές, σε όλη την διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος, που με βοήθησαν να διευρύνω την οπτική και την προσέγγισή μου. Την κα. Παπαστεφανάκη Λήδα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, για τις κατευθύνσεις και τις συμβουλές σχετικά με τον Ελληνικό Εβραϊσμό. Τον κ. Χεκίμογλου Ευάγγελο, Έφορο του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης για την γόνιμη συζήτηση και την παροχή έντυπου υλικού για τις κοινωνικές και θρησκευτικές σχέσεις των κοινοτήτων της Βορείου Ελλάδος, όπως και το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης για την ευγενική εξυπηρέτηση. Την Γαβριήλογλου Αγγελική, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια του Ανοικτού Πανεπιστημίου του Βερολίνου, που μοιράστηκε μαζί μου απλόχερα τις σκέψεις και το υλικό της σχετικά με το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Ευχαριστώ, την κα. Κράββα Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, για τις ιδέες σχετικά με την προσέγγιση των πολιτισμικών ταυτοτήτων και της ενσωμάτωσης/embodiment.

Ευχαριστώ, το προσωπικό του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος και συγκεκριμένα την κα. Μπαττίνου Ζανέτ, Διευθύντρια του Μουσείου, που μου επέτρεψε την πρόσβαση στο σχετικό με την Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων αρχειακό υλικό, την κα. Λουδάρου Αναστασία, Υποψήφια Διδάκτορα Αρχαίας Ιστορίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και Ειδική Ερευνήτρια του Εβραϊκού Μουσείου για την άμεση ανταπόκριση στα ερωτήματά μου και στην παροχή υποστηρικτικού υλικού την περίοδο επεξεργασίας του αρχείου και την κα. Τρέβεζα Οριέττα, Μουσειοπαιδαγωγό του Εβραϊκού Μουσείου για την λεπτομερή επεξήγηση της ποικιλομορφίας των Εβραϊκών Διαλέκτων. Τον κ. Καραμανέ Ευάγγελο, Διευθύνοντα και Ερευνητή Α' βαθμίδας του Κ.Ε.Ε.Λ. της Ακαδημίας Αθηνών που κατέστησε εφικτή την επεξεργασία του σχετικού χειρόγραφου της Ισραηλιτικής κοινότητας Ιωαννίνων και τους Ερευνητές Γ' βαθμίδας του Κέντρου, Ποτηρόπουλο Παρασκευά και Καραχρήστο Ιωάννη, για τα κριτικά τους σχόλια αναφορικά με το χειρόγραφο. Την κα. Fromm Bacola Annette, Μουσειολόγο και Διδάκτορα Λαογραφίας του Πανεπιστημίου της Ιντιάνα στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, για την διεισδυτική ανάλυση του κοσμογονικού μύθου της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων. Το προσωπικό της Εταιρίας Ηπειρωτικών Μελετών για την συνεργασία και τις Βιβλιοθηκονόμους της Βιβλιοθήκης της Βουλής για την ευγενική βοήθεια στις βιβλιογραφικές και αρχειακές αναζητήσεις μου στη Βιβλιοθήκη, όπως επίσης και το προσωπικό της Ιστορικής Βιβλιοθήκης της Ε.Σ.Ε.Α, για την προσπάθεια επίτευξης των αναζητήσεων. Ευχαριστώ επίσης, την κα. Rozen Minna, Καθηγήτρια Εβραϊκής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Χάιφα στο Ισραήλ, για την εποικοδομητική συζήτηση σχετικά με το Ρωμανιώτικο Εβραϊσμό και τις ερευνητικές κατευθύνσεις για τον εβραϊσμό της Μεσογείου και την κα. Καβάλα Μαρία, Διδάκτορα Νεότερης Ελληνικής Κοινωνικής και Οικονομικής Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης για την άμεση ανταπόκριση στο ερώτημά μου σχετικά με τον όρο Ρωμανιώτες/Ρωμανιώτες. Την Kartowski – Aiach Milena, Υποψήφια Διδάκτορα Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιξ της Μασσαλίας, για τις πολύτιμες συζητήσεις για τον εβραϊκό τρόπο ζωής, την έννοια της «πατρίδας» και της «διασποράς» όπως και τον Fogel Tom, Υποψήφιο Διδάκτορα Λαογραφίας του Εβραϊκού Πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ για την κριτική ανάλυση του «σώματος» και του «πνεύματος» στο πλαίσιο του Εβραϊσμού. Τον κ. Παρθένη Νίκο φιλόλογο και φίλο για τα εύστοχα ερωτήματα που έθεσε διαβάζοντας τη διπλωματική και τις φιλολογικές παρατηρήσεις. Τον συμφοιτητή μου στο

μεταπτυχιακό πρόγραμμα Ζήκο Βαγγέλη, για την πολύτιμη βοήθειά του στην αρχή της έρευνας.

Ευχαριστώ θερμά όλους τους συνομιλητές κατά τη διάρκεια της εθνογραφικής έρευνας πεδίου, Εβραίους από τη Λάρισα, το Βόλο, τη Θεσσαλονίκη, την Καρδίτσα, το Ισραήλ, τη Γαλλία. Ειδικότερα, τους Γιαννιώτες Εβραίους που μένουν στα Ιωάννινα και στην Αθήνα, που μοιράστηκαν μαζί μου τα βιώματα και τις μνήμες τους, για την εμπιστοσύνη και τις ενδελεχείς συζητήσεις. Χωρίς τη δική τους βοήθεια το εγχείρημα δεν θα είχε ολοκληρωθεί.

Τέλος, ευχαριστώ πολύ την οικογένειά μου για την αμέριστη συμπαράσταση και εμπύχωση σε όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος.

Περίληψη

Η παρουσία των Εβραίων στον Ελλαδικό χώρο υπήρξε έντονη επί δεκαπέντε περίπου αιώνες, με τις εβραϊκές κοινότητες να διακατέχονται από δυναμισμό και ενεργητικότητα. Άλλοτε οι ιστορικές συνθήκες ήταν ευνοϊκές για τις εβραϊκές κοινότητες και άλλοτε απάνθρωπες. Αν ρίξουμε μια προσεκτική ματιά στη θεματολογία των ερευνών που έχουν εκπονηθεί σχετικά με τον Ελληνικό Εβραϊσμό θα παρατηρήσουμε πως οι Σεφαραδίτες Εβραίοι έχουν κεντρίσει το ενδιαφέρον των μελετητών, ενώ ελάχιστοι έχουν ασχοληθεί με τους Ρωμανιώτες, τους Εσκεναζίτες, τους Μισραχί. Ταυτοχρόνως ο παραγόμενος λόγος επικεντρώνεται κυρίως στα χρόνια του Ολοκαυτώματος¹ και την Ιστορία των εβραϊκών κοινοτήτων.

Για την ανάλυση και την ερμηνεία των πολιτισμικών πρακτικών που μελετώνται στη διπλωματική εργασία, ακολουθήθηκε η διεπιστημονική προσέγγιση και υιοθετήθηκε η μέθοδος της εθνογραφικής έρευνας πεδίου με συμμετοχική παρατήρηση. Προσεγγίζοντας ολιστικά το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο δράσης της Εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων δίνοντας έμφαση στο συμβολικό επίπεδο μέσω των θρησκευτικών πρακτικών, επιδιώκεται η ανάδυση των πολιτισμικών ταυτοτήτων.

Αρχικά μελετώνται τα ιστορικά δεδομένα της Ελλάδας και της πόλης των Ιωαννίνων και έπειτα δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στις αναπαραστάσεις, τα σύμβολα, τις πρακτικές που επιβιώνουν, αναβιώνουν ή εκλείπουν, στην κοσμοθεωρία της κοινότητας. Το εγχείρημα πλαισιώνεται με αρχειακή και βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

---

¹ Στην συγκεκριμένη εργασία χρησιμοποιείται ο όρος «Ολοκαύτωμα», έναντι των όρων «Γενοκτονία» ή «Shoa», υιοθετώντας τον τρόπο έκφρασης των συνομιλητών μου στο πεδίο της έρευνας. Ο όρος χρησιμοποιείται και από επίσημους φορείς του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, π.χ. «*Απόγονοι θυμάτων του Ολοκαυτώματος*» <http://athjcom.gr/category/apogonoi-olokaftomatos-anakoimwseis/#>, στη δημόσια σφαίρα συναντώνται «*Μνημείο του Ολοκαυτώματος...*», «*Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος*» και στη βιβλιογραφία ενδεικτικά: Laqueur Walterm edt. & Baumel Tydor Judith associate edt., *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press, New Haven and London, 2001

Εισαγωγή

Η διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία – Λαογραφία» του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, στον τομέα της Λαογραφίας με κατεύθυνση ειδίκευσης: «Κοινωνικές – Οικονομικές δομές, Συλλογική Μνήμη και Ταυτότητες». Πεδίο μελέτης της εργασίας συνιστούν οι «Θρησκευτικοί Συμβολισμοί και οι Ταυτότητες στη Ρωμανιώτικη Ισραηλιτική κοινότητα των Ιωαννίνων». Το εγχείρημα στηρίζεται στα ιστορικά στοιχεία της Ισραηλιτικής κοινότητας και της πόλης των Ιωαννίνων, σε βιβλιογραφικές αναζητήσεις και έρευνες σε αρχεία που σχετίζονται με το αντικείμενο μελέτης. Σημαντικές πληροφορίες αντλήθηκαν από το εποπτικό υλικό του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, του Δημοτικού Μουσείου Ιωαννίνων, του Μουσείου Αργυροτεχνίας στα Ιωάννινα και το αρχαιολογικό και εποπτικό υλικό του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Ενώ πολύτιμα στοιχεία της εργασίας αποτελούν το χειρόγραφο που επεξεργάστηκα στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας² και το υλικό που προήλθε από την εθνογραφική έρευνα πεδίου με συμμετοχική παρατήρηση. Η έρευνα πεδίου διεξήχθη κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους 2016 – 2017. Εστιάζοντας στο συμβολικό επίπεδο δράσης μέσω των θρησκευτικών και πολιτισμικών πρακτικών, των αναπαραστάσεων, των αφηγήσεων και της κοσμοθεωρίας αναδεικνύονται οι πολιτισμικές ταυτότητες των Εβραίων των Ιωαννίνων.

Το ερέθισμα για την επιλογή του θέματος δόθηκε από την αρχική ενασχόληση μου με την εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων σε εξαμηνιαία εργασία³ στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος, στο μάθημα «Εθνογραφική έρευνα πεδίου και αρχεία» με διδάσκουσα την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παπαχριστοφόρου Μαριλένα, το ακαδημαϊκό έτος 2015 – 2016. Η εξαμηνιαία εργασία αύξησε την ερευνητική μου διάθεση σχετικά με το συμβολικό επίπεδο δράσης της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων, μαγνητίζοντας το ενδιαφέρον μου. Καταλυτική στάθηκε επίσης η παρατήρηση της θεματολογίας της βιβλιογραφίας του Ελληνικού Εβραϊσμού που επικεντρώνεται κυρίως στο Σεφαραδίτικο στοιχείο.⁴

---

² Κ.Ε.Ε.Λ., Α.Α. 2437, καταθέτης Leon Levy, Ιωάννινα, 1964

³ «Η Ρωμανιώτικη Ισραηλιτική κοινότητα των Ιωαννίνων μέσα από την τελετή Γιομ Κιπούρ» Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φεβρουάριος 2016

⁴ Από την λέξη Σεφαραδ, την βιβλική ονομασία της Ισπανίας, 1492 εκδιώχθηκαν οι Εβραίοι της Ισπανίας, 1497 της Πορτογαλίας και ονομάζονται συλλογικά Σεφαραδίτες ενώ μιλούν τη γλώσσα: Λαντίνο/Ladino – Ισπανό

Προκειμένου να ξεκινήσω τη μελέτη του Ελληνικού Εβραϊσμού, πραγματοποίησα τακτικές επισκέψεις στις μόνιμες και περιοδικές εκθέσεις του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος στην Αθήνα και του Εβραϊκού Μουσείου στη Θεσσαλονίκη, το ακαδημαϊκό έτος 2016 – 2017. Η μύησή μου στο πεδίο της έρευνας ήλθε τους καλοκαιρινούς μήνες του έτους 2016, όπου παρακολούθησα συστηματικά την θρησκευτική τελετή του Σσαμπάτ/Σαββάτου στην αμιγώς Ρωμανιώτικη Ισραηλιτική κοινότητα του Βόλου.⁵ Οι πρώτες εντυπώσεις που μου δημιουργήθηκαν από τη συστηματική συμμετοχική παρατήρηση της τελετής και των πρώτων συζητήσεων και συνεντεύξεων με Ρωμανιώτες και Σεφαραδίτες, διεύρυναν το πεδίο των ερευνητικών αναζητήσεων.

Οι αρχικές βιβλιογραφικές αναζητήσεις εστίασαν στην Ιουδαϊκή θρησκεία και την Ιστορία του Ελληνικού Εβραϊσμού.⁶ Το βιβλίο *The Jews of Ioannina*⁷ αποτελεί την πρώτη συστηματική μελέτη της Ρωμανιώτικης Ισραηλιτικής κοινότητας των Ιωαννίνων με συγκεντρωμένα τα ιστορικά και κοινωνικά γεγονότα που επηρέασαν την κοινότητα. Ανέτρεξα στις εγκυκλοπαίδειες *Jewish Encyclopedia*⁸ και *Holocaust Encyclopedia*⁹ και στις ιστοσελίδες επίσημων οργανισμών: <http://www.jewfaq.org> και <http://www.jewishvirtuallibrary.org/> που αποτελούν εμπλουτισμένες βάσεις

- εβραϊκά/Judeo Espaniol. Από το 1493 μέχρι το 1541 Εβραίοι της Ιταλίας, Σικελίας, Απουλίας και Καλαβρίας φτάνουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ονομάζονται συλλογικά Ιταλοί Εβραίοι.

⁵ Φρεζής Ραφαήλ Α., *Η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου: Σύντομη Ιστορική Αναδρομή*, Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου, Βόλος, 2009, σ. 1 «Παρά το γεγονός ότι πολλοί Ισπανοεβραίοι, διαφεύγοντας το διωγμό από τη χώρα τους -το 1492- εγκαταστάθηκαν σε διάφορα λιμάνια της Μεσογείου και κυρίως της Θεσσαλονίκης, δε φαίνεται να εγκαταστάθηκαν στο Βόλο και γι' αυτό η Κοινότητα θεωρείται αμιγώς Ελληνική («Ρωμανιώτικη»).

⁶ Σχετικά με τη βιβλιογραφία που προσεγγίστηκε στην αρχή της έρευνας παραπέμπω ενδεικτικά: Bornstein - Makovetsky Leah, «The social and communal organization of the Jewish communities in Epirus during the sixteenth century», *Mediterranean Historical Review*, 2008, σ.σ. 207-215, Annette B. Fromm, *We are few: Folklore and ethnic identity of the Jewish community of Ioannina, Greece*, Indiana University, 1992, Rozen Minna, *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans 1808 -1945*, Tel Aviv University, 2005, Pierron Bernard, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα: Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821- 1924*, Πόλις, Αθήνα, 2004, Fleming B. Katherine, *Η ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, μτφ. Γάσπαρης, Οδυσσέας, Αθήνα, 2009, Apostolou Andrew, «Mother of Israel, Orphan of History: writing on Jews of Salonica», Review essay, *Israel Affairs*, Vol. 13, 2007, σ.σ. 194 – 204, Φρεζή Υβόννη – Κονέ Ρούλα – Μαΐση Ευτυχία, *Ο κύκλος της Ζωής: Εβραϊκά σύμβολα*, Τσακατίρης, Β' έκδοση, Βόλος, 2005, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο 3-4 Απριλίου 1998, Αθήνα, 1999

⁷ Dalven Rae, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Philadelphia, 1990

⁸ Ολόκληρη ψηφιοποιημένη: <http://www.jewishencyclopedia.com/>

⁹ Laqueur Walterm ed. & Baumel Tydor Judith associate ed., *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press, New Haven and London, 2001

δεδομένων με εβραϊκούς όρους που σχετίζονται με την ιστορία, την καθημερινή ζωή, τις τελετουργίες και τον Ιουδαϊκό Νόμο. Η μελέτη των βιβλίων, *Βασικές αρχές του Ιουδαϊσμού*,¹⁰ *To be Jew*,¹¹ *Το αρχαίον εβραϊκόν Δίκαιον ή Το Δίκαιον της Πεντατεύχου*,¹² τα *Ήθη Ισραηλιτών*,¹³ αποτελούν σημεία της εισαγωγής μου στην εβραϊκή κοσμοθεωρία. Τα βιβλία *Traditions and Customs of the Sephardic Jews of Salonica*,¹⁴ και *We are few: Folklore and Ethnic Identity of the Jewish Community of Ioannina, Greece*¹⁵ που επικεντρώνονται στη θρησκευτική και κοσμική ζωή των Σεφαραδιτών Εβραίων της Θεσσαλονίκης, και των Ρωμανιωτών Εβραίων των Ιωαννίνων αντίστοιχα, αποτέλεσαν μέρος της προσπάθειας εισαγωγής μου στα ιουδαϊκά πολιτισμικά μορφώματα που αναπτύχθηκαν στον ελλαδικό χώρο.

Σύμφωνα με τον ερευνητή Γ' του Κ.Ε.Ε.Λ. Ποτηρόπουλο Παρασκευά, το ερευνητικό πεδίο της Λαογραφίας ασχολείται με τις πολιτισμικές πρακτικές, το πολιτισμικό φύλο, τα εθιμικά δρώμενα, τη συγκρότηση των πολιτισμικών ταυτοτήτων, τις τελετουργίες διάβασης, τις συνθήκες υπό τις οποίες μετασχηματίζονται οι κοινότητες, τις κοσμολογίες, τις αφηγήσεις, τις συμβολικές δράσεις των ατόμων και τη σύγχρονη πραγματικότητα με τα νέα πεδία δράσης.¹⁶ Ταυτόχρονα το κοινωνικό, το πολιτισμικό και το ιστορικό στοιχείο ενυπάρχει στο αντικείμενο μελέτης της.¹⁷ Σύμφωνα με την κοινωνική λαογράφο Λυδάκη Άννα η Λαογραφία αναφέρεται σε σύνολα ανθρώπων που ενώνουν κοινές αξίες, αναπαραστάσεις, σύμβολα και κοσμοθεωρίες.¹⁸

Η μέθοδος που υιοθετήθηκε για τη διεξαγωγή της έρευνας και την ολοκλήρωση της διπλωματικής εργασίας, είναι η εθνογραφική έρευνα πεδίου με συμμετοχική

---

¹⁰ Chaim Pearl and Reuben S. Brookes, *Βασικές Αρχές του Ιουδαϊσμού*, Κ.Ι.Σ.Ε., 1964α, 1997β

¹¹ Rabbi Hayim Halevy Donin, *To be a Jew: a guide to Jewish observance in contemporary life*, αυτοέκδοση, U.S.A., 1991

¹² Αγαπίδης Ιωάννης, *Το αρχαίον εβραϊκόν Δίκαιον ή Το Δίκαιον της Πεντατεύχου*, αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη, 1960

¹³ Φλερρύ Κ. Άββα, *Ήθη Ισραηλιτών*, μτφ. Μετίκος, Αυτοέκδοση, 1814

¹⁴ Molho Michael, *Traditions and Customs of the Sephardic Jews of Salonica*, Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, N.Y, 2006

¹⁵ Fromm B Annette., *We are few: Folklore and ethnic identity of the Jewish community of Ioannina, Greece*, Indiana University, 1992

¹⁶ Νιτσιάκος Βασίλης και Ποτηρόπουλος Παρασκευάς (επιμ.), *Λαογραφία και Ανθρωπολογία: μία συμβολή στο διάλογο*, Σιδέρης, Αθήνα, 2018, , σ.σ. 44 – 45

¹⁷ Ποτηρόπουλος Παρασκευάς, «Πεδία Προσανατολισμού μιας Κριτικής Λαογραφίας» ο.π. σ. 51 και Λυδάκη Άννα, *Ποιοτικές Μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2001 σ. 119

¹⁸ Λυδάκη Άννα ο. π. σ.119

παρατήρηση. Η παρουσία μου με ερευνητική διάθεση στις εκδηλώσεις θρησκευτικού και κοσμικού χαρακτήρα που διοργανώθηκαν από την Ρωμανιώτικη Ισραηλιτική κοινότητα, από τους φορείς της τοπικής κοινωνίας των Ιωαννίνων από κοινού με την κοινότητα και το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, με μετέφεραν στον κόσμο των συνομιλητών. Η μελέτη της εκάστοτε μορφής ενός φαινομένου μακράς διάρκειας απαιτεί ιστορική μελέτη, η οποία δεν θα μπορούσε να παραλειφθεί από το παρόν πόνημα. Κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου οι μελετητές έρχονται αντιμέτωποι με περιορισμούς τους οποίους συχνά καλούνται να παρακάμψουν άμεσα. Στην συγκεκριμένη έρευνα η etic¹⁹ ταυτότητά μου αποτέλεσε το δικό μου περιορισμό. Ξεπεράστηκε σύντομα με την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν οι πρώτοι συνομιλητές στο πεδίο και με την επιδίωξη της συστηματικής επαφής με τους Γιαννιώτες Εβραίους κατά την πολύμηνη παραμονή μου στο πεδίο.

Οι συνομιλητές στο πεδίο της έρευνας είναι Γιαννιώτες Εβραίοι στην καταγωγή που διαμένουν στην Αθήνα, Γιαννιώτες Εβραίοι που ζουν ακόμη στα Ιωάννινα, Βολιώτες Εβραίοι με καταγωγή από τη Λάρισα, Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, της Λάρισας και της Καρδίτσας που μένουν παραπάνω από τριάντα χρόνια στα Ιωάννινα, Εβραίοι με τους οποίους συνομίλησα στην θρησκευτική εορτή Ροσ Ασσανά/Νέο Έτος και στην θρησκευτική τελετή Γιομ Κιπούρ/Μεγάλη Μέρα και στην ομιλία της πρώην διευθύντριας του Εβραϊκού Μουσείου της Ιερής Συναγωγής Ιωαννίνων της Αμερικής, Haddad Ikonopoulos Marcia,²⁰ με καταγωγή από τα Ιωάννινα που ζουν στην Αμερική, Εβραίοι που μένουν στο Ισραήλ και στη Γαλλία και γνωριστήκαμε στο συνέδριο S.I.E.F.²¹ τον Μάρτιο του 2017 στο Göttingen της Γερμανίας.

Το υλικό της έρευνας συνθέτουν ημί - δομημένες μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις, σημειώσεις πεδίου, σημειώσεις από συνεντεύξεις που τηρήθηκε η επιθυμία των συνομιλητών για τη μη μαγνητοφωνημένη καταγραφή των συζητήσεων, εθνογραφικό ημερολόγιο και εποπτικό υλικό που καταγράφηκε κατά τη διάρκεια των συναντήσεων και των θρησκευτικών και κοσμικών εκδηλώσεων της κοινότητας. Το υλικό πλαισιώνεται από το αρχειακό υλικό του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, που

---

¹⁹ Etic: ο ερευνητής προέρχεται ή συνδέεται με κάποιο τρόπο με το πεδίο έρευνας και Etic, ο ερευνητής δεν συνδέεται με κανένα μέσο με το υπό μελέτη πεδίο

²⁰ Ομιλία στο κεντρικό αμφιθέατρο της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Marcia Haddad Ikonopoulos με θέμα: "Emigration of Jews from Epirus", 5/10/2016

²¹ S.I.E.F. Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore - International Society for Ethnology and Folklore, <https://www.siefhome.org/>

αφορά την Ρωμανιώτικη κοινότητα των Ιωαννίνων. Το αρχείο μελετήθηκε το Σεπτέμβριο του 2016 στην Βιβλιοθήκη του Μουσείου. Επίσης, λήφθηκε υπόψη το διμηνιαίο περιοδικό του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος «Χρονικά» και ο τοπικός τύπος της περιοχής των Ιωαννίνων, συγκεκριμένα οι εφημερίδες «Κυριακάτικος Ηπειρωτικός Αγών», «Ηπειρωτικός Αγών» των ετών 1924 – 1925 και 1931, 1934 – 1935 αντίστοιχα, και η εφημερίδα «Ηπειρος» του έτους 1960 - 1961. Αρχειακό υλικό προς τεκμηρίωση της διπλωματικής εργασίας, αναζητήθηκε στο Κ.Ε.Ε.Λ.,²² στην Ε.Σ.Η.Ε.Α.,²³ στο παράρτημα της Εθνικής Βιβλιοθήκης στο Τμήμα των Χειρόγραφων, στο Γ.Α.Κ. Ιωαννίνων και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Η πρόσβαση στη βιβλιοθήκη της Ε.Σ.Η.Ε.Α. κατέστη αδύνατη εξαιτίας της αδυναμίας συντήρησης του υλικού και της μη ψηφιοποιημένης μορφής του. Στο Γ.Α.Κ. Ιωαννίνων το σχετικό με την Εβραϊκή κοινότητα αρχείο επεξεργαζόταν ήδη από τον φορέα για την έκδοση ενός βιβλίου και στο Τμήμα των Χειρόγραφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, παρόλο που η χωροταξική μεταφορά στο Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος δεν είχε ξεκινήσει, τα αρχεία ήταν κλειστά για το κοινό εξαιτίας των προετοιμασιών. Μου επετράπη η πρόσβαση στο χειρόγραφο αρχείο του Κ.Ε.Ε.Λ., με την επεξεργασία του να πραγματοποιείται τον Ιούλιο του 2017, καθώς επίσης και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής για βιβλιογραφικές αναζητήσεις.

Το εγχείρημα της προσέγγισης των πολιτισμικών ταυτοτήτων στην Ρωμανιώτικη Ισραηλιτική κοινότητα των Ιωαννίνων, διαρθρώνεται στην παρούσα εργασία σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο προσεγγίζεται η ιστορική παρουσία της Ρωμανιώτικης Ισραηλιτικής κοινότητας των Ιωαννίνων μέσα στο *Χώρο και το Χρόνο*, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τα γραπτά ιστορικά και αρχειακά στοιχεία όσο και την προφορική παράδοση της κοινότητας. Η *πολυπολιτισμική* χροιά της πόλης υπογραμμίζεται μέσα από το τόπο και τον χρόνο συνάντησης των εθνοτικών ομάδων, που σχηματοποιεί τις πολιτισμικές ταυτότητες μέσα από τους αυτοπροσδιορισμούς, τους ετεροπροσδιορισμούς, τις κοινές και διαφορετικές πρακτικές και αντιλήψεις. Στο δεύτερο κεφάλαιο, προσεγγίστηκε ο ιερός χρόνος της κοινότητας, οι *εορτές* που επιτελούνται σήμερα στους *ιερούς τόπους*, τη συναγωγή, την οικία και το νεκροταφείο, προσεγγίζοντας το συμβολικό επίπεδο δράσης της. Στο τρίτο κεφάλαιο,

---

²² Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών:
<http://www.kentrolaografias.gr/>

²³ Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών: <https://www.esiea.gr/>

προσανατολίζουμε τη μελέτη στην *κοσμική εμπειρία*, στις τελετές που έλαβαν μέρος οι συνομιλητές μου και τις τελετές που λαμβάνουν μέρος σήμερα τα παιδιά τους, σε συγκεκριμένα χωροχρονικά πλαίσια όπως ορίζονται από το πολιτισμικό σύστημα που μετέχουν. Επίσης η έρευνα επικεντρώνεται στο σύστημα των *κυρίαρχων συμβόλων* και των *θρησκευτικών συμβολισμών* που απαρτίζουν τη συλλογική μνήμη, τις αναπαραστάσεις και τις αφηγήσεις που συνθέτουν τις ταυτότητες της κοινότητας. Το τελευταίο κεφάλαιο πραγματεύεται αρχικά, την *διασπορική* εμπειρία και την έννοια του εκτοπισμού που ενυπάρχει στα κυρίαρχα σύμβολα. Τις προσλήψεις του *σώματος* που νοείται ως σύμβολο όπου εγγράφονται τα πολιτισμικά πρότυπα και η έμφυλη εμπειρία, καταλήγοντας στο πλαίσιο κατασκευής των *πολιτισμικών ταυτοτήτων*. Οι δυναμικές αφηγηματικές ροές που ενεργοποιούνται στους ιερούς χώρους περιοδικά στον κύκλο του χρόνου, από τους Γιαννιώτες Εβραίους που διαμένουν στα Ιωάννινα και τη Διασπορά και επιστρέφουν τελετουργικά, διαμορφώνουν τη *συλλογική μνήμη* και τις *ταυτότητες* της Ρωμανιώτικης Ισραηλιτικής κοινότητας των Ιωαννίνων.

Για την πληρέστερη κατανόηση του αντικειμένου της έρευνας, παρατίθεται μια συνοπτική εισαγωγή στον Ελληνικό Εβραϊσμό.

Ελληνικός Εβραϊσμός

Η Εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο μαρτυρείται από πολύ νωρίς όταν με αφορμή την αιχμαλωσία της Βαβυλώνας, τον 6^ο αιώνα π.Χ., και ύστερα με τον πόλεμο των Μακκαβαίων προκλήθηκε η έξοδος σημαντικού μέρους του πληθυσμού της Ιουδαίας.²⁴ Παρά το γεγονός ότι ο Πέρσης αυτοκράτορας Κύρος επέτρεψε την επιστροφή των εξόριστων Εβραίων από τον Βαβυλωνιακό βασιλιά Ναβουχοδονόσωρ, αρκετοί αποφάσισαν να παραμείνουν στη Διασπορά. Τα βιβλικά κείμενα αναφέρουν πως σχηματίστηκαν εβραϊκές κοινότητες στην Βαβυλώνα, την Αίγυπτο και την Βορειοανατολική Μεσόγειο, ενώ σύντομα εγκαταστάθηκαν και στην Αλεξάνδρεια, την Ελλάδα, την Κύπρο, την Μικρά Ασία και το Βόσπορο.²⁵ Ως αρχαιότερο ιστορικό τεκμήριο του Ελληνικού Εβραϊσμού μέχρι σήμερα, θεωρείται η επιγραφική στήλη που βρέθηκε στο Αμφιαράειο του Ωρωπού και χρονολογείται το 300 – 250 π.Χ. Η στήλη

---

²⁴ Karagiannis G. Christos, “The Expansion of Mediterranean Judaism and the Synagogue of Delos”, *Mediterranean Review*, Vol. 4, No. 1, June 2011 σ.σ. 1 – 31, σ. 2

²⁵ Karagiannis G. Christos, ο.π., σ.σ. 2 – 3 και υποσημειώσεις 1,2,3 για τις βιβλικές αναφορές

αναφέρεται στον «Μόσχο γιό του Μόσχου Ιουδαίου» ο οποίος θα αποδεσμευτεί από τα καθήκοντά του απέναντι στο ναό.²⁶

ΜΟΣΧΟΝ ΦΡΥΝΙΔΑΣ...]ΤΟΝ ΚΑΙ ΕΙΝΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΜΗ[ΔΕΝΙ ΜΗΔ]ΕΝ ΠΡΟΣΗΚΟΝΤΑ'ΕΑΝ ΔΕ ΤΙ ΠΑΘΗ ΦΡΥΝΙΔΑΣ ΠΡΟΤΟΥ ΤΟΝ ΧΡΟΝΟΣ ΔΙΕΞΕΛΘΕΙΝ, ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΑΠΕΤΩ ΜΟΣΧΟΣ, ΟΥΝ ΑΝ ΑΥΤΟΣ ΒΟΥΛΗΤΑΙ. ΤΥΧΗ ΑΓΑΘΗ. ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΑΘΗΝΟΔΩΡΟΣ ΜΝΑΣΙΚΩΝΤΟΣ ΩΡΩΠΙΟΣ, ΒΙΟΤΤΟΣ ΕΥΔΕΚΟΥ ΑΘΗΝΑΙΟΣ, ΧΑΡΙΝΟΣ ΑΝΤΙΧΑΡΜΟΥ ΑΘΗΝΑΙΟΣ, ΑΘΗΝΑΔΗΣ ΕΠΙΓΟΝΟΥ ΩΡΩΠΙΟΣ, ΙΠΠΙΩΝ ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΩΡΩΠΙΟΣ. ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΣΧΙΩΝΟΣ ΙΟΥΔΑΙΟΣ ΕΝΥΠΝΙΟΝ ΙΔΩΝ ΠΡΟΣΤΑΞΑΝΤΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΑΜΦΙΑΡΑΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΓΙΕΙΑΣ, ΚΑΘΑ ΣΥΝΕΤΑΞΕ Ο ΑΜΦΙΑΡΑΟΣ ΚΑΙ Η ΥΓΙΕΙΑ ΕΝ ΣΤΗΛΗΣ ΓΡΑΨΑΝΤΑ ΑΝΑΘΕΙΝΑΙ ΠΡΟΣ ΤΩ ΒΩΜΩ.

Από την επιγραφή μαθαίνουμε πως ο Φρυνίδας υπόσχεται να ελευθερώσει από τα καθήκοντά του στον ναό τον Μόσχο, γιό του Μόσχου Ιουδαίου σε συγκεκριμένο χρόνο ενώ υπάρχουν και πέντε μάρτυρες. Στην επιγραφή διευκρινίζεται πως ο Μόσχος είδε στον ύπνο του το θεό Αμφιάραιο και την Υγεία που τον πρόσταξαν να αφιερώσει αυτή τη στήλη στο βωμό ενώ ταυτόχρονα αναφέρεται και ο εθνοτικός προσδιορισμός του, Ιουδαίος.

Σύμφωνα με το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, «*Ο Θρόνος του Μωσή*» μαρτυρεί την αρχαιότερη ύπαρξη συναγωγικού κέντρου στο νησί της Δήλου ήδη από τον 1^ο αιώνα π.Χ.²⁷ Σύμφωνα με τον ιστορικό Καραγιάννη Χρήστο, τρεις ακόμη απελευθερωτικές επιγραφές που αναφέρονται σε Εβραίους βρέθηκαν στους Δελφούς και χρονολογούνται μεταξύ του 2^{ου} αι. π.Χ και του 1^{ου} αι. μ.Χ., ενώ μια επιγραφή από την Κόρινθο του 135 – 105 μ.Χ. αναφέρεται στην ύπαρξη εβραϊκής συναγωγής στην πόλη.²⁸

Η μαρτυρία του Ιουδαίου Φίλωνος από την Αλεξάνδρεια τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα, γύρω στο 40 μ.Χ., αναφέρει ότι εβραϊκές κοινότητες υπήρχαν «εις Θετταλίαν, Βοιωτίαν, Μακεδονίαν, Αίτωλίαν, τήν Ἀττικὴν, Ἄργος, Κόρινθον τό πλείστα καί ἀρίστα Πελοποννήσου, καί οὐ μόνον αἱ ἡπειροὶ μεσταί των ἰουδαϊκῶν ἀποικιῶν εἰσίν, ἀλλά καί νήσων αἱ δοκιμώταται, Εὐβοία, Κύπρος, Κρήτη».²⁹ Οι

²⁶ Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, εξαμηνιαίο μάθημα «Οι Εβραίοι στην Οθωμανική αυτοκρατορία και στο ελληνικό έθνος-κράτος» διδάσκουσα: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παπαστεφανάκη Λήδα, 7/3/2017 και Karagiannis G. Christos, ο.π., υποσημείωση 14 σ. 4

²⁷ Μόνιμη Έκθεση Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, 2^{ος} όροφος <https://www.jewishmuseum.gr/deftero-eripedo-istoria-ton-ellinon-evreon/> και Karagiannis G. Christos, ο.π. σ.σ. 5 - 7

²⁸ Karagiannis G. Christos, ο.π. σ.σ 5 - 6

²⁹ Σιμπή Ιακώβ, «Συμβολή στην ιστορία των πρώτων Εβραίων στην Ελλάδα», *Χρονικά*, Κ.Ι.Σ.Ε, τχ. 29 Μάιος 1980, σ. 10

συνθήκες σχετικής ηρεμίας που επικρατούσαν στην περιοχή και η ιδιότητα των Ρωμαίων πολιτών προστάτευε τους Εβραίους από θρησκευτικές διώξεις, δημιουργώντας ευνοϊκές προϋποθέσεις για την εγκατάστασή τους τόσο στα σημαντικά αστικά κέντρα όσο και στους μικρούς οικισμούς. Οι εβραϊκές κοινότητες του ελλαδικού χώρου έχουν ενεργή παρουσία από τον 4^ο έως το 19^ο αιώνα.³⁰

Ο ιστορικός Mango Cyril αναφέρει σαν απαρχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όπως την ορίζουν οι περισσότεροι ιστορικοί, την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, της Νέας Ρώμης, το 323 μ.Χ. και σαν τέλος της το 1453 μ.Χ. Οι κάτοικοί της αποκαλούσαν τους εαυτούς τους 'Ρωμαίους' και τον τόπο που ζούσαν 'Ρωμάνια'.³¹ Για τους υπόλοιπους ο όρος 'Ρωμαίος' είχε εντελώς διαφορετική σημασία, οι «Βυζαντινοί» ήταν συνήθως γνωστοί ως 'Greaci', στους Σλάβους 'Greki' και στους Άραβες και τους Οθωμανούς ως 'Ρουμ' δηλαδή 'Ρωμαίοι'.³² Είναι αναγκαία αυτή η διευκρίνιση των προσδιορισμών στο πλαίσιο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας προκειμένου να κατανοήσουμε τι αντιπροσώπευαν.

Ένας από τους σημαντικούς σταθμούς της ζωής των Εβραίων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας συνιστά η αναγνώριση της χριστιανικής θρησκείας ως επίσημης θρησκείας τον 4^ο αιώνα. Κύρια συνέπεια ήταν η μεταβολή στην αντιμετώπιση των Εβραίων, σύμφωνη με τη διδασκαλία των Πατέρων και τους Κανόνες της Εκκλησίας. Ο ιστορικός Mango Cyril αναφέρει πως η θεώρηση των Εβραίων ως θρησκευτικής ενότητας αποτελεί μέρος της αλλαγής που σημειώθηκε.

Οι Εβραίοι κάτοικοι ελληνόφωνοι κυρίως ήταν οργανωμένοι σε κοινότητες μέσα στους παλαιοχριστιανικούς οικισμούς και ασκούσαν ελεύθεροι τη λατρεία τους, είχαν θρησκευτικά αξιώματα, ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα, ενώ ανήκαν σε διαφορετικές οικονομικές και κοινωνικές θέσεις.³³ Σύμφωνα με τον ιστορικό Mango Cyril σχετικά με τις ομιλούμενες γλώσσες της αυτοκρατορίας, γίνεται αναφορά στην ύπαρξη 72 διαφορετικών γλωσσών.³⁴ Η χρήση των ελληνικών ήταν περισσότερο

---

³⁰ Λαμπροπούλου Άννα και Τσιγκάκης Κώστας (επίμ.), *Η Εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο (4^{ος} – 19^{ος})*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα, 2008, σ. 13

³¹ Mango Cyril, *Βυζάντιο: Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα, 2010, σ. 15

³² Mango Cyril, ο.π. σ.σ. 15 – 16

³³ Λουδάρου Αναστασία, «Οι Εβραίοι της Ελλάδας: Σύντομη Ιστορική Αναδρομή 2.300 Χρόνων», Πρακτικά Σεμιναρίου Ημερίδα για Εκπαιδευτικούς, *Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*, Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, Βόλος, 11 Δεκεμβρίου 2012 σ. 16

³⁴ Mango Cyril, ο.π., σ. 30

διαδεδομένη στην Παλαιστίνη, την οποία χαρακτηρίζει ως Γλωσσική Βαβέλ.³⁵ Αυτό που διακρίνει τους κατοίκους της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν το αίσθημα της σύνδεσης με τον τόπο τους και της θρησκευτικής ταύτισης.³⁶ Παρόλο που οι Εβραίοι της Βυζαντινής αυτοκρατορίας φαίνεται να ζούσαν εναρμονισμένοι και ενσωματωμένοι με την τοπική κοινωνία, εμφανίζονται από πολύ νωρίς (330 μ.Χ) διακρίσεις και περιορισμοί.³⁷ Τη μέσο-βυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, το εβραϊκό στοιχείο εξακολουθεί να εντοπίζεται στις περισσότερες ελληνικές πόλεις, προσαρμοζόμενο συνεχώς στις νέες συνθήκες. Μείζονα προβλήματα που συντάραξαν την αυτοκρατορία, όπως η οικονομική κρίση και η εξάπλωση της παυλικιανής αίρεσης, δε φαίνεται να επηρέασαν τους Εβραίους της περιοχής.

Από το 1180 η κατάσταση αλλάζει. Η διάσπαση που ακολούθησε με την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από την 4^η Σταυροφορία, η δημιουργία λατινικών κρατών στην Τραπεζούντα, τη Νίκαια και την Ήπειρο, η ανασύσταση του ειδώλου της αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης δημιουργούν νέες συνθήκες.³⁸ Η λατινική κυριαρχία σε μεγάλο τμήμα της αυτοκρατορίας στις αρχές του 13^{ου} αιώνα και η υποχώρηση της βυζαντινής δύναμης ως την οθωμανική κατάκτηση, συνιστούν αναμφισβήτητη τομή στην ιστορία των Εβραίων της αυτοκρατορίας εξαιτίας της οικονομικής συρρίκνωσης και της εξάρτησής της από τη Δύση. Την εξέλιξη αυτή διευκολύνει η πολιτική των βυζαντινών αυτοκρατόρων προς τις εβραϊκές κοινότητες, κυρίως του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και του Ανδρόνικου Παλαιολόγου, που ήταν πολιτική ανοχής και σχετικά θετικής αντιμετώπισης, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων. Την περίοδο των δύο αυτοκρατόρων σημειώνεται ανάπτυξη των εβραϊκών κοινοτήτων.³⁹ Αντίστοιχα θετική, σε γενικές γραμμές, ήταν και η πολιτική της Βενετίας προς τους Εβραίους, που κατοικούσαν στις κτήσεις της, τη Μεθώνη, την Κορώνη, την Κρήτη, την Εύβοια, την Κέρκυρα, την Ζάκυνθο διότι στόχευε στην εκμετάλλευση των εβραϊκών κεφαλαίων, τη φορολόγησή τους και τη συμβολή τους στη ανάπτυξη των

---

³⁵ Mango Cyril ο.π. σ. 26 - 30

³⁶ Mango Cyril, ο.π. σ. 42

³⁷ James K. Aitken and James Carleton Paget (eds.) *The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire*, Cambridge University Press, 2014, Steven Bowman, «The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire», σ.37, σ.39

³⁸ Ο.π. Mango σ. 18

³⁹ Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδα, *Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*, Πρακτικά 16^{ου} Σεμιναρίου για Εκπαιδευτικούς, Ινστιτούτο Θεοβάντες, 18 – 19 Φεβρουαρίου 2016, Αθήνα, Λουδάρου Αναστασία «Στα Ίχνη της Εβραϊκής Παρουσίας στην Ελλάδα: Ιστορικά και Αρχαιολογικά τεκμήρια της μακράς Ιστορίας των Ελλήνων Εβραίων», σ.11

τοπικών αστικών κέντρων. Ενώ θεωρείται βέβαιο ότι στις βενετοκρατούμενες περιοχές παρατηρείται μία προσπάθεια περιορισμού της δύναμης των Εβραίων και συνοδεύεται τον 14^ο αιώνα από τη θεσμοθέτηση κυρώσεων που ενίοτε παίρνουν τη μορφή της συστηματικής περιθωριοποίησής τους.⁴⁰

Η εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο θα ενισχυθεί σημαντικά με την εκδίωξη των Εβραίων από την Ισπανία μετά το 1492 και σταδιακά από την Απουλία, την κάτω Ιταλία, τη Σικελία, τη Βόρεια Αφρική, την Πορτογαλία, την Καλαβρία και τη Νάπολη μέχρι το 1541. Η μετεγκατάσταση των Σεφαραδιτών και των Ιταλών Εβραίων έγινε κυρίως σε περιοχές όπου υπήρχαν ήδη εβραϊκές κοινότητες. Η πολιτική ανοχής των Οθωμανών προς τις μονοθεϊστικές θρησκείες, χριστιανισμό, ιουδαϊσμό και μουσουλμανισμό, μαζί με την οικονομική ελευθερία που επικρατούσε για τις προϋπάρχουσες εβραϊκές κοινότητες βοήθησε στην ανάπτυξή τους.⁴¹ Σύμφωνα με την ιστορικό Ευθυμίου Μαρία, εξαιτίας του κλίματος εμπιστοσύνης που υπήρχε, η εισροή μεταναστευτικών κυμάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε ήδη ξεκινήσει πριν την εκδίωξη των Σεφαραδιτών. Η Αδριανούπολη το 1365 συνιστά πόλο έλξης όχι μόνο για τους Εβραίους. Το 1376 μεταναστεύουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία Εβραίοι από την Ουγγαρία, το 1394 Εβραίοι από τη Γαλλία και το 1390 από τη Σικελία.⁴² Σύμφωνα με το *Ολοκαύτωμα Ελλήνων Εβραίων: Μνημεία και μνήμες*, ο εβραϊκός πληθυσμός μέχρι το 1470 αυτοπροσδιορίζονταν με τον όρο «ντόπιοι»⁴³ ενώ αργότερα μετονομάστηκαν οι ελληνόφωνοι Εβραίοι και ετεροπροσδιορίστηκαν με τον όρο Ρωμανιώτες, δηλαδή «*Ρωμαίοι Εβραίοι – Κάτοικοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*».⁴⁴ Μέχρι τον 16^ο αιώνα εβραϊκές κοινότητες υπήρχαν: στην Αδριανούπολη, τον Μυστρά, στην Προύσα, στο Βελιγράδι, στα Σκόπια, στη Σόφια, στη Σμύρνη, στα Μαντεμοχώρια, στη Θεσσαλονίκη, στα Γιάννενα, στην Πρέβεζα, στην Άρτα, στην

---

⁴⁰ Μοσχονάς Γ.Ν., «Η Εβραϊκή Διασπορά στο Ιόνιο 12^{ος} – 16^{ος} αιώνας», Λαμπροπούλου Άννα και Τσικνάκης Κώστας (επίμ.), *Η Εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο (4^{ος} – 19^{ος})*, ο.π. σ.σ. 119 - 121

⁴¹ Stavrulakis Nikos, *The Jews of Greece*, Talos Press, Athens, 1990

⁴² Ευθυμίου Μαρία, «Οι Εβραίοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: πλευρές της ζωής και της δράσης τους», *Σύγχρονα Θέματα*, Vol. 14, τ.χ. 52 -53, Ιούλιος 1994, σ.σ. 10 – 14, σ. 10

⁴³ Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων - Μνημεία και Μνήμες*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 2007, σ. 26

⁴⁴ Rozen Minna, «Οι Ρωμανιώτες στην Οθωμανική Περίοδο», *Χρονικά*, Κ.Ι.Σ.Ε τχ. 177, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2002, σ. 3

Λάρισα, στα Τρίκαλα, στο Διδυμότειχο, στην Δράμα, στην Καβάλα, στη Ρόδο, στη Χαλκίδα, στη Μεθώνη και στην Κωνσταντινούπολη.⁴⁵

Από τον 17^ο αιώνα και μετά παρατηρείται μια σταδιακή παρακμή των εβραϊκών κοινοτήτων της αυτοκρατορίας εξαιτίας των αναταραχών σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Ιδιαίτερα από τον 19^ο οι εντάσεις μεταξύ των εθνοτικών ομάδων μεγαλώνουν εξαιτίας της εμφάνισης εθνικών κινημάτων που δυσκολεύουν την κατάσταση⁴⁶ μέχρι την επανάσταση του 1821 όπου οι σχέσεις των κοινοτήτων κλονίζονται.⁴⁷ Μέχρι το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα είχε διαμορφωθεί ένα κομμάτι της χωροταξικής έκτασης του ελλαδικού χώρου με τους Εβραίους να θεωρούνται από το 1844 ισότιμοι πολίτες, με ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις.

Η ιστορικός Fleming E. Katherine τονίζει πως ο αυτοπροσδιορισμός των Εβραίων είναι μια διαδικασία που ξεκίνησε από την μετάβαση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο ελληνικό έθνος – κράτος. Οι Έλληνες Εβραίοι, ως συλλογική θρησκευτική κοινότητα, αναδύθηκαν από πολλές κατακερματισμένες κοινότητες και απέκτησαν πλήρη οντότητα μόνο αφότου είχε εκλείψει πάνω από το 90% των Εβραίων που όντως ζούσαν στην Ελλάδα. Δηλαδή η διαδικασία του αυτοπροσδιορισμού ως Έλληνες Εβραίοι ολοκληρώθηκε μετά το Ολοκαύτωμα και με τη δημιουργία του κράτους του Ισραήλ. Άποψη που διαφαίνεται και στο βιβλίο *Ζωή από την αρχή: Μετανάστευση των Ελλήνων εβραίων στην Παλαιστίνη*, τα τελευταία κεφάλαια του οποίου επικεντρώνονται στον αυτοπροσδιορισμό των μεταναστών Εβραίων στο Ισραήλ, ως Έλληνες Εβραίοι.⁴⁸ Οι πρώτοι τόποι που αναδύθηκε μια διακριτή ελληνική εβραϊκή πολιτισμική ταυτότητα βρίσκονταν εκτός Ελλάδος.⁴⁹ Η διασπορική ταυτότητα ενεργοποιείται εκτός των συνόρων που τη διαμορφώνουν.⁵⁰

---

⁴⁵ Ευθυμίου Μαρία, «Οι Εβραίοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: πλευρές της ζωής και της δράσης τους», ο.π. σ. 11

⁴⁶ Ευθυμίου Μαρία, *Εβραίοι και Χριστιανοί στα Τουρκοκρατούμενα νησιά του Νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Τροχαλία, Αθήνα, 1992, σ. 179

⁴⁷ Μαργαρίτης Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι Συμπατριώτες: στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδος*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005

⁴⁸ Σιμπή Ιακώβ – Λάψα Καρίνα, *Η ζωή από την αρχή: Μετανάστευση των Ελλήνων εβραίων στην Παλαιστίνη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010

⁴⁹ Tsur Ehrlich, "The Last Romaniotes of Yannina", Segula - The Jewish Journey through History, τχ. Δεκέμβριος 2010

⁵⁰ Sidiropoulou Maria, «Negotiating a diasporic Identity: The Jews in Thessaloniki», *Journal of the Albanian Institute of Sociology - Social Studies*, Vol.9, No3, 2015, σ.σ. 25-34

1^ο Κεφάλαιο: Η Εβραϊκή κοινότητα Ιωαννίνων στο Χώρο και στο Χρόνο

1.1. Ο Χώρος και ο Χρόνος

Η Ρωμανιώτικη προφορική παράδοση των Ιωαννίνων τοποθετεί τους πρώτους Εβραίους στην περιοχή της Ηπείρου περίπου το 70 μ.Χ., ύστερα από την ρωμαϊκή καταστροφή του Δεύτερου Ναού στην Ιερουσαλήμ. Σύμφωνα με την παράδοση, ο αυτοκράτορας Τίτος Φλάβιος Βεσπασιανός μετά την κατάκτηση της Ιερουσαλήμ μετέφερε μεγάλο αριθμό Εβραίων στην Ρώμη ως δούλους. Κατά την διάρκεια του ταξιδιού το πλοίο βυθίστηκε εξαιτίας ενός τυφώνα, κοντά στις Αλβανικές ακτές.⁵¹ Σύμφωνα με το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, το πλοίο βυθίστηκε κοντά στην Πάργα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία εβραϊκών κοινοτήτων στην ευρύτερη περιοχή.⁵² Η Ευτυχία Νάχμαν, μέλος της Ισραηλιτικής κοινότητας Ιωαννίνων, αναφέρει πως με τον μετασχηματισμό των Ιωαννίνων σε αστικό κέντρο, το 600 – 560 μ.Χ., ευοδώθηκε η μετεγκατάσταση των ελληνόφωνων εβραίων των περιοχών Άρτας, Νικόπολης και αρχαίας Φωτικής στην νεοσύστατη πόλη.⁵³ Οι ιστορικοί Ζοζέφ Νεχαμά και Ανδρόνικος Βέης συμπέραναν πως οι ελληνόφωνοι εβραίοι κατοικούσαν στα Ιωάννινα ήδη από τη ελληνιστική περίοδο, 356 – 323π.Χ.⁵⁴ Ο ιστορικός Ζόζεφ Νεχαμά αργότερα υποστήριξε πως η ίδρυση της κοινότητας συνάδει με την ίδρυση της πόλεως τον 7^ο αιώνα, ενώ ο Ανδρόνικος Βέης το 1921, την χρονολόγησε τον 9^ο αιώνα.⁵⁵ Ο Ασσέρ Μωσής, ερευνητής και συγγραφέας της *Judaica*⁵⁶ πίστευε πως οι Εβραίοι της Νικόπολης μετανάστευσαν στα Ιωάννινα τον 8^ο αιώνα. Ο Γιοσέφ Ελιγιά, εμβληματικό μέλος της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων με πλούσιο συγγραφικό και ερευνητικό έργο, χρονολογεί την πρώτη εγκατάσταση Εβραίων στα Ιωάννινα στις αρχές του Μεσαίωνα.⁵⁷ Ο Μ. Μάτσας μέλος της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων, την τοποθετεί στον 14^ο αιώνα.⁵⁸ Σύμφωνα με τις εκδόσεις του Εβραϊκού Μουσείου

---

⁵¹ Dalven Rae, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Philadelphia, 1990 σ.3

⁵² https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=31&Itemid=62

⁵³ Νάχμαν Ευτυχία, *Γιάννενα, Ταξίδι στο Παρελθόν*, Talos, Αθήνα 1996, σ. 15

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μνημεία και Μνήμες*, Κ.Ι.Σ.Ε., Αθήνα, 2007, σ. 96

⁵⁴ Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μνημεία και Μνήμες*, ο.π.

⁵⁵ Dalven Rae, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Philadelphia, 1990 σ.3

⁵⁶ Η εγκυκλοπαίδεια *Judaica* εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1971 – 1972 στην Ιερουσαλήμ και τη Νέα Υόρκη περιλαμβάνοντας 26 σειρές βιβλίων όπου περιγράφονται και αναλύονται οι ιστορικές και πολιτισμικές εκφάνσεις του εβραϊσμού.

⁵⁷ Ζωγραφάκης Γ., *Εβραϊκά Μελετήματα Γιοσέφ Ελιγιά*, Θεσσαλονίκη, 1975, σ.147

⁵⁸ Μάτσας Μ., «Η εβραϊκή κοινότητα στα Γιάννενα», *ΑΝΤΙ* τχ. 179, 5-6-1981, σ. 34 – 35

Ελλάδος, η πρώτη οργανωμένη συγκέντρωση των Εβραίων μέσα στο κάστρο των Ιωαννίνων αρχίζει το 1611, τη χρονιά μετά την αποτυχημένη εξέγερση του Διονυσίου Φιλοσόφου, όταν οι Οθωμανικές αρχές εγκατέστησαν μουσουλμάνους και εβραίους στο Κάστρο, δεδομένου ότι οι δεύτεροι πολέμησαν στο πλευρό των πρώτων.⁵⁹ Οι χριστιανοί κάτοικοι του Κάστρου μετακινήθηκαν σε γειτονιές εκτός της καστροπολιτείας.⁶⁰ Η ιστορικός του Ελληνικού Εβραϊσμού, Rae Dalven, λαμβάνοντας υπόψη της τη θεωρία για την ύπαρξη μιας παλαιότερης συναγωγής μέσα στο κάστρο, στη θέση της σημερινής Καλ Καντόςς Γιασάν/Ιερή συναγωγή Ιωαννίνων, χρονολογεί την ίδρυση της κοινότητας τον 9^ο αιώνα.⁶¹ Η μουσειολόγος – διδάκτορας λαογραφίας, Fromm B Annette, δίνοντας έμφαση τόσο στα ιστορικά γεγονότα όσο και στις προφορικές μαρτυρίες των πληροφορητών της κατά τη διάρκεια της εθνογραφικής έρευνας πεδίου που διεξήγαγε το 1982, οδηγήθηκε στο συμπέρασμα, πως η ιστορική συνείδηση της κοινότητας, μέσα στο χώρο και το χρόνο είναι το σημαντικότερο στοιχείο της κοσμογονίας της κοινότητας.⁶²

Το αρχαιότερο γραπτό στοιχείο που τοποθετεί τους Εβραίους στην πόλη των Ιωαννίνων είναι ένα χρυσόβουλο του Βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου που χρονολογείται το 1319 μ.Χ.⁶³ Η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204 μ.Χ. από τους Σταυροφόρους είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Η διαίρεση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα σημεία του ρωμανιώτικου εβραϊσμού. Το 1204 μ.Χ. σημειώνεται η Ιταλική μετανάστευση στις νέες κοινότητες που δημιουργήθηκαν από το διαμελισμό, μετατρέποντας τα Ιωάννινα σε ένα από τα κυριότερα κέντρα του ρωμανιώτικου εβραϊσμού, μεταξύ της Κέρκυρας, της Άρτας, της Χαλκίδας, της Πάτρας και του

---

⁵⁹ Παναγιώτα Ανδριανοπούλου, *Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων. Διαδρομή στο χρόνο*, Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος, 2014, σ. 18

Fromm B. Annette, *We are few: Folklore and Ethnic Identity of the Jewish community of Ioannina, Greece*, Indiana University, 1992 σ. 41

⁶¹ Dalven Rae, ο.π. σ. 4

⁶² Fromm B Annette., ο.π. σ.σ. 33 - 34

⁶³ Βρανούση Λ.Ι., *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου: Εκδόσεις και Χειρόγραφα*, Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 1962 σ.σ. 54 - 67

«... (1319) ευρύτατα περιθώρια αυτονομίας και αυτοδιοικήσεως, φορολογικές και άλλας απαλλαγές ή προνόμιας, όχι μόνον εις τους άρχοντας, τους «καστριούς», τους γαιοκτήμονας και τους κληρικούς, αλλά και εις τους αστούς (τους εμπόρους και τους Εβραίους) της πόλης των Ιωαννίνων»

Bowman Steven B., *The Jews of Byzantium 1204 – 1453*, University of Alabama, Alabama, 1985, σ.σ. 26 – 27, σ.σ. 73 – 88

Βόλου.⁶⁴ Με την ίδρυση του Δεσποτάτου της Ηπείρου, ο Μιχαήλ Α΄ Κομνηνός αυτοανακηρύσσεται υπερασπιστής – ηγέτης του Βυζαντίου. Ο Αλέξιος Γ΄ Κομνηνός αναγνώρισε την νόμιμη κυριότητα του Μιχαήλ Α΄ Κομνηνού και των διαδόχων του και προέβη στην επίσημη αναγνώριση του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Ο τελευταίος ύστερα από αυτή την πράξη υιοθέτησε τον τίτλο του Δεσπότη.⁶⁵ Πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου ήταν η Άρτα. Το 1285 η Επισκοπή των Ιωαννίνων μετατρέπεται σε Μητρόπολη. Οι διάδοχοι του Μιχαήλ Α΄ κατάφεραν να διατηρήσουν ανεξάρτητο το Δεσποτάτο από τις κατακτητικές επιχειρήσεις της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και της Αυτοκρατορίας της Νεάπολης, λαμβάνοντας διπλωματικά μέτρα και συνάπτοντας επιγαμίες. Ο κόμης της Κεφαλονιάς Ορσίνι, το 1318 δολοφόνησε τον Δεσπότη Θωμά Β΄ Πρελούμπο. Απόρροια ήταν η αποδέσμευση του κάστρου των Ιωαννίνων από την Άρτα, πρωτεύουσα του Δεσποτάτου και την παραχώρησή του στην κεντρική εξουσία του Βυζαντίου. Την ίδια στιγμή πραγματοποιείται η άνοδος του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου στον θρόνο.⁶⁶ Ο ίδιος απένειμε χρυσόβουλα τα έτη 1318 και 1321, παραχωρώντας προνόμια στους βυζαντινούς πρόσφυγες της πόλης και στα αριστοκρατικά της μέλη. Την περίοδο της επανάκτησης της πόλης από τους Νορμανδούς το 1319 και της ένωσής της με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, μαρτυρείται η παρουσία του εβραϊκού πληθυσμού. Το χρυσόβουλο του 1319 αναφέρεται στα προνόμια, τις ελευθερίες και τα δικαιώματα που παραχωρούνταν στους Εβραίους κατοίκους και ήταν ίδια με τους υπόλοιπους κατοίκους της περιοχής.⁶⁷ Στο συγκεκριμένο χρυσόβουλο εντοπίζονται τρία εβραϊκά ονόματα, ατόμων που εργάζονταν για την Μητρόπολη των Ιωαννίνων.⁶⁸

Το 1430 η παράδοση της πόλης στην οθωμανική κυριαρχία και η συνύπαρξη τριών εθνοτικών ομάδων στα Ιωάννινα, συμπεριλαμβανομένου του μουσουλμανικού στοιχείου, διεύρυνε το πεδίο των πολιτισμικών ωσμών. Σύμφωνα με το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, «τα Ιωάννινα αποτελούν την πρωτεύουσα του

---

⁶⁴ Hollender Elisabeth et Niehoff Jannis Panagiotis, “Mahzor Romania and the Judeo – Greek Hymn “Ενας ο Κύριος”: Introduction, critical edition and commentaty”, *Revue des etudes juives*, 170 (1 – 2), janvier- juin 2011, σ. 119

⁶⁵ Donald M. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Ανάτυπο της «Ηπειρωτικής Εστίας», Ιωάννινα 1974, σ.σ. 17-18

⁶⁶ Bowman B. Steven, *The Jews of Byzantium 1204-1453*, Alabama University Press, Alabama, 1985, σ.σ. 9-10

⁶⁷ Dalven Rae, ο.π. σ. 15 και Βρανούση Λ.Ι., *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου: Εκδόσεις και Χειρόγραφα* ο.π.

⁶⁸ Fromm B Annete. ο.π. σ. 38 και Steven Bowman σ.39 και σ.89

ρωμανιώτικου εβραϊσμού, το κέντρο δηλαδή του ελληνόφωνου εβραϊκού κόσμου». ⁶⁹ Οι Εβραίοι δεν ζούσαν απομονωμένοι. Αντίθετα, η παρουσία τους έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτισμική και οικονομική ανάπτυξη της πόλεως με την εξέλιξη και τη διεύρυνση του εμπορίου σε περιοχές όπου συναντάμε το εβραϊκό στοιχείο από τη Νότια Ιταλία ως την Κωνσταντινούπολη. ⁷⁰

Στα τέλη του 15^{ου} και τις αρχές του 16^{ου} αιώνα ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Β' δέχεται τους υπό διωγμό Σεφαραδίτες από την Ιβηρική χερσόνησο και τους Ιταλούς Εβραίους από τη Σικελία και τη Νότια Ιταλία, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σεφαραδίτες και Ιταλοί Εβραίοι εγκαταστάθηκαν στις περιοχές όπου το εβραϊκό στοιχείο προϋπήρχε ⁷¹ δημιουργώντας νέες κοινότητες και σε πολλές περιπτώσεις αφομοιώνοντας τους πληθυσμούς Ρωμανιωτών και Ασκενάζυ. Σύμφωνα με ιστορικές μελέτες ο 15^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από τις αναγκαστικές μετακινήσεις εβραϊκών κοινοτήτων στην Κωνσταντινούπολη και αναφέρονται στα οθωμανικά αρχεία ως «surgunlu» δηλαδή μεταφερόμενοι υποχρεωτικά, έναντι των «kendi gelen», δηλαδή αυτών που ήρθαν μόνοι τους. ⁷² Οι πρώτοι μεταφέρθηκαν προκειμένου να αναζωογονηθεί το εμπόριο της Κωνσταντινούπολης. Στοιχεία υπάρχουν και για την διαταγή του Μεχμέτ Β', ο οποίος διέταξε την μετεγκατάσταση Ρωμανιωτών από τις Σέρρες και την Καστοριά στην Κωνσταντινούπολη, την περίοδο 1453-1455, λίγο μετά την Άλωση. ⁷³ Στην περίπτωση των Ιωαννίνων, τα φορολογικά στοιχεία της Κωνσταντινουπόλεως τα έτη 1540 – 1545 αναφέρονται σε 25 και 26 οικογένειες που μετακινήθηκαν από τα Ιωάννινα και οργανώθηκαν σε κοινότητα με το όνομα Yahya. ⁷⁴ Πολλές εβραϊκές κοινότητες της αυτοκρατορίας οργανώθηκαν εκ νέου αφομοιώνοντας

---

⁶⁹ Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μνημεία και μνήμες*, ΚΙΣ - ΓΓΝΓ, Αθήνα 2006, κεφ. Ιωάννινα

⁷⁰ Ζαμπακόλας Χρήστος, *Η Ιστορική παρουσία των Γιαννιωτών Εβραίων μέσα από την εμπορική τους δραστηριότητα: Ιωάννινα – Βενετία 16^{ος} – 18^{ος} αιώνας*, Ίδρυμα Ιωσήφ και Εσθήρ Γκανή, Ιωάννινα, 2013, σ.σ. 16 – 22

⁷¹ Bornstein-Makovetsky Leah, *The social and communal organization of the Jewish communities in Epirus during the sixteenth century*, *Mediterranean Historical Review*, 6:2, 1991, σ.σ. 210 - 211

⁷² Rozen Minna, *Εβραίοι στην Κωνσταντινούπολη: Νεότεροι Χρόνοι*, μτφ. Τσοκανή Άννα, *Encyclopedia of the Hellenic World*, Constantinople, 2008, Ζαμπακόλας Χρήστος, ο.π. σ. 20, Bowman, *The Jews of Byzantium: 1204 – 1453*, Alabama, 1985 σ. 75, Bornstein-Makovetsky Leah, «*The social and communal organization of the Jewish communities in Epirus during the sixteenth century*», *Mediterranean Historical Review*, 6:2, 1991 207-215, σ. 208

⁷³ Μεσσίνιας Ηλίας, *Οι συναγωγές στην Ελλάδα, η αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με τον ιστό της πόλης και την εβραϊκή συνοικία: Συγκριτική μελέτη της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής των συναγωγών της Βορείου Ελλάδος, η θέση τους στην εβραϊκή συνοικία και η παρουσία τους στον πολεοδομικό ιστό από τον 15^ο στον 20^ο αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 1998, σ. 25

⁷⁴ Bornstein-Makovetsky Leah, ο.π. σ. 208

τα Σεφαραδίτικα πολιτισμικά στοιχεία. Σε μερικές πόλεις υπήρχαν πλέον μεμονωμένες οικογένειες εξαιτίας των μετεγκαταστάσεων. Σε αυτές τις συνθήκες ενισχύθηκε το πολιτισμικό μόρφωμα των Σεφαραδιτών και αποδυναμώθηκε το Ρωμανιώτικο και το Ασkenaζίτικο. Σε πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη δημιουργήθηκαν ξεχωριστά κοινοτικά συμβούλια.⁷⁵ Οι ελάχιστοι Εβραίοι από την Ιταλία και την Σικελία, που εγκαταστάθηκαν στα Ιωάννινα στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, απώλεσαν τις συνήθειές τους.

Με την μετακίνηση των Εβραίων από την Ιβηρική χερσόνησο στην πρώην Βυζαντινή αυτοκρατορία εμφανίζεται ο ετεροπροσδιορισμός των ντόπιων εβραίων σε Ρωμανιώτες.⁷⁶ Το μοναδικό διακριτό σημείο του Σεφαραδίτικου πολιτισμικού στοιχείου στα Ιωάννινα συνιστούν τα οικογενειακά ονόματα, Κοφίνο/Κοφίνα, Μπαττίνο, Νεγρίν, Κάστρο,⁷⁷ Κοέν, Μαρκάδος και Κάντος⁷⁸ ενώ μερικά από τα οικογενειακά ονόματα των Ρωμανιωτών συνιστούν το Κοφίνα, Λεβί και Νεγρίν.⁷⁹ Φαίνεται πως οι Σεφαραδίτες ακολούθησαν το τυπικό της ρωμανιώτικης λειτουργίας, το Mahzor Romania⁸⁰ με τις χαρακτηριστικές θρησκευτικές μελωδίες/riyutim, χρησιμοποίησαν την ελληνική γλώσσα και ενσωμάτωσαν στην παράδοσή τους τα ιδιαίτερα έθιμα των Ρωμανιωτών. Στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα εμφανίζονται δύο διοικητικά συμβούλια στα Ιωάννινα ενώ όλοι χρησιμοποιούσαν τον ίδιο βασικό κορμό προσευχών.⁸¹ Το νέο συμβούλιο οργανώθηκε από τους Ρωμανιώτες εβραίους που ζούσαν εκτός του κάστρου.⁸²

Οι Εβραίοι της οθωμανικής περιόδου κατοικούσαν έξω από το κάστρο, στις περιοχές Λειβαδιώτη, Σαράβα, Τζουκαλά και μέσα στο κάστρο γύρω από την συναγωγή. Στις συνοικίες που βρισκόταν δηλαδή πολύ κοντά στην λίμνη και στην περιοχή της αγοράς,⁸³ δεδομένου ότι συνδεόταν άμεσα με το επάγγελμα που ασκούσαν

---

⁷⁵ Dalven Rae, ο.π. σ. 19 και Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Μόνιμη Έκθεση 1^{ος} όροφος

⁷⁶ Rozen Minna, «Οι Ρωμανιώτες στην Οθωμανική περίοδο», *Χρονικά*, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2002, Κ.Ι.Σ.Ε, Αθήνα, 2002 σ.2

⁷⁷ Χρονικά, «Γιάννινα: Μια Ρωμανιώτικη ή Ρωμέϊκη Κοινότητα», ο.π. σ. 18

⁷⁸ Dalven Rae, ο.π., σ. 77

⁷⁹ Dalven Rae, ο.π. σ. 76

⁸⁰ Patai Raphael founding ed. & Bar – Itzhak Haya ed., *Jewish Folklore and Traditions*, Routledge Tylor & Francis Group, London and New York, 2015, Vol 1 – 2, p. 211

⁸¹ Dalven Rae, ο.π. σ. 19

⁸² Leah Bornstein-Makovetsky ο.π. σ. 212

⁸³ Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις Μάτσας Μάκης 6/9/2016, σ.15

οι περισσότεροι, αυτό του εμπόρου.⁸⁴ Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων ζούσαν αρμονικά με τους Σεφαραδίτες και είχαν ξεχωριστά συναγωγικά κέντρα. Αρχικά οι επιγαμίες μεταξύ των αποδοκιμάστηκαν από τον εβραϊκό περίγυρο, εξαιτίας των διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων, κυρίως του γλωσσικού ιδιώματος. Θεωρούσαν μάλιστα πως αυτοί οι γάμοι δεν θα ήταν σύμφωνοι με την Πίστη ενώ αργότερα έγιναν θεμιτοί.⁸⁵

Τον 16^ο και 17^ο αιώνα η διδασκαλία της εβραϊκής γλώσσας ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη και οι εβραϊκές σπουδές γνώρισαν μεγάλη άνθιση. Το 1546 τυπώνεται η πολύγλωσση έκδοση της Πεντατεύχου των Ρωμανιωτών της Κωνσταντινούπολης, ενώ το 1576 ακολουθεί η μετάφραση του Βιβλίου του Ιώβ στα ελληνικά.⁸⁶ Στην ταλμουδική σχολή των Ιωαννίνων διδασκόντουσαν και τα δύο αυτά κείμενα.⁸⁷ Στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο διορισμός του Αλή Πασά στα Ιωάννινα βοήθησε στην ανάδειξη της πόλης ως το κυριότερο εμπορικό κέντρο της Ηπείρου καθώς και στην άνθιση των γραμμάτων και των τεχνών. Η εβραϊκή κοινότητα, βρισκόταν στο απόγειό της.⁸⁸ Η μουσειολόγος – διδάκτορας λαογραφίας, Annette B. Fromm διαπίστωσε με την επιτόπια έρευνά της ότι ο Αλή Πασάς ζούσε μέχρι πρόσφατα στην συλλογική μνήμη της κοινότητας. Προφορικές μαρτυρίες αναφέρονται στον Αλή Πασά κατά τη διάρκεια του εορτασμού της εβραϊκής εορτής του Πουρίμ.⁸⁹

Η ακριβής χρονολόγηση των εβραϊκών συναγωγών στα Ιωάννινα διαφέρει ανάλογα με τις πηγές. Αναφέρθηκε παραπάνω η διαδεδομένη άποψη για την ύπαρξη συναγωγικού κέντρου εντός του κάστρου ήδη από τον 9^ο αιώνα. Σύμφωνα με την επιγραφή στο δυτικό τοίχο της Παλαιάς Ιερής συναγωγής/Kahal Kadosh Yashan χτίστηκε μόλις το 1826. Ο αρχιτέκτονας Ηλίας Μεσσίνας, στην διατριβή του σχετικά τις συναγωγές της βορείου Ελλάδος αναφέρει πως η πρώτη συναγωγή εντός του

---

⁸⁴ Παπαϊωάννου Απόστολος, *Οι Εβραϊκές συνοικίες των Ιωαννίνων: Ιστορία – Πολεοδομία – Αρχιτεκτονική*, Κ.Ι.Σ.Ε., Αθήνα, 2017, σ.σ. 42-44

⁸⁵ Dalven Rae, ο.π., σ.σ. 76 – 77, σ.130

⁸⁶ Hollender Elisabeth et Niehoff Jannis Panagiotis, ο.π. σ. 123 υποσημείωση 16 και σ. 124 και Dalven Rae, ο.π. σ.18

⁸⁷ Βλάχου Ε., Κοτζόγλου Γ. και Παπαδοπούλου Χ., «Πριν σβήσει η φλόγα: Καταγραφή της γεβανικής διαλέκτου», Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, Ρόδος, 2014 σ.20

⁸⁸ Dalven Rae, ο.π. σ. 26, Annette B. Fromm ο.π., σ.39

⁸⁹ Fromm B. Annete, «*Why us it Important? The Jewish community of Ioannina*», σ.67, Μαχαιρά Άννα – Παπαστεφανάκη Λήδα (επίμ.), *Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση 15^{ος} – 20^{ος} αιώνας: Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ισραηλιτική κοινότητα Ιωαννίνων, Ιωάννινα 21 – 23 Μαΐου 2015, Ισνάφι, Ιωάννινα 2016

κάστρου, ανεγέρθηκε το 1622.⁹⁰ Κατά τον Νίκο Σταυρουλάκη, εμβληματικό πρόσωπο του Ελληνικού Εβραϊσμού, η συναγωγή χρονολογείται το 1829 τέσσερα χρόνια μετά την καταστροφή του παλαιότερου κτηρίου από πυρκαγιά του ίδιου έτους.⁹¹ Η Rae Dalven τη χρονολογεί ήδη από τα βυζαντινά χρόνια ενώ αναφέρει πως έγιναν επισκευές τα έτη 1881 και 1987.⁹² Η συνομιλήτρια μου στο πεδίο κα. Μάτσα κατά την πρώτη μου επίσκεψη στη συναγωγή στις 30 Ιανουαρίου 2016, αναφέρθηκε στην ύπαρξη εντοιχισμένης χρονολόγησης στην εξωτερική στοίχιση της συναγωγής του έτους 1836, ενώ σε εσωτερική χρονολόγηση πάνω στην είσοδο αναγράφεται το 1826. Σύμφωνα με το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος η συναγωγή χτίστηκε το 16^ο αιώνα από εκδιωγμένους εβραίους που ήρθαν στα Ιωάννινα από την Κάτω Ιταλία και Σικελία.⁹³ Η δεύτερη συναγωγή βρισκόταν στην σημερινή οδό Γιωσέφ Ελιγιά, ονομαζόταν Νέα Ιερά Συναγωγή/Kahal Kadosh Hadash και σύμφωνα με την ιστορικό Dalven Rae οικοδομήθηκε το 1540.⁹⁴ Σύμφωνα με τον Μεσσίνα Ηλία, η χρονολόγηση της Νέας Ιεράς συναγωγής ανάγεται στο 1840.⁹⁵ Την περίοδο αυτή, υπολογίζεται πως η κοινότητα αριθμούσε περίπου 4.000 μέλη. Το σχολείο της Alliance Israélite Universelle οικοδομήθηκε το 1904 δίπλα από την Νέα Ιερά Συναγωγή και με το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου τα δύο κτήρια κατεδαφίστηκαν εξαιτίας των πολυεπίπεδων καταστροφών και βεβηλώσεων που υπέστησαν από τα γερμανικά στρατεύματα.⁹⁶ Ο Μωσαϊκός Νόμος επιτρέπει την δημιουργία σχολείων στην θέση των συναγωγών.⁹⁷

Σύμφωνα με την ειδική ερευνήτρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, Αναστασία Λουδάρου, «οι Ρωμανιώτες εβραίοι θάβονταν δίπλα σε χριστιανούς και Εθνικούς».⁹⁸ Οι απόψεις σχετικά με τα εβραϊκά νεκροταφεία των Ιωαννίνων, ποικίλουν

---

⁹⁰ Μεσσίνας Ηλίας, ο.π., σ. 329

⁹¹ Stavroulakis Nikos - Timothy De Vinney, *Jewish Sites and Synagogues of Greece*, Talos, Athens, 1992 σ. 71, σ. 102

⁹² Stavroulakis Nikos - Timothy De Vinney, ο.π. σ. 71

⁹³ Παναγιώτα Ανδριανοπούλου, ο.π. σ. 35

⁹⁴ Dalven Rae ο.π.,

⁹⁵ http://www.yvelia.com/kolhakehila/archive/sites/ioannina/ioannina_synagogue_001.htm

⁹⁶ Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Νεγρίν Νίνα, 4/10/2016 σ.σ. 35 – 36 «... **τα παιδιά που πηγαίνανε σχολείο; Υπήρχανε εβραϊκά σχολεία;**] Υπήρχε εβραϊκό σχολείο Αλιάνς [...] Αλιάνς... [...] εδώ στα Γιάννενα... εδώ που είμαστε τώρα ήταν αυτή η σχολή! [...]»

⁹⁷ Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Μάτσας Μάκης 6/9/2016 σ.15 και Νίνα Νεγρίν σ.36

⁹⁸ Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, *Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*, Πρακτικά σεμιναρίου για εκπαιδευτικούς, 26 – 27 Φεβρουαρίου 2015, Αναστασία Λουδάρου, «Στα Ίχνη της Εβραϊκής παρουσίας στην Ελλάδα: Ιστορικά και Αρχαιολογικά τεκμήρια της μακραίωνης ιστορίας των Ελλήνων Εβραίων», σ. 13

ανάλογα με τις πηγές. Σύμφωνα με τη μελέτη του αρχιτέκτονα – πολεοδόμου Γιάννη Κανετάκη, ο οποίος ανέλυσε τον πολεοδομικό χάρτη του γεωγράφου Barbie du Bocage⁹⁹ (1760-1825) που χρονολογείται το 1811, αναφέρεται η ύπαρξη ενός νεκροταφείου κοντά στη θέση ‘Ελληνικό Νοσοκομείο’ και ένα ακόμη στην περιοχή ‘Μνήματα’.¹⁰⁰ Στην περιοχή αυτή σήμερα υπάρχει η πλατεία του Αρχιεπισκόπου Σπυρίδωνος.¹⁰¹ Σύμφωνα με τον ίδιο, ανεξάρτητοι εβραϊκοί τάφοι βρέθηκαν στην συνοικία Αρχιμανδρείο¹⁰² ενώ εβραϊκό νεκροταφείο βρισκόταν στο δυτικό τμήμα της πόλης στο δρόμο που οδηγούσε στην Σαδοβίτσα.¹⁰³ Η ιστορικός Rae Dalven αναφέρεται σε τρεις τοποθεσίες που υπήρχαν εβραϊκά νεκροταφεία, η πρώτη είναι τριακόσια μέτρα μακριά από την κεντρική είσοδο της πόλης, δίπλα από τον χώρο τις αγοράς, η δεύτερη στη σημερινή θέση της Ζωσιμαίας σχολής και η τρίτη θέση στην γειτονιά Κάλκαν.¹⁰⁴

Το σημερινό νεκροταφείο της κοινότητας βρίσκεται στην οδό Σπύρου Λάμπρου ανάμεσα από τις οδούς Κλεισούρας και Ηρακλή Βασιάδη. Το συγκεκριμένο κομμάτι γης καλύπτει περίπου 8 εκτάρια, και είναι περιτοιχισμένο. Αρχικά ένα κομμάτι γης του νεκροταφείου δωρίστηκε από τον Αλή Πασά στην εβραϊκή κοινότητα.¹⁰⁵ Σύμφωνα με την εφημερίδα «Ηπειρος» σε δημοσίευσμά της το έτος 1923 αναφορικά με τον θάνατο επιφανούς μέλους της εβραϊκής κοινότητας, Δαβιτσών Εφέντι Λεβή και της συζύγου του Χανούλας, τονίζεται το γεγονός ότι ο ίδιος δώρισε στην κοινότητα το συγκεκριμένο χωράφι.¹⁰⁶ Τα περισσότερα μνημεία του νεκροταφείου χρονολογούνται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ενώ σε δύο τάφους εντοπίζονται, μέχρι στιγμής, τα πρωιμότερα επιγραφικά τεκμήρια. Πρόκειται για την επιτύμβια πλάκα του Ααρών Ματαττία Χα – Λεβή, ο οποίος απεβίωσε τον Αύγουστο του 1426, και η επιτύμβια πλάκα του Ματαττία Γιοσέφ

---

⁹⁹ Παράρτημα Χάρτες σ. 138

¹⁰⁰ Κανετάκης Γιάννης Γεωργ., *Το Κάστρο των Ιωαννίνων: Συμβολή στην πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, εκδόσεις Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, Αθήνα, 1994, σ. 242, 245 Παράρτημα, Χάρτες σ. 138

¹⁰¹ Κανετάκης Γιάννης Γεωργ., ο. π. σ. 134,229

¹⁰² Κανετάκης Γιάννης Γεωργ., ο.π. σ.167

¹⁰³ Κανετάκης Γιάννης Γεωργ., ο.π. σ.173

¹⁰⁴ Dalven Rae, ο.π., σ. 70 Εξαιτίας της αδυναμίας τεκμηρίωσης της τοποθεσίας Κάλκαν και της ακριβούς θέσης της πρώτης τοποθεσίας, 300 μέτρα από την κεντρική είσοδο δεν μπορούν να λεχθούν περισσότερα. Στο βιβλίο της Dalven δεν υπάρχει κάποιος χάρτης με τις συγκεκριμένες τοποθεσίες.

¹⁰⁵ Tsur Ehrlich, “The Last Romaniotes of Yannina”, *Segula - The Jewish Journey through History*, τχ. Δεκέμβριος 2010, σ. 20

¹⁰⁶ Παράρτημα Εικόνες εθνογραφικής έρευνας πεδίου, σ. 141 - Εφημερίδα «Ηπειρος», 23 Νοεμβρίου 1923

Χα – Λεβή, που απεβίωσε το 1438. Ταυτόχρονα εννέα ακόμη τάφοι χρονολογούνται τον ίδιο αιώνα.¹⁰⁷

Μετά τη δολοφονία του Αλή Πασά στις απαρχές της Ελληνικής Επανάστασης, εντοπίζονται μερικές εχθρικές επιθέσεις σε Εβραίους, οι οποίες σύμφωνα με την ιστορικό Λήδα Παπαστεφάνη δεν πήγαζαν τόσο από τη θρησκευτική ιδιαιτερότητα αλλά μάλλον από οικονομικούς λόγους.¹⁰⁸ Δυο κομβικά γεγονότα θα διαταράξουν τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων. Το πρώτο επεισόδιο έγινε τον Απρίλιο του 1851¹⁰⁹ και το δεύτερο λίγο αργότερα το 1872.¹¹⁰ Τα γεγονότα ανάγκασαν τον ιερούργό Μπασί των Ιωαννίνων να απευθύνει επιστολή προς την Πύλη (στην Κωνσταντινούπολη) προκειμένου να ληφθούν μέτρα.¹¹¹

Το 1869 ο Αχμέτ Ρασήμ πασάς έκαψε το εμπορικό κέντρο της πόλης με συνέπεια την καταστροφή 137 εβραϊκών κατοικιών και καταστημάτων. Το πλήγμα οδήγησε στην μετανάστευση πολλών μελών της κοινότητας, ενώ ταυτόχρονα έγινε έκκληση βοήθειας προς την αδελφή κοινότητα της Αλεξάνδρειας της Αιγύπτου.¹¹² Όταν έφτασε στα Ιωάννινα ο Δερβίς Μεχμέτ πασάς, η συνέλευση της επαρχίας της Ηπείρου αναδιαρθρώθηκε σε νέες βάσεις και απαρτίστηκε από δεκαεννέα μέλη: δώδεκα μουσουλμάνους, έξι χριστιανούς και έναν εβραίο. Το έτος 1876 ο Ισραηλίτης των Ιωαννίνων Δαβιτσών Εφέντης Λεβής ήταν πρόεδρος του εμπορικού δικαστηρίου και εκλήθη από την Κωνσταντινούπολη για να υπηρετήσει σε σημαντικές κυβερνητικές θέσεις. Η ανεκτική διάθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς τις πληθυσμιακές ομάδες του εσωτερικού της, πήγαζε από το Κοράνι και τον τρόπο

---

¹⁰⁷Tsur Ehrlich, "The Last Romaniotes of Yannina", ο.π. σ. 12

¹⁰⁸ Παπαστεφανή Λήδα, ο.π.

¹⁰⁹ Νικολαΐδης Ν. Ιωάννης, «Ένα επεισόδιο μεταξύ χριστιανών και εβραίων στα Γιάννενα του 19^{ου} αιώνα» Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, τ. Α', Ιωάννινα, 1979 σ.σ. 387 – 392, αναφέρεται σε μια επίθεση σε κήρυκα του ναού Αγίου Νικολάου από εβραίους την ώρα που περνούσα έξω από την εβραϊκή συνοικία

¹¹⁰ Φωτόπουλος Κωνσταντίνος, «Παλιές Γιαννιώτικες μικροϊστορίες. Μια σύγκρουση χριστιανών και εβραίων» Ανάτυπο της Ηπειρωτικής Εστίας, τχ. 203 – 204 Ιωάννινα, 1969, σ.σ. 3- 7 και σ.σ. 157 – 161, αναφέρεται σε έναν εβραίο ο οποίος πάτησε το δοχείο με τα ψωμιά του Μ. Σαββάτου που είχαν πάνω τους το σταυρό και δημιουργήθηκε συμπλοκή που τερματίστηκε με την άφιξη του Δεσπότη Σωφρόνιου. Απαγορεύτηκε η αγορά προϊόντων από εβραϊκά καταστήματα και μετά από λίγο καιρό άρθηκε η διαταγή.

¹¹¹ Βλ. Dalven Rae ο.π. και Νάχμαν Ευτυχία ο.π.

¹¹² Τζιόβας Πάνος – Δημήτρης, *Η εβραϊκή παρουσία στην Ήπειρο και οι Ρωμανιώτες Γιαννιωτοεβραίοι της Θεσπρωτίας*, αυτοέκδοση, Ιωάννινα, 2015 σ.σ. 20 - 21 αναφέρει πως την συγκεκριμένη πληροφορία διάβασε σε βιβλίο που εξέδωσε ο ραβίνος Αλεξάνδρειας Ιακώβ Μωσέ Τολέδο, με τίτλο «Ερείπια και Πρόσφυγες» μτφ. Ισαάκ Μπατής και *Χρονικά «Η πυρκαγιά των Ιωαννίνων του 1870 και οι Εβραίοι»*, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1993, σ.σ. 21 – 22 και Φρεζής Ραφαήλ, *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Εβραϊσμού*, αυτοέκδοση, Βόλος, 2007, σ. 77

οργάνωσης της ίδιας της αυτοκρατορίας,¹¹³ αποδίδοντας σε συγκεκριμένες περιόδους περιθώρια αυτονομίας και σχετική πολιτική ελευθερία σε αυτές.¹¹⁴ Το γεγονός αυτό επέτρεψε την ελεύθερη μετακίνηση των Εβραίων, την ανάπτυξη του εμπορίου και την επισύναψη σχέσεων με τις υπόλοιπες ισραηλιτικές κοινότητες. Στο πλαίσιο του νέου Οθωμανικού Συντάγματος της 23 Δεκεμβρίου του 1876 οι Εβραίοι αναγνωρίστηκαν ως έχοντες ίσα δικαιώματα έναντι του Νόμου. Το 1916 μέλος του Δημοτικού Συμβουλίου της πόλεως ήταν και ο τραπεζίτης Μ. Λεϋί, και παρέμεινε μέλος του δημοτικού Συμβουλίου και μετά την προσάρτηση της Ηπείρου στο Ελληνικό κράτος, το 1913.

Μόλις το 1920 αναγνωρίστηκαν νομικά, όλες οι ισραηλιτικές κοινότητες,¹¹⁵ παρά την ενεργή συμμετοχή στα κοινά και την δυναμική συμβολή τους. Η σύσταση της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων έγινε το 1920/23-7, και σε αυτήν σύμφωνα με την νομοθεσία, υπάγονταν και εβραίοι που διέμεναν σε γειτονικές περιοχές, όπως της Θεσπρωτίας.¹¹⁶ Από όλες τις κοινότητες υπήρχαν τρεις εκπρόσωποί τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ανάμεσά τους και ο Δαβιτσών Εφέντης Λεβής, εκπροσωπώντας την μικρή πληθυσμιακά κοινότητα των Ιωαννίνων. Σε αντίθεση με την πολυπληθέστερη κοινότητα της Θεσσαλονίκης που έμεινε χωρίς εκπροσώπηση.

Η εβραϊκή εκπαίδευση στα Ιωάννινα περιοριζόταν αρχικά στο οικιακό περιβάλλον. Μέχρι την ίδρυση του πρώτου εβραϊκού σχολείου της πόλης το ιεροδιδασκαλείο Ταλμούδ - Τορά το 1875. Τα αγόρια της κοινότητας ανεξαρτήτως οικονομικής κατάστασης και κοινωνικής τάξης σπούδαζαν δωρεάν. Διδασκόντουσαν εβραϊκά, ελληνικά, τουρκικά, εβραϊκή ιστορία και μελετούσαν την Πεντάτευχο και τους Νόμους. Μάθαιναν δύο εβραϊκά συστήματα γραφής, τα rashi και merubah.¹¹⁷ Τα κορίτσια της κοινότητας δε λάμβαναν καμία εκπαίδευση με ορισμένες εξαιρέσεις τις

---

¹¹³ Κοκολάκης Μιχάλης, *Το Ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι: Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820 – 1913)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2003, σ.53

¹¹⁴ Παπασταματίου Δημήτρης, Κοτζαγεώργης Φωκίων, *Ιστορία του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα, 2015, σ.σ. 72, 82

¹¹⁵ Pierron Bernard, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*, μτφ. Σαρατσιώτης Γιώργος, Πόλις, Αθήνα, 2004, σ.σ. 150 – 153 και Τζιόβας Πάνος, *Ισραηλιτική κοινότητα Ιωαννίνων*, ο.π. σ. 226 – 258: «ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΝ Ισραηλιτικής Κοινότητος Ιωαννίνων»

¹¹⁶ Τζιόβας Πάνος, *Η εβραϊκή παρουσία στην Ήπειρο και οι Ρωμανιώτες Γιαννιωτοεβραίοι της Θεσπρωτίας*, αυτοέκδοση, Ιωάννινα, 2015, σ. 25 – 26

¹¹⁷ Βλάχου Ε., Κοτζιόγλου Γ. και Παπαδοπούλου Χ., «Πριν σβήσει η φλόγα: Καταγραφή της γεβανικής διαλέκτου», Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, Ρόδος, 2014 σ. 23 υποσημείωση 11. Το σύστημα της ημι – επισευρμένης και το τετράγωνο σύστημα γραφής αντίστοιχα.

κόρες κάποιων εύπορων οικογενειών που φοιτούσαν στα σχολεία θηλέων της πόλης. Σύμφωνα με την Annette B. Fromm θεωρούνταν σημαντική η κατάρτισή τους.¹¹⁸ Το 1903 ιδρύθηκε η Agudath Ahim/Ένωση Αδελφών με τρία ιδρυτικά μέλη, τον Ζακ Λεβή, τον Μπεχοράκι Χανέν Λεβή και τον Ισραέλ Κοφίνα. Απευθύνθηκαν στην Alliance Israélite Universelle αιτούμενοι την ίδρυση σχολείου στην πόλη των Ιωαννίνων.¹¹⁹ Το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων καλύπτονταν από την Alliance ενώ τα έξοδα διδασκαλίας των ελληνικών και τουρκικών θα αναλάμβανε να καλύψει η οθωμανική κυβέρνηση ενώ τα έξοδα της διδασκαλίας των εβραϊκών κάλυπτε η ίδια η κοινότητα. Για τους άπορους μαθητές προβλέπονταν απαλλαγή από τα δίδακτρα και δωρεάν χορήγηση συγγραμμάτων, ενώ στο σχολείο παρέχονταν δωρεάν σίτιση και ενδύματα.¹²⁰ Παρόλο που η Alliance Israélite Universelle χορηγούσε υποτροφίες στους αποφοίτους της, προκειμένου να συνεχίσουν τις σπουδές τους στη Γαλλία, στην Ecole Normale Israélite Orientale στο Παρίσι και τις Βερσαλλίες τα κορίτσια της κοινότητας παρέμεναν στα Ιωάννινα συνεχίζοντας τις σπουδές τους στο Ανώτερο Ελληνικό Παρθεναγωγείο. Τα αγόρια είχαν επίσης τη δυνατότητα να φοιτήσουν στη Ζωσιμαία Σχολή ή να συνεχίσουν τις θρησκευτικές σπουδές τους στη Yeshiva της Θεσσαλονίκης.¹²¹ Υπήρχε και η δυνατότητα απόκτησης τεχνικής επαγγελματικής κατάρτισης, στις τεχνικές σχολές που λειτουργούσαν υπό την αιγίδα της Alliance από το 1905.¹²² Η δράση της Alliance χαρακτηρίστηκε ως αντι-σιωνιστική¹²³ καθώς τόνιζε στους μαθητές την ελληνική εβραϊκή πολιτισμική κληρονομιά τους. Παράλληλα βοήθησε στην ανάπτυξη του κοσμοπολιτισμού που χαρακτηρίζει τους Εβραίους της Διασποράς. Η λειτουργία των σχολών της συνεχίστηκε και το 1928, όταν το ελληνικό Υπουργείο Παιδείας έθεσε τα δύο σχολεία υπό τον έλεγχό του, ενισχύοντας τη διδασκαλία της ελληνικής και αποδυναμώνοντας τη διδασκαλία των γαλλικών. Τα εβραϊκά δεν σταμάτησαν να διδάσκονται στα σχολεία ούτε κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής και μέχρι το κλείσιμό τους με την απομάκρυνση των μελών της κοινότητας στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.¹²⁴ Μεταπολεμικά, από το 1955 ως το 1964

---

¹¹⁸ Fromm B. Annette, *We are few*, ο.π. σ. 123 - 145

¹¹⁹ Βλάχου Ε., Κοτζόγλου Γ. και Παπαδοπούλου Χ., ο.π.

¹²⁰ Τζιόβας Πάνος, *Η Ισραηλιτική κοινότητα των Ιωαννίνων*, ο.π. σ. 76 – 77 Και Βλάχου Ε., Κοτζόγλου Γ. και Παπαδοπούλου Χ., ο.π.

¹²¹ Βλάχου Ε., Κοτζόγλου Γ. και Παπαδοπούλου Χ., ο.π. σ. 24

¹²² Βλάχου Ε., Κοτζόγλου Γ. και Παπαδοπούλου Χ., ο.π. σ.σ. 24 - 25

¹²³ Ρίκα Μπενβενίστε, «Εβραϊκή Ιστορία, εβραϊκή μνήμη και μνημονικοί τόποι», Βαρών – Βασάρ Οντέτ (επιμ.) *Εβραϊκή Ιστορία και Μνήμη*, Πόλις, Αθήνα, 1998, σ.σ. 30 - 36

¹²⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 37

λειτούργησε μονοθέσιο δημοτικό εβραϊκό σχολείο με καθηγητή τον κ. Ισαούση και αργότερα τον κ. Βενουζίου. Τα έξοδα των καθηγητών είχε αναλάβει εξολοκλήρου η εβραϊκή κοινότητα.¹²⁵ Αργότερα, μαθήματα εβραϊκών γινόταν στην Λέσχη της κοινότητας, κάθε Κυριακή, από τον εβραιοδιδάσκαλο Μάτσα Ιωσήφ.¹²⁶

Οι δύσκολες κοινωνικές συνθήκες και η ένδεια που επικρατούσαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αποτελούσαν την πραγματικότητα του μεγαλύτερου μέρους της Ισραηλιτικής κοινότητας οδηγώντας 500 μέλη της να μεταναστεύσουν το 1905 στην Αμερική, την Κωνσταντινούπολη, το Βουκουρέστι την Αλεξάνδρεια, και την Παλαιστίνη.¹²⁷ Η ιστορικός Katherine Fleming αναφέρει χαρακτηριστικά ότι από το 1873 ως το 1924, το 30% της κοινότητας μετανάστευσε στην Αμερική, με κομβικό έτος μαζικής μετανάστευσης το 1895.¹²⁸ Το έτος 1906 ακολούθησε ένα μεγαλύτερο μεταναστευτικό κύμα Γιαννιωτών Εβραίων στην Αμερική. Το 1908 ζούσαν στα Ιωάννινα 2.343 Εβραίοι¹²⁹ ενώ το 1912 ο εβραϊκός πληθυσμός ανέρχεται στους 4.596.¹³⁰ Με την προσάρτηση της Ηπείρου στην Ελλάδα η μισή περίπου κοινότητα μετανάστευσε στην Αμερική,¹³¹ και στα Ιωάννινα παρέμειναν 2.502 Εβραίοι.¹³² Ταυτόχρονα την περίοδο 1919 – 1923 αρκετοί κατευθύνθηκαν προς την Παλαιστίνη και εγκαταστάθηκαν στην Ιερουσαλήμ¹³³ ιδρύοντας και εκεί γιαννιώτικη συναγωγή.¹³⁴ Μέχρι το 1930 η μισή κοινότητα είχε μεταναστεύσει στην Αμερική.¹³⁵ Οι Γιαννιώτες Εβραίοι οργανώθηκαν γύρω από μία αυτόνομη γιαννιώτικη εβραϊκή κοινότητα στην Αμερική, με δική τους συναγωγή, την Ιερά Συναγωγή Ιωαννίνων/Κεχιά Κεντοσσά Γιάννινα. Οι δύο κοινότητες είναι αδελφοποιημένες μέχρι σήμερα και ανανεώνουν

---

¹²⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ. 114

¹²⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ. 115 και Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ.36 – 37

¹²⁷ Ομιλία στο κεντρικό αμφιθέατρο της βιβλιοθήκης του πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Marcia Haddad Ikonopoulos, “Emigration of Jews from Epirus”, 5/10/2016

¹²⁸ Fleming Katherine, ο.π.σ. 22 - 24

¹²⁹ Κοκολάκης Μιχάλης, ο.π. σ. 509

¹³⁰ Κοκολάκης Μιχάλης, ο.π. σ. 344

¹³¹ Ομιλία Haddad - Ikonopoulos, Ο.π.

¹³² Κοκολάκης Μιχάλης, ο.π. σ. 345

¹³³ <https://dbs.bh.org.il/place/ioannina>

¹³⁴ <http://www.jpost.com/Travel/Jerusalem/Walkig-tour-Synagogues-for-Slihot> και

<http://www.jewishvirtuallibrary.org/ioannina> “A Ioannina synagogue, Bet Avraham ve-Ohel Sarah, exists in Jerusalem in the Mahaneh Yehudah quarter”.

http://haifasaloniki.blogspot.gr/p/70_19.html?m=1 ,

<https://www.timesofisrael.com/greeces-romaniote-jews-face-extinction-70-years-after-auschwitz/>

<http://www.worldheritage.org/article/WHEBN0000060837/Romaniote%20Jews>

¹³⁵ Flemming Katherine, ο.π. σ. 16

τους κοινοτικούς δεσμούς τους την περίοδο των Μεγάλων Εορτών όταν οι Γιαννιώτες Εβραίοι της Αμερικής επιστρέφουν στα Ιωάννινα με αφορμή τις Ημέρες της Μεγάλης Ικεσίας, Ροσς Ασσανά και Γιόμ Κιπούρ.

«Μετά την Απελευθέρωση, οι εβραίοι κάτοικοι της πόλης δε διαφοροποιήθηκαν από τους χριστιανούς κατοίκους».¹³⁶ Σύμφωνα με την Flemming συμμετείχαν στη Μικρασιατική Εκστρατεία, και υπηρέτησαν στον Ελληνικό Στρατό κατά τον Α' και Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.¹³⁷ Την περίοδο της ιταλικής Κατοχής, οι Εβραίοι των Ιωαννίνων δεν αντιμετώπισαν ιδιαίτερα προβλήματα. Ο πρόεδρος της κοινότητας, Μωσής Κοφίνας και ο αντιπρόεδρος και ιερούργος Σαμπεθάι Καμπιλής ύστερα από την επίσκεψή τους στον Ιταλό αξιωματούχο διαβεβαίωσαν την κοινότητα πως δεν υπάρχει κάποιος κίνδυνος. Με την εισβολή των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής τον Ιούλιο του 1943 ο αξιωματικός των SS Von Stettner επισκέφτηκε τον Σαμπεθάι Καμπιλή, και με τη φράση «εσείς είστε διαφορετικοί» τον έπεισε πως εξαιτίας των διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων της εβραϊκής κοινότητας της πόλης από τους Σεφαραδίτες, εννοώντας το γλωσσικό ιδίωμα, οι Εβραίοι των Ιωαννίνων δεν θα είχαν την ίδια μεταχείριση.¹³⁸ Οι περισσότεροι Εβραίοι της κοινότητας παρέμειναν στα Ιωάννινα ενώ μερικοί νεαροί διέφυγαν στα βουνά λαμβάνοντας μέρος στην Αντίσταση.¹³⁹ Μετά από έκκληση του Καμπιλή στους γονείς των νεαρών επέστρεψαν οι 11 από τους 22.¹⁴⁰ Οι Ισαάκ Λαγαρής και Χαΐμ Λεβή συνελήφθησαν τρεις εβδομάδες μετά την άφιξη των SS γεγονός που οδήγησε μερικά από τα μέλη της κοινότητας να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη.¹⁴¹ Οι κύλινδροι της Τορά/Πεντατεύχου και όλα τα ιερά σκεύη από τις δύο συναγωγές της κοινότητας, την Παλαιά και τη Νέα Ιερά Συναγωγή, απομακρύνθηκαν σε μία κρύπτη της Παλαιάς Συναγωγής ύστερα από τον απαγχονισμό στις 4 Οκτωβρίου 1944 από τους Γερμανούς, του Νισίμ Μπατή και του γαμπρού του, με την κατηγορία της συνεργασίας με την Αντίσταση.¹⁴² Την 1^η Μαρτίου 1944 συνελήφθη ο πρόεδρος της κοινότητας, Μωσής Κοφίνας μαζί με τα τρία μέλη

---

¹³⁶ https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=31&Itemid=62

¹³⁷ Fleming Katherine, ο.π. και Χατζής Δημήτρης, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Κέδρος, Αθήνα 1988, σ. 66 και Bowman B. Steven, *The Agony of Greek Jews 1940-1945*, Stanford University Press, California 2009, σ.σ. 39-41, και Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ.116

¹³⁸ Dalven Rae, ο.π. σ. 39

¹³⁹ Φρεζής Ραφαήλ, ο.π. σ.σ. 84 – 85

¹⁴⁰ Dalven Rae, ο.π. σ.47

¹⁴¹ Βλάχου Ε., Κοτζόγλου Γ. και Παπαδοπούλου Χ, ο.π. 22

¹⁴² Dalven Rae, ο.π.

του συμβουλίου. Ο Σαμπεθάι Καμπιλής, ο οποίος αρχικά δεν συνελήφθη κάλεσε σε συγκέντρωση τους άντρες στη συναγωγή και τους έπεισε να συλλέξουν χρήματα και τιμαλφή και να τα παραδώσουν στους Γερμανούς, προκειμένου να παραμείνει ασφαλής η κοινότητα. «Σημαντικό στοιχείο αποτελεί η απόκρυψη της επιστολής που έστειλε ο Μωυσής Κοφινάς στον Καμπιλή μέσα από τα κρατητήρια της Ζωσιμαίας Σχολής που τον προειδοποιούσε για την επερχόμενη καταστροφή».¹⁴³ Την 25^η Μαρτίου 1944 οι 1.870 εναπομείναντες Εβραίοι των Ιωαννίνων συγκεντρώθηκαν από τα ναζιστικά στρατεύματα κατοχής στην πλατεία Μαβίλη με σκοπό την απομάκρυνσή τους στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Άουσβιτς-Μπιρκενάου, από αυτούς επέζησαν μόνο οι 112.¹⁴⁴

Μετά το τέλος του πολέμου η κοινότητα αριθμούσε συνολικά 163 Εβραίους. Ενώ άλλοι 69 διέφυγαν τη σύλληψη βρίσκοντας καταφύγιο σε ορεινές περιοχές ή μετοικώντας στην Αθήνα. Από αυτούς μόνον οι 64 επέστρεψαν στα Ιωάννινα και βρήκαν τις εστίες τους κατελημμένες κυρίως από χριστιανούς κατοίκους των Ιωαννίνων και των περιοχών της περιφέρειας.¹⁴⁵ Το 1945 ο Ιωσήφ Μάτσας, γραμματέας της κοινότητας και εβραιοδιδάσκαλος, απέστειλε επιστολή στην American Joint Distribution Committee,¹⁴⁶ ενημερώνοντας την οργάνωση για τις ανάγκες της κοινότητας μετά τον πόλεμο. Η γιαννιώτικη αδελφή κοινότητα στην Αμερική βοήθησε στην ανάκαμψη της κοινότητας στα Ιωάννινα. Ακολούθησαν δικαστικοί αγώνες προκειμένου να καταφέρουν να ανακτήσουν τα σπίτια τους όσοι επέστρεψαν,¹⁴⁷ ενώ υπήρχαν έκδηλες αντιδράσεις από τους ανθρώπους που είχαν εγκατασταθεί στις εβραϊκές κατοικίες. Παρά τις αρχικές δυσκολίες και τις χρονοβόρες νομικές και γραφειοκρατικές διαδικασίες,¹⁴⁸ οι Ρωμανιώτες που επέστρεψαν προσπάθησαν να ανακάμψουν. Η Νέα Ιερά Συναγωγή με το τέλος του πολέμου κατεδαφίστηκε όπως και η μικρότερη δίπλα της που λειτουργούσε για τις καθημερινές προσευχές.¹⁴⁹ Με το πέρας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου από το 1956 επαναλειτούργησε το εβραϊκό σχολείο μέχρι το 1964 στην οδό Κουντουριώτου 56. Ο αφανισμός του μεγαλύτερου

---

¹⁴³ Βλάχου Ε., Κοτζόγλου Γ. και Παπαδοπούλου Χ, ο.π. 21 – 23

¹⁴⁴ Dalven Rae, ο.π.

¹⁴⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Τσίτου Σάρα 29/5/2017 σ.114 και Νεγρίν Νίνα 4/10/2016 σ.34

¹⁴⁶ Επιτροπή για την ανακούφιση των θυμάτων των πολέμων που ιδρύθηκε στις Η.Π.Α. το 1914.

¹⁴⁷ *Documents on the history of the Greek Jews: records from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs*, Kastaniotis, Athens, 1999: Ήπειρος

¹⁴⁸ Μαργαρίτης Γιώργος, ο.π. σ.51 - 57

¹⁴⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 36

μέρους της κοινότητας στο Ολοκαύτωμα οδήγησε στον τερματισμό της λειτουργίας του σχολείου πολύ γρήγορα. Τα εβραϊκά και ο Νόμος διδασκόντουσαν πλέον στην Λέσχη της κοινότητας κάθε Κυριακή από τον εβραϊοδιδάσκαλο κ. Μάτσα Ιωσήφ.¹⁵⁰

Μία από τις κυριότερες εστίες Ρωμανιωτών Εβραίων σήμερα παραμένουν τα Ιωάννινα. Ρωμανιώτες Εβραίοι κατοικούν και στην Αθήνα, στη Χαλκίδα, ελάχιστοι στη Θεσσαλονίκη, αλλά και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας. Εκτός του ελλαδικού χώρου Ρωμανιώτες εντοπίζουμε στις Η.Π.Α., και ειδικότερα στην περιφέρεια της Νέας Υόρκης, στο Ισραήλ και τη Βόρεια Αφρική. Εκτιμάται, ότι η Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων σήμερα αριθμεί περίπου πενήντα μέλη. Οι περισσότεροι είναι συνταξιούχοι μεσήλικες και υπερήλικες, κάποιοι ασχολούνται ακόμη με το εμπόριο, μερικοί αποτελούν μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Τα νεότερα μέλη της κοινότητας, μεταπολεμικά, μετακόμισαν στην Αθήνα, στις Η.Π.Α. και το Ισραήλ, πρώτα την δεκαετία του '50 και έπειτα του '80, για κοινωνικοοικονομικούς λόγους.¹⁵¹ Σήμερα οι περισσότεροι υπερήλικες κατοικούν στα διαμερίσματα των εβραϊκών πολυκατοικιών στην οδό Γιωσέφ Ελιγιά σε ένα συγκρότημα όπου στεγάζονται πλέον και τα γραφεία της κοινότητας ενώ κάποτε υπήρχε η Νέα Ιερά Συναγωγή/Καχάλ Καντόσς Χαντάσς και το Αρρεναγωγείο της Alliance Israélite Universelle.¹⁵² Η οδός Γιωσέφ Ελιγιά αποτελεί την μοναδική σταθερή μέχρι σήμερα εβραϊκή συνοικία και κατοικείται ακόμη από Γιαννιώτες Εβραίους. Οι νεότεροι ηλικιακά Εβραίοι των Ιωαννίνων δεν κατοικούν στις προπολεμικές εβραϊκές γειτονιές που αναφέραμε παραπάνω.

Η θρησκευτική ζωή των Εβραίων των Ιωαννίνων έχει ατονήσει. Σταδιακά από τα μέσα της δεκαετίας του 80' και τις αρχές της δεκαετίας του 90' άρχισε να εκλείπει μεγάλο μέρος των θρησκευτικών εορτών και των τελετών. Σήμερα η συναγωγή ανοίγει κατά τη διάρκεια των Μεγάλων εορτών, Ροσς Ασσανά/Νέο Έτος και Γιομ Κιπούρ/Ημέρα Εξιλασμού κατά τις οποίες επισκέπτεται την Παλαιά Ιερή Συναγωγή, απεσταλμένος ραβίνος από την Αθήνα που γνωρίζει το Ρωμανιώτικο τυπικό, ο κ. Ισχακίς Χαΐμ, ενώ συστηματικά επιτελούνται και οι εορτές του Σουκώτ και του Πέσαχ. Στην πρώτη μου επίσκεψη στην Παλαιά Ιερή συναγωγή στις 30 Ιανουαρίου του 2016, η κα. Μάτσα Αλέγγρα ανέφερε πως το τελευταίο Μπαρ Μιτσβά/Γιός του Νόμου –

¹⁵⁰ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου 29/5/2017 ο.π.

¹⁵¹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ. 18

¹⁵² Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μπαττίνος Μάρκος 16/3/2017 σ.92 - 93

Τελετή περιτομής, επιτελέστηκε στην συναγωγή το έτος 2000. Μερικούς μήνες μετά, στις 6 Νοεμβρίου 2016 επιτελέστηκε η τελετή της περιτομής στο νεογέννητο μέλος της κοινότητας τον μικρό Σόλομων, όπως συνηθίζεται. Τώρα τα «παιδιά» της κοινότητας είναι συνολικά τέσσερα. Η κοινότητα των Ρωμανιωτών Εβραίων της Νέας Υόρκης είναι επίσης ολιγάριθμη και συσπειρώνεται γύρω από την συναγωγή Κεχλά Κεντοσσά Γιάννινα/Ιερή Συναγωγή Ιωαννίνων, στο Μανχάταν. Στον δεύτερο όροφο της συναγωγής λειτουργεί ένα μικρό μουσείο με εκθέματα από την καθημερινή ζωή των Ρωμανιωτών στη Νέα Υόρκη, οικογενειακά κειμήλια από τα Ιωάννινα ενώ στο Ιερό υπάρχει και ένα βιβλίο της Τορά που έφεραν μαζί τους οι πρώτοι μετανάστες.¹⁵³ Η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων ανανεώνει τους κοινοτικούς της δεσμούς και τη συλλογική της μνήμη με τις επισκέψεις των Γιαννιωτών Εβραίων από την Αθήνα, τις Η.Π.Α και αλλού με αφορμή τις θρησκευτικές τελετές στις Ημέρες της Μεγάλης Ικεσίας, Ροσ Ασσανά, Γιόμ Κιπούρ. Αρκετοί απόγονοι Γιαννιωτών Εβραίων, με αφορμή τις θρησκευτικές εορτές, επιστρέφουν στα Ιωάννινα αναζητώντας παράλληλα τα εγκαταλειμμένα ή κατελημμένα εβραϊκά σπίτια, τις γειτονιές που έζησαν οι πρόγονοί τους. Τώρα οι ίδιοι τα φωτογραφίζουν και φωτογραφίζονται σε αυτά, όπως συνέβη και φέτος στις συγκεκριμένες ημέρες, νοσταλγώντας τους συγγενείς και τον τόπο δράσης τους χωρίς να παραλείπεται η αναφορά στον αφανισμό των συγγενών τους στο Ολοκαύτωμα.

1.2. Ιωάννινα και Πολυπολιτισμικότητα¹⁵⁴

Η πολυπολιτισμικότητα βασίζεται στην αρχή της αναγνώρισης και της αμοιβαίας αποδοχής των πολιτισμών, διαμορφώνοντας σχέσεις και κοινά πεδία δράσης.¹⁵⁵ Η γνώση του πολυπολιτισμικού χώρου απαιτεί ιστορική έρευνα προκειμένου να εντοπίσουμε τους χώρους που διαμορφώνονται οι κοινωνικές σχέσεις και τελούνται οι πολιτισμικές πρακτικές. Τα Ιωάννινα είναι κτισμένα στη μικρή χερσόνησο της φυτικής πλευράς της λίμνης και εντάσσονται στη σειρά των

---

¹⁵³ <https://www.youtube.com/watch?v=t1Bff1BipJ4>

¹⁵⁴ Ο όρος «Πολυπολιτισμικότητα» χρησιμοποιείται στην συγκεκριμένη εργασία για να δηλώσει την συνύπαρξη διαφορετικών ομάδων, με διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία, που επικοινωνούν σε συγκεκριμένα πλαίσια και τόπους που διαμορφώνουν τις σχέσεις, ευνοούν τις αλληλεπιδράσεις και τους ανταγωνισμούς. Ο όρος εξηγεί τις επιρροές που δέχονται οι ομάδες από την αλληλεπίδραση τους και δεν συνδέεται με την διοικητική και κοινωνική οργάνωση που έθεσε η Οθωμανική αυτοκρατορία.

¹⁵⁵ Ζαϊμάκης Γιάννης και Καλλιγιαννάκη Θεανώ, *Τοπικός χώρος και πολυπολιτισμικότητα: Σάπες, Θράκη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004 σ.σ. 24 - 25

μεσαιωνικών χερσαίων πόλεων.¹⁵⁶ Στο νότιο τμήμα των Ιωαννίνων είναι χτισμένο το ιστορικό κάστρο που θεωρείται ο αρχικός οικιστικός πυρήνας της πόλης.¹⁵⁷ Η ακριβής χρονολόγηση της πόλης διαφέρει ανάλογα με τις πηγές,¹⁵⁸ είναι όμως γεγονός ότι η σημερινή μορφή του κάστρου και το ιστορικό κέντρο της πόλης, ανάγονται στην περίοδο που βρισκόταν στα Ιωάννινα ο Αλή Πασάς.¹⁵⁹ Την περίοδο αυτή αναδύθηκε η εργαστηριακή και βιοτεχνική παραγωγή, η εμπορική ανάπτυξη και ο πνευματικός πλούτος της πόλης.¹⁶⁰ Μετά το 1204 όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης δεν αφήνει ανεπηρέαστα τα Ιωάννινα αφού δημιουργήθηκε το Δεσποτάτο της Ηπείρου με πρωτεύουσα την Άρτα. Σύμφωνα με την τ. Καθηγήτρια λαογραφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Ευαγγελή Ντάτση, πολύτιμες ιστορικές πηγές της πόλης, π.χ. τα δύο χρυσόβουλα του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Κομνηνού, χαρτογραφούν την εικόνα μιας πόλης που μετά το 1204 αποστασιοποιείται από την Άρτα, την πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, και αποκτά αμιγή αστικό σχηματισμό πριν από την παράδοση στους Οθωμανούς.¹⁶¹ «Οι Νορμανδοί, παρεμβαίνοντας ενεργητικά στις εμπορικές δραστηριότητες της εποχής από τον 9^ο – 11^ο αιώνα και συμβάλλοντας στην πολιτισμική ώσμωση των εθνοτικών ομάδων της Ανατολής και Δύσης, δεν δίστασαν να πολιορκήσουν την οχυρωμένη πόλη των Ιωαννίνων».¹⁶²

Η πολυπολιτισμική πραγματικότητα που εντοπίζεται στο Δεσποτάτο της Ηπείρου οφείλεται και στο γεγονός ότι κάλυπτε μια μεγάλη γεωγραφική κλίμακα. Συγκεκριμένα, περιλάμβανε τις επαρχίες του Μπερατιού, της Αυλώνας, της Άρτας, της Βόνιτσας και της Πρέβεζας. Την εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204 – 1430), μέσα στο κάστρο ήταν εγκατεστημένοι πληθυσμοί τριών εθνοτικών ομάδων, μουσουλμάνοι, χριστιανοί και εβραίοι. Η θέση των Ιωαννίνων, ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση ευνόησε την δημιουργία κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων μεταξύ των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων.

---

¹⁵⁶ Ευαγγελή Αρ. Ντάτση, *Τα Ισνάφια μας τα Βασιλεμένα, Τα Γιάννινα των Μαστόρων και των Καλφάδων*, Μουσείο Μπενάκη - Γαβριηλίδης, Αθήνα, 2006, σ. 33

¹⁵⁷ Νιτσιάκος Βασίλης, *Νομός Ιωαννίνων: Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, 1998 σ. 539

¹⁵⁸ Μόνιμη έκθεση Δημοτικό Μουσείο Ιωαννίνων: εικάζεται ο 6^{ος} αιώνας - ιδρύθηκε από τον Ιουστινιανό - και ο 9^{ος} αιώνας.

¹⁵⁹ Νιτσιάκος Βασίλης, ο.π. σ.σ. 539 - 540

¹⁶⁰ Μουσείο Αργυροτεχνίας, Ακρόπολη Ιτς Καλέ, Ιωάννινα, μόνιμη έκθεση - ισόγειο

¹⁶¹ Ντάτση Αρ. Ευαγγελή ο.π.

¹⁶² Ευαγγελή Ντάτση ο.π., σ. 34 - 38

Οι εμπορικές συναλλαγές που είχαν αναπτυχθεί από νωρίς, τόσο με την Βενετία όσο και την Σικελία, οδήγησαν στην παραχώρηση εμπορικών προνομίων και πολλοί Γιαννιώτες, εβραίοι και μη, μετανάστευσαν στις παραπάνω περιοχές.¹⁶³ Η πόλη ήκμασε σημαντικά μετά την ηγεμονία του Θωμά Β' Πρελούμπου (1367 – 1384), με την έλευση των Οθωμανών. Κατά την ηγεμονία του πρώτου, σημειώθηκαν αρκετές διώξεις και το πιθανότερο είναι ο πληθυσμός της πόλης να μειώθηκε. Το 1430, όταν η πόλη παραδόθηκε στους Οθωμανούς, είχε μια οργανωμένη αστική ζωή και η Εκκλησία λειτουργούσε ως «φεουδαρχικός ηγεμόνας και ιδεολογικός καθοδηγητής», διατηρώντας τα προνόμια και την ημι-αυτονομία που είχε εξασφαλίσει πρότινος.¹⁶⁴ Πολυεπίπεδη ακμή στη ζωή της πόλης θα σημειωθεί την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, από πληθυσμιακή, οικονομική και πνευματική άποψη. Το έτος 1564 είναι βέβαιο ότι στα Ιωάννινα υπήρχαν 1.331 χριστιανικά σπίτια και 58 μουσουλμανικά, ενώ το έτος 1579, 876 χριστιανικά, 53 μουσουλμανικά και 34 εβραϊκά.¹⁶⁵ Στα Ιωάννινα του 15^{ου} – 16^{ου} αιώνα υπήρχε πληθυσμιακή κάμψη συγκριτικά με το Βυζαντινό παρελθόν και τα μέσα του 14^{ου} αιώνα.¹⁶⁶

Η πολυπολιτισμικότητα αποτυπώθηκε στο δομημένο περιβάλλον κυρίως μέσα από τα θρησκευτικά μνημεία, τα τεμένη, τις συναγωγές και τις εκκλησίες, τα οποία συνέβαλαν στην οικιστική συγκρότηση του πληθυσμού της πόλης κατά την οθωμανική περίοδο.¹⁶⁷ Η διαίρεση της κοινωνίας γινόταν σύμφωνα με το θρήσκευμα των ομάδων και αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο της οργάνωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹⁶⁸ Διαμορφώνονται μαχαλάδες εθνοτικού χαρακτήρα ενώ το εμπόριο αποτελεί το σημείο που εθνοτικές ομάδες συναντώνται.¹⁶⁹ Από τον 15^ο αιώνα μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα παρατηρούνται έντονες εμπορικές και οικονομικές δραστηριότητες και σημειώνεται βιοτεχνική ανάπτυξη εξαιτίας της οργάνωσης των

---

¹⁶³ Νιτσιάκος Βασίλης, ο.π. και Ζαμπάκλας Χρήστος, ο.π., σ.14

¹⁶⁴ Ευαγγελή Ντάτση ο.π. σ. 39

¹⁶⁵ Αρχείο Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, Φάκελος 2, Ρωμανιώτες Ιωαννίνων, Ηπειρωτικά Γράμματα – Εταιρεία Λογοτεχνών και Συγγραφέων Ηπείρου, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα, Περίοδος Β', Έτος 4^ο, τεύχος 7^ο, Φεβρουάριος 2005, «Σταθμοί στην Ανάπτυξη της πόλης των Ιωαννίνων»

¹⁶⁶ Αρχείο Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, Φάκελος 2, Ρωμανιώτες Ιωαννίνων, Ηπειρωτικά Γράμματα – Εταιρεία Λογοτεχνών και Συγγραφέων Ηπείρου, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα, Περίοδος Β', Έτος 4^ο, τεύχος 7^ο, Φεβρουάριος 2005, «Σταθμοί στην Ανάπτυξη της πόλης των Ιωαννίνων»

¹⁶⁷ Νιτσιάκος Βασίλης, ο.π. 542

¹⁶⁸ Κοκολάκης Μιχάλης, ο.π. σ. 53, σ. 57

¹⁶⁹ Κανετάκης Γ. Γιάννης, ο.π. σ. 64, Νιτσιάκος Βασίλης ο.π., Ντάτση Ευαγγελή, ο.π.

Συντεχνιών, που θα αποτελέσουν μέχρι το πρόσφατο παρελθόν το κύριο χαρακτηριστικό της πόλης.¹⁷⁰

Η κοσμοπολίτικη σύνθεση του πληθυσμού φαίνεται και στο πολυκεντρικό πολεοδομικό σύστημα που εμφανίζεται στην πόλη. Η Ευαγγελή Ντάτση αναφέρει πως η πληθυσμιακή ενότητα που αποτελούσε τη μειονότητα του πληθυσμού ήταν Εβραίοι, οι οποίοι κατοικούσαν στο βορειοανατολικό τμήμα του κάστρου και στην παραλίμνια συνοικία Λειβαδιώτη φτάνοντας ως την συνοικία Σκάλα και παρομοιάζει τον οικιστικό ιστό που δημιουργείται από αυτή την κατοίκηση, με «διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο μουσουλμανικό στοιχείο του κάστρου και το χριστιανικό στοιχείο της αγοράς».¹⁷¹ Σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα – πολεοδόμο Γιάννη Κανετάκη, οι Γιαννιώτες Εβραίοι είχαν εγκατασταθεί εκτός του κάστρου πριν το κίνημα του Διονυσίου Φιλοσόφου. Ο Κανετάκης, λαμβάνει υπόψη του τους μελετητές Λαμπρίδη και Αραβαντινό, που εντοπίζουν δύο εβραϊκές συνοικίες του 14^{ου} αιώνα εκτός κάστρου.¹⁷² Ο ίδιος, αναφέρεται στην μετεγκατάσταση των εβραίων μέσα στο κάστρο το 1611, μετά την εξέγερση του Διονυσίου Φιλοσόφου. Στο τέλος του 15^{ου} αιώνα με την εισροή των Σεφαραδιτών από τη Σικελία και την κάτω Ιταλία, η εβραϊκή συνοικία εκτός κάστρου μεγαλώνει και ιδρύεται η Νέα Ιερά συναγωγή το 1540.¹⁷³ Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δεν έχει απομείνει τίποτα από αυτό το συναγωγικό κέντρο.

Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα παρουσιάζονται πολλές αλλαγές στο σύστημα διοίκησης και οικιστικής διάρθρωσης με βάση τα οθωμανικά πρότυπα. Σύμφωνα με τον Κουρμαντζή, τον 17^ο αιώνα σημειώνεται μαζική εγκατάσταση εβραίων εντός κάστρου, διότι οι Οθωμανοί κάτοικοί του ασφυκτιούσαν σε αυτόν τον περιορισμένο χώρο και απέφευγαν πλέον να κατοικούν συστηματικά εκεί.¹⁷⁴ Σύμφωνα με τον Κανετάκη, οι ξένοι περιηγητές δίνουν σημαντικές πληροφορίες για την οικιστική διάρθρωση της πόλης. Ο περιηγητής Enliya Celebi το 1670 αναφέρει πως η πόλη έχει 4.000 σπίτια, 1.900 καταστήματα και 37 συνοικίες. Σύμφωνα με τον Celebi, 16 συνοικίες ήταν μουσουλμανικές, 14 χριστιανικές, 4 εβραϊκές και 1 συνοικία τσιγγάνων

---

¹⁷⁰ Νιτσιάκος Βασίλης, ο.π. σ. 542 και Κανετάκης Γιάννης, ο.π. σ. 73

¹⁷¹ Ευαγγελή Αρ. Ντάτση, ο.π.

¹⁷² Κανετάκης Γεωργ. Γιάννης., *Το Κάστρο των Ιωαννίνων: Συμβολή στην πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, εκδόσεις Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, Αθήνα, 1994 σ. 30

¹⁷³ Dalven Rae, ο.π. σ.77

¹⁷⁴ Kourmantzis Ioannis, «The Jewish Community of Ioannina: History, Spatial Distribution and Social Structure», σ. 287 στο Hassiotis I.K. (edit.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe: From 15th century to the End of World War II*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1997

προς τον δρόμο που οδηγεί στην Άρτα, στο τζαμί Κανλί Τσιεσμέ δηλαδή στην συνοικία Καλούτσιανη. Το 1754 ο περιηγητής William Martin Leake αναφέρει πως η πόλη έχει 32.000 κατοίκους εκ των οποίων οι 1.000 είναι Οθωμανοί, οι 2.000 χριστιανοί και οι 200 εβραίοι.¹⁷⁵

Οι πρώτες συνοικίες που δημιουργήθηκαν κατά την οθωμανική κυριαρχία, ήταν η συνοικία Άγιος Νικόλας η οποία ονομάστηκε Λουτρό και η συνοικία Καλούτσιανη.¹⁷⁶ Οθωμανική συνοικία δημιουργήθηκε στην περιοχή της σημερινής πλατείας Πάργης, Εμίρ Μεϊντάν - δηλαδή πλατεία του Εμίρη. Στην πλατεία της πόλης κυριαρχούσε το τζαμί Εμιρλέρ με την ίδρυσή του να αποδίδεται σε αποίκους από την Αραβία στα τέλη του 15^{ου} αιώνα ή του 16^{ου} αιώνα. Οι κάτοικοι της συνοικίας αυτής ήταν μόνο Οθωμανοί μέχρι περίπου τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, όταν αργότερα προστέθηκαν και λίγοι χριστιανοί. Το τζαμί και το παρακείμενο νεκροταφείο όπου υπήρχαν τα λεγόμενα μεγαλοπρεπή μνήματα των «πριγκίπων», διαγράφηκαν από το τοπίο των Ιωαννίνων πιθανότατα τη δεκαετία του 1930, ενώ το τζαμί Εμιρλέρ κατεδαφίστηκε, όπως και άλλα τζαμιά της πόλης.¹⁷⁷

Τα ονόματα των συνοικιών άλλοτε προέρχονται από το αντίστοιχο όνομα του τζαμιού και άλλοτε από το όνομα κάποιου επιφανή ανθρώπου που ζούσε στην περιοχή, όπως οι συνοικίες Λειβαδιώτη, Τσουκαλά, Τσιγαρά και Σαράβα.¹⁷⁸ Στις συνοικίες του φρουρίου Ασλάν Πασά του Β' και Τζιελαλή Πασά κατοικούσαν μόνο μουσουλμάνοι ενώ αριστερά της εισόδου του κάστρου μετά το 1611, εγκαταστάθηκαν 150 ισραηλιτικές οικογένειες. Στις ανατολικές περιοχές της πόλης, Λακκώματα, Δεβαδγιέ και Αρχιμανδρείο κατοικούν μόνο χριστιανοί, ενώ στις συνοικίες Ζευγάρια, Άνω και Κάτω Λούτσα, Ναμάς Γκιάχ, Εμίρ – Μεϊτάν και Σιεμσεντί κατοικούσαν τόσο μουσουλμάνοι όσο και χριστιανοί. Οι εβραϊκές συνοικίες διαρθρώνονταν κυρίως στις περιοχές Λειβαδιώτη και Κουρμανειό. Τα μουσουλμανικά και εβραϊκά νεκροταφεία της πόλης βρισκόταν έξω από τα όριά της. Στην περιοχή Αρχιμανδρείο έχουν βρεθεί εβραϊκοί τάφοι ενώ στην περιοχή Ναμάς – Γκιάχ, οθωμανικοί.¹⁷⁹ Οι τοποθεσίες αυτές ήταν πολύ μακρινές από την εποχή όπου η πόλη διαρθρωνόταν εντός του κάστρου και γύρω από αυτό. Μέχρι το 1822 σύμφωνα με τον Κανετάκη, αυτή ήταν η οικιστική

---

¹⁷⁵ Γιάννης Γεωργ. Κανετάκης, ο.π., σ. 59

¹⁷⁶ Γιάννης Γεωργ. Κανετάκης ο.π. σ. 63

¹⁷⁷ Τυρος – ι, «Πλατεία Πάργης», Αγγελή Βαρβάρα, 22/10/2016

¹⁷⁸ Κανετάκης Γιάννης, ο.π.

¹⁷⁹ Γιάννης Γεωργ. Κανετάκης, ο.π.

μορφή της πόλης. Το 1869 δημιουργήθηκε η εβραϊκή συνοικία Βακούφι ύστερα από την πυρκαγιά μεταξύ των συνοικιών Λειβαδιώτη και Μπαϊρακλή Τζαμί.¹⁸⁰

Σύμφωνα με την Ευαγγελή Ντάτση, οι εμπορικές συναλλαγές και ο κοινός χώρος δραστηριοποίησης των ανθρώπων στο παζάρι και στις αγορές ανάγκασε εκ των πραγμάτων τις εθνοτικές ομάδες να επικοινωνήσουν μεταξύ τους. «Στα εργαστήρια, στα χάνια και τις εμπορικές στοές, ο αντρικός πληθυσμός της πόλης είχε την ευκαιρία να συναντιέται, να ανταλλάσσει προϊόντα και υπηρεσίες εξασφαλίζοντας τα προς το ζην».¹⁸¹ Όταν όμως έκλεινε το παζάρι, «ο καθένας δεν επέστρεφε μόνο στην ασφάλεια του σπιτιού του, επέστρεφε στην πολιτισμική και θρησκευτική ενότητα που ανήκε και συντηρούσε η οικογένεια και τα ξεχωριστά Ιερά (τεμένη, συναγωγές και εκκλησίες) ενώ σε δημόσιο επίπεδο η επαγγελματική ομάδα στην οποία ήταν οργανωμένος.»¹⁸² Λαμβάνοντας υπόψιν του ο Κουρμαντζής τα στοιχεία μιας αναφοράς για τις συντεχνίες των Ιωαννίνων που γράφτηκε το 1817, καταλήγει στο συμπέρασμα πως το 1760 το εμπορικό κέντρο της πόλης απαρτιζόταν κυρίως από εβραϊκά καταστήματα και η τέχνη της μεταξοπλεκτικής και χρυσοκεντητικής συγκεντρώνονταν στο εβραϊκό στοιχείο της πόλης.¹⁸³ Σύμφωνα με «Στατιστικές Εκθέσεις» των ελληνικών προξενείων των Ιωαννίνων και της Αυλώνας του έτους 1866, σχετικά με τα «Προϊόντα Εισαγωγής και Εξαγωγής» στην Ήπειρο, το εμπόριο γίνεται κυρίως από τους Εβραίους.¹⁸⁴ Οι Εβραίοι των Ιωαννίνων εκτός από έμποροι ήταν και βαφείς, ράφτες, μικροπωλητές, τεχνίτες, αχθοφόροι και ανήκαν σε διάφορα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα,¹⁸⁵

Γύρω από τον πυρήνα του παζαριού και των παλιών συνοικιών με τη θρησκευτική και εθνοτική τους συγκρότηση συγκεντρώνονται σταδιακά και εσωτερικοί μετανάστες από την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, το Ζαγόρι, το Πωγώνι, το Μέτσοβο, την Κόνιτσα και τα Τζουμέρκα, ανανεώνοντας το πολιτισμικό μωσαϊκό και διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της πόλης.¹⁸⁶ Σύμφωνα με τον καθηγητή Βασίλη Νιτσιάκο από τη διάταξη των συνοικιών προκύπτει ότι οι νέοι κάτοικοι της πόλης αφενός επιλέγουν να εγκατασταθούν στις περιοχές που οι δρόμοι

¹⁸⁰ Κανετάκης Γιάννης Γεωργ., ο.π. σ. 74, 173

¹⁸¹ Ντάτση Ευαγγελή Αρ., *Τα Ισνάφια μας τα Βασιλεμένα*, ο.π. σ. 222

¹⁸² Ντάτση Ευαγγελή Αρ., ο.π. σ. 224

¹⁸³ Kourmantzis Ioannis, ο.π. σ. 284

¹⁸⁴ Κοκολάκης Μιχάλης, ο.π. σ. 467

¹⁸⁵ Παπαστεφανάκη Λήδα, «Άνθρωποι ταπεινοί, φρόνιμοι, νοικοκυρεμένοι και καλοί οικογενειάρχες...: Προς μια κοινωνική ιστορία της Εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων τον 20^ο αιώνα», ο.π. σ.130 - 139

¹⁸⁶ Νιτσιάκος Βασίλης ο.π. σ. 542

συνδέουν το τόπο τους με την πόλη και αφετέρου συσπειρώνονται με βάση την κοινή καταγωγή.¹⁸⁷ Άλλα σημεία του μωσαϊκού είναι οι διατροφικές συνήθειες, οι ενδυματολογικές επιρροές, η ευρεία χρήση της τοπικής διαλέκτου.

Σχετικά με τις διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και εβραίων, ο μελετητής Πάνος Τζιόβας αναφέρει πως η αρμονική συνύπαρξη επισκιάζόταν όταν πλησίαζαν οι ημέρες του χριστιανικού Πάσχα και αντιστοίχως του εβραϊκού Πέσαχ.¹⁸⁸ Σύμφωνα με τον ιστορικό Bernard Pierron την περίοδο πριν της προσάρτησης της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας στην Ελλάδα, «η Ήπειρος σημαδεύεται από αποτυχημένους ξεσηκωμούς χριστιανικών πληθυσμών».¹⁸⁹ Η πιο χαρακτηριστική εικόνα που μεταφέρουν οι χρονικογράφοι της εποχής κατά τον Bernard Pierron, είναι η αποτυχημένη μάχη στο Λυκούρσιο το 1879 και η συμμετοχή των Εβραίων στις εκδηλώσεις χαράς των Οθωμανών. Παρόλα αυτά από το 1870 μέχρι το 1912, δηλαδή μέχρι λίγο πριν την προσάρτηση στο ελληνικό κράτος, η εβραϊκή κοινότητα σημειώνει δυναμική αύξηση του πληθυσμού της.¹⁹⁰ Φορολογικά κατάστιχα και πληθυσμιακές καταμετρήσεις της αυτοκρατορίας, αποκαλύπτουν σημαντικά στοιχεία για τον εβραϊκό πληθυσμό των Ιωαννίνων. Το 1860 ύστερα από καταμέτρηση των αρρένων της πόλης, εντοπίζονται στα Ιωάννινα 1.515 άνδρες.¹⁹¹ Το 1892 ζούσαν στην πόλη 3.517 Εβραίοι ενώ ένα χρόνο αργότερα ο πληθυσμός ανέρχεται στους 3.617.¹⁹² Ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας της πόλης μέχρι την προσάρτηση στο ελληνικό κράτος το 1913 ήταν έντονος εξαιτίας της παρουσίας διάφορων ομάδων π.χ. εμπόρων.¹⁹³

Η προσάρτηση της Ηπείρου στην Ελλάδα, δεν θα γίνει χωρίς προβλήματα για την εβραϊκή κοινότητα της πόλης. Σύμφωνα με τον Bernard Pierron, λίγο πριν την ένωση οι διακοινοτικές σχέσεις ήταν ιδιαίτερα τεταμένες και οι ταραχές αυξάνονται περισσότερο με τους Βαλκανικούς πολέμους. Αυτοί όμως που βρέθηκαν σε δύσκολη θέση ήταν οι εβραίοι των Ιωαννίνων, διότι φαίνεται πως χριστιανοί που στόχευαν στην αποδυνάμωση της οθωμανικής διοίκησης επιτίθενται σε μερικά μέλη της εβραϊκής

---

¹⁸⁷ Νιτσιάκος Βασίλης, ο.π. σ.

¹⁸⁸ Ο.π. Τζιόβας σ. 94 – 105 και Νικολαΐδης Ν. Ιωάννης, ο.π. και Φωτόπουλος Κωνσταντίνος ο.π.

¹⁸⁹ Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*, μτφ. Γιώργος Σαρατσιώτης, Πόλις, Αθήνα, 2004 σ.σ. 65 – 68

¹⁹⁰ Παπαστεφανάκη Λήδα, «Άνθρωποι ταπεινοί, φρόνιμοι, νοικοκυρεμένοι και καλοί οικογενειάρχες...: Προς μια κοινωνική ιστορία της Εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων τον 20^ο αιώνα», ο.π. σ. 127

¹⁹¹ Κοκολάκης Μιχάλης, ο.π. σ. 270

¹⁹² Κοκολάκης Μιχάλης, ο.π. σ. 273

¹⁹³ Νιτσιάκος Βασίλης ο.π. σ. 541

κοινότητας των Ιωαννίνων.¹⁹⁴ Το 1910 υπάρχει σαφής επιδείνωση των διακοινοτικών σχέσεων ειδικά με την συκοφαντία αίματος στο Πωγώνι. Μετά την προσάρτηση των Ιωαννίνων δεν φαίνεται να σημειώθηκαν άμεσες εχθροπραξίες όμως η νέα πραγματικότητα επηρέασε τις διακοινοτικές σχέσεις. Μόλις ένα χρόνο μετά την προσάρτηση της Ηπείρου στην Ελλάδα, το έτος 1914, μεγάλο μέρος της κοινότητας μετανάστευσε στην Αμερική, δημιουργώντας την αδελφοποιημένη Ισραηλιτική κοινότητα των Ιωαννίνων, Ιερή Κοινότητα Ιωαννίνων/Κεχιλά Κεντοσσά Γιάννινα.¹⁹⁵ Ο εμπρησμός της συνοικίας Κάμπελ στη Θεσσαλονίκη το καλοκαίρι του 1931 από την εθνικιστική οργάνωση «Εθνική Ένωση Ελλάς» αναζωπύρωσε τις αναταραχές σταδιακά και στα Ιωάννινα. Η εν λόγω οργάνωση εμφανίζεται το ίδιο καλοκαίρι στην πόλη.¹⁹⁶

Σε κοινωνικό επίπεδο, η συμμετοχή και η συμβολή όλων των θρησκευτικών ομάδων δεν είχε ακόμη αποδοκιμαστεί πλήρως. Το έτος 1931, η εφημερίδα «*Ηπειρωτικός Αγών*» αναφέρεται στην *Ορκωμοσία Νεοσύλλεκτων* στην πλατεία των Στρατιωτών τονίζοντας αφενός την ξεχωριστή ορκωμοσία σύμφωνα με τη θρησκευτική πίστη των νέων, αφετέρου το κοινό πολιτισμικό στοιχείο και τους διακρίνει σε «Έλληνες Χριστιανούς, Έλληνες Ισραηλίτες και Έλληνες Μουσουλμάνους».¹⁹⁷ Ερευνώντας την εβδομαδιαία εφημερίδα «*Κυριακάτικος Ηπειρωτικός Αγώνας*» του 1935, επιβεβαιώνεται η άποψη περί συμμετοχής στα κοινά και τυπικής ροής της κοινωνικής και ενδοκοινοτικής ζωής. Στις 22/2/1935 στα πλαίσια του εορτασμού της απελευθέρωσης των Ιωαννίνων μεταξύ άλλων στεφάνι κατέθεσε και η *Ισραηλιτική Νεολαία*.¹⁹⁸ Στις 30/6 του ίδιου χρόνου η εφημερίδα αναφέρεται στη δημιουργία και τις εκλογές του *Σιωνιστικού Συλλόγου* στην πόλη.¹⁹⁹ Στις 25/8 γίνονται *Μηνύσεις* σε βάρος τριών μελών της εβραϊκής κοινότητας για την παραβίαση της αργίας της Κυριακής. Στις 29/9 αναφέρεται η εκλογή ως *εκπρόσωποι των Κατηγοριών Α', Β', Γ' και Δ' του Εμπορικού Επιμελητηρίου* της πόλεως, μέλη της Ισραηλιτικής

---

¹⁹⁴ Pierron Bernard ο.π. 71

¹⁹⁵ Ομιλία στο κεντρικό αμφιθέατρο της βιβλιοθήκης του πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Marcia Haddad Ikonopoulos, "Emigration of Jews from Epirus", 5/10/2016

¹⁹⁶ Παπαστεφανάκη Λήδα, «Άνθρωποι ταπεινοί, φρόνιμοι, νοικοκυρεμένοι και καλοί οικογενειάρχες...: Προς μια κοινωνική ιστορία της Εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων τον 20^ο αιώνα», ο.π. σ. 130

¹⁹⁷ Παράρτημα, Εικόνες σ.142

¹⁹⁸ Παράρτημα, Εικόνες σ.143

¹⁹⁹ Παράρτημα, Εικόνες σ.144

κοινότητας,²⁰⁰ ενώ στην ίδια σελίδα η Εφημερίδα εύχεται «Χρόνια Πολλά» στην Ισραηλιτική Κοινότητα της πόλης για τον εορτασμό του Νέου Έτους,²⁰¹ δηλαδή το Ρος Ασσανά.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω οι εύθραυστες διακοινοτικές σχέσεις άρχισαν να κλονίζονται στις περιόδους όπου επικρατούσε μία μεταίχμια πραγματικότητα, όπως λίγο πριν την προσάρτηση και τις ημέρες του εβραϊκού Πέσαχ και χριστιανικού Πάσχα.²⁰² Η σχετική ομαλότητα επικράτησε μέχρι το 1940 οπότε αρχίζει η κατάσταση να επιδεινώνεται. Το 1944 η εκτόπιση των εβραίων των Ιωαννίνων και οι συστηματικές ενέργειες για να υλοποιηθεί το σχέδιο απομάκρυνσης στα στρατόπεδα συγκέντρωσης έγινε μέσα από ψεύτικες διαβεβαιώσεις και παραπλανήσεις.²⁰³ Οι παραπλανήσεις αυτές βασιζόνταν αφενός στις καλές σχέσεις του Μητροπολίτη Σπυρίδωνα με τον Σαμπεθάι Καμπιλή αφετέρου στη διαφορετική πολιτισμική ιδιαιτερότητα των Ρωμανιωτών εβραίων των Ιωαννίνων και των Σεφαραδιτών της Θεσσαλονίκης.²⁰⁴ Ο ιστορικός Christoph U. Schminck – Gustavus, αναδεικνύει το ατιμώρητο έγκλημα στα Ιωάννινα, τονίζοντας τη συμβολή των συμπολιτών των Γιαννιωτών εβραίων, είτε με την «ηχηρή σιωπή» τους είτε με την «υποδειγματική συνεργασία της ελληνικής χωροφυλακής».²⁰⁵ Πράξεις που υπογραμμίζουν τις εντάσεις που πρέπει ήδη να υπήρχαν.²⁰⁶ Τα τραυματικά για τη μνήμη γεγονότα της εποχής 1940 - 1950 δεν άφησαν ανεπηρέαστη, την κοινωνική μνήμη και κοινωνική λήθη της πόλης των Ιωαννίνων. Σύμφωνα με την λαογράφο Κωνσταντίνα Μπάδα, η περίοδος του 1940 είναι ένα σιωπηλό πεδίο της μνήμης της πόλης.²⁰⁷

---

²⁰⁰ Παράρτημα, Εικόνες σ.144

²⁰¹ Παράρτημα, Εικόνες σ.145

²⁰² Νικολαΐδης Ιωάννης, ο.π., Φωτόπουλος Κωνσταντίνος, ο.π., Τζιόβας Πάνος, ο.π., Dalven Rae, ο.π. σ. 31 -32

²⁰³ Schminck – Gustavus Christoph U., *Μνήμες Κατοχής II: Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, μτφ. Α. Νέττας, Σ. Γεωργιλίδη, Α. Παντίδη, Θ. Παντίδης, Ισνάφι, Ιωάννινα, 2008. σ. 61 – 63 και Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες: Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005, σ. 56 - 57

²⁰⁴ Fleming E. Katherine, ο.π. σ. 140

²⁰⁵ Schminck – Gustavus Christoph U., ο.π., σ.σ.189, σ.σ. 255 – 260

²⁰⁶ Παπαστεφανάκη Λήδα, «Άνθρωποι ταπεινοί, φρόνιμοι, νοικοκυρεμένοι και καλοί οικογενειάρχες...: Προς μια κοινωνική ιστορία της Εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων τον 20^ο αιώνα», ο.π. σ.129 -130

²⁰⁷ Περισσότερα σχετικά με την μνήμη της πόλης αναφορικά με τα φρικτά γεγονότα που έλαβαν χώρα αυτή την περίοδο παραπέμπω στον συλλογικό τόμο: Μπούσχοτεν Βαν Ρίκη, Βερβενιώτη Τασούλα, Δήμητρα Λαμπροπούλου Μάρλεν Μούλιου, Ποθητή Χαντζαρούλα, *Η μνήμη αφηγείται την πόλη: Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Πλέθρον, 2016, Μπάδα Κωνσταντίνα «Σιωπές και μνήμες της πόλης των Ιωαννίνων στη δεκαετία του 1940» σ.σ. 229 – 247

Τα Ιωάννινα, παραμένουν μέχρι σήμερα μια πόλη με πολυπολιτισμικό χαρακτήρα, ο οποίος στο πέρας των χρόνων αποδυναμώθηκε στο πλαίσιο των κοινωνικών και ιστορικών μεταβολών που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο, όπως η προσάρτηση της Ηπείρου στην Ελλάδα, και η δεκαετία του 1940 με αποκορύφωμα το Ολοκαύτωμα και την αποδυνάμωση της Εβραϊκής παρουσίας ευρύτερα, σε Ελλάδα και Ευρώπη.²⁰⁸ Το πολιτισμικό μόνωμο που δημιουργήθηκε μέσα από τις ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές και πνευματικές συνθήκες, αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι όλων των εθνοτικών ομάδων που έζησαν και εξακολουθούν να ζουν στα Ιωάννινα με σχέση αλληλεπίδρασης και αλληλεγγύης προσθέτοντας σε αυτή τη διαδικασία σήμερα την επαφή με νέες «κοινότητες»²⁰⁹ που ενδυναμώνουν την πολυπολιτισμική διάθεση της πόλης. Η πολυπολιτισμικότητα αφορά την αναγνώριση, τη συμβίωση και τη συνύπαρξη ομάδων ανθρώπων με πολιτισμικές διαφορές.²¹⁰ Να τονισθεί πως δεν γίνεται λόγος για την διαδικασία παραγωγής την πολιτισμικής διαφοράς, αλλά για τη διαδικασία παραγωγής πολιτισμικών σχέσεων στο ιστορικό γίνεσθαι.²¹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της επαφής και των νέων διακοινοτικών σχέσεων, αποτελεί η εκδήλωση που οργανώθηκε στις 19 Μαρτίου 2017, στο πνευματικό κέντρο Ιωαννίνων με θέμα «Γυναίκα και πολυπολιτισμικότητα στα Ιωάννινα»²¹² και οι σχέσεις των ανθρώπων στα κοινωνικά και θρησκευτικά πλαίσια, π.χ. χριστιανοί φίλοι των Γιαννιωτών εβραίων παραβρίσκονται στις μεγάλες γιορτές. Ενόσω τα ιστορικά και κοινωνικά γεγονότα της πόλης και του κόσμου, εκτυλίσσονται, το πολιτισμικό μωσαϊκό του τόπου επαναπροσδιορίζεται δημιουργώντας νέους «κοινούς τόπους».

---

²⁰⁸ Laqueur Walterm & Baumel Tydor Judith (edt.), *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press, New Haven and London, 2001

²⁰⁹ Akhil Gupta – James Ferguson «Πέρα από την κουλτούρα: Χώρος, ταυτότητα και η πολιτική της διαφοράς», Κυριακίδης Γιάννης και Μιχαηλίδου Μάρθα(επιμ.), *Η προσέγγιση του Άλλου: Ιδεολογία, Μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2006, σ. 81: «Χρειάζεται να εγκαταλείψουμε ιδέες περί κοινοτήτων ως κυριολεκτικών οντοτήτων, αλλά να παραμείνουμε ευαίσθητοι στη βαθιά «διττότητα» που χαρακτηρίζει τοπικά βιούμενες ζωές σε έναν παγκόσμιο κόσμο και στον ισχυρό ρόλο του χώρου στην «κοντινή όψη» της ζωντανής εμπειρίας» και Cohen Antony P., *The Symbolic Construction of Community*, Routledge, London, 2003

²¹⁰ Taylor Charles, *Πολυπολιτισμικότητα*, μτφ. Παιονίδης Φιλήμων, Πόλης, Αθήνα, 1997 σ.σ. 11- 12, σ. 49

²¹¹ Akhil Gupta – Ferguson, ο.π. σ. 81: ο Wilmsen επιχειρεί την πιο ριζική διεργασία, του να θέσει υπό αμφισβήτηση την «ετερότητα» του άλλου, τοποθετώντας την παραγωγή πολιτισμικής διαφοράς μέσα στις ιστορικές διαδικασίες ενός κοινωνικά και χωρικά αλληλοσυνδεδεμένου κόσμου.

²¹² *Αφηγήσεις Γυναικών που εκπροσωπούν: την γυναίκα Βλάχα, Εβραία, Τουρκάλα, Πόντια, Μικρασιάτισσα, Αλβανίδα, Ρωσίδα, Αμερικάνα, Σύρια και Γιαννιώτισσα*, Ιωάννινα 17 Μαρτίου 2017 Πνευματικό Κέντρο Ιωαννίνων. Στην εκδήλωση την Εβραία Γιαννιώτισσα εκπροσώπησε η κα. Μάτσα Αλέγγρα, η οποία με προσκάλεσε.

2^ο Κεφάλαιο : Λατρεία – Τελετουργία

2.1. Λατρεία – Τελετουργία

Σύμφωνα με τον Αμερικανό ανθρωπολόγο Clifford Geertz, η θρησκεία δεν είναι απλώς μεταφυσική.²¹³ Ο Γερμανός αιγυπτιολόγος Jan Assmann αναφέρει πως «η θρησκεία αποτελεί το μεγαλύτερο επίτευγμα του εβραϊκού πολιτισμού. [...] Η θρησκεία συγκροτήθηκε με εντελώς νέο και εντυπωσιακό τρόπο, ο οποίος την έκανε ανεξάρτητη από τον υπόλοιπο με την ευρεία έννοια, επιτρέποντάς της να επιβιώσει ανεξάρτητα από κάθε πολιτισμική μεταβολή, ξένη επιρροή και αφομοίωση».²¹⁴ Μέσα από τις τελετουργίες προάγεται η πεποίθηση πως οι θρησκευτικές αντιλήψεις είναι αληθινές, και στην περίπτωση της συγκεκριμένης μελέτης, πως οι Εντολές και ο Νόμος είναι έγκυροι. Οι τελετουργίες έχουν ως στόχο την διατήρηση της λειτουργίας του ταυτοτικού συστήματος της κοινότητας, μέσω της ταξινόμησης της εμπειρίας και της οργάνωσης του κοινού στοιχείου μεταξύ των μελών που μεταβιβάζεται μέσα από τις τελετές και τις εορτές. Μέσα από την θρησκευτική πίστη, τις τελετουργικές πρακτικές και την τελετουργική συμμετοχή διατηρούνται και μεταδίδονται στα μέλη οι ερμηνείες και τα πολιτισμικά πρότυπα που επηρεάζουν την καθημερινή εμπειρία. Οι τελετουργίες φέρουν σύμβολα, κινήσεις, αναπαραστάσεις και κοσμοθεωρίες,²¹⁵ στα οποία μετέχουν ακόμη και εκείνοι που αυτοπροσδιορίζονται ως κοσμικοί.

Η Δημιουργία του Κόσμου για στον Ιουδαϊσμό αρχίζει στις 7 Οκτωβρίου του 3761 π.Χ. Το κάθε νέο έτος, από την ημερομηνία της Δημιουργίας μέχρι σήμερα προστίθεται σε αυτή και σήμερα βρισκόμαστε στο έτος 5778. Οι μήνες και τα έτη του ημερολογίου υπολογίζονται σύμφωνα με τους κύκλους της σελήνης και του ήλιου γύρω από τη Γη. Στην Τορά τονίζεται πως οι μήνες θα πρέπει να ακολουθούν την πορεία της σελήνης από την πασιφανή εμφάνισή της κάθε μήνα ως τη νέα σελήνη του επόμενου. Ταυτόχρονα κάθε μήνας θα πρέπει να συμπίπτει με την αντίστοιχη εορτή και εποχή, π.χ. Πέσαχ - Άνοιξη. Εξαιτίας της μεγάλης διασποράς των Εβραίων προκειμένου η επιτέλεση των εορτών να επιτελείται ταυτόχρονα από όλους, ορίστηκε από πολύ νωρίς η σταθερή σειρά των μηνών. Κάθε 19 χρόνια προστίθεται 7 φορές ένας

---

²¹³ Geertz Clifford, *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, μτφ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003, σ.133

²¹⁴ Assman Jan, *Η πολιτισμική μνήμη: Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, μτφ. Διαμαντής Παναγιωτόπουλος, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2017, σ. 275

²¹⁵ Geertz Clifford, *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών* ο.π., σ. 118 – 119

επιπλέον μήνας, ο Αδάμ ΙΙ (Φεβρουάριος – Μάρτιος) για να διατηρηθεί η σταθερότητα των μηνών και η συνάφεια εορτών και εποχών. Σε διάστημα 19 χρόνων ο 3^{ος}, 6^{ος}, 8^{ος}, 11^{ος}, 14^{ος}, 17^{ος}, 19^{ος} χρόνος είναι δίσεκτοι.²¹⁶

Το θρησκευτικό ημερολόγιο αφηγείται κομβικές καταστάσεις για την ιστορία του λαού του Ισραήλ. Σε αυτές τις καταστάσεις ο Θεός βοήθησε το λαό του, άρα του αποκαλύφθηκε. Κάθε μια από τις αναπαραστάσεις, δίνουν την δυνατότητα στα μέλη της κοινότητας όχι μόνο να μετέχουν στο Ιερό αλλά να επαναπροσδιορίζουν και να ισχυροποιούν τους κοινωνικούς και κοινοτικούς τους δεσμούς. Το θρησκευτικό ημερολόγιο ανανεώνει περιοδικά το χρόνο και τον αφήνει να συμπίπτει με το χρόνο της Δημιουργίας, που είναι ένας χρόνος «ισχυρός» και «καθαρός».²¹⁷ Το εορτολόγιο, σύμφωνα με τον αιγυπτιολόγο Jan Assmann, αναπαριστά ένα συλλογικά βιωμένο χρόνο σε συμβολικό επίπεδο,²¹⁸ που επιτρέπει τη διάχυση των καθοριστικών για την συλλογική ταυτότητα καταστάσεων. Το προγενέστερο συμβάν της Εξόδου από την Αίγυπτο, της Περιπλάνησης στην Έρημο και της παράδοσης των Νόμων και της Τορά στο λαό του Ισραήλ, αποτελούν τα κομβικά σημεία που ανακαλούνται μέσω του εορτολογίου και των πολιτισμικών πρακτικών, π.χ. το ειδικό ψωμί για το Σσαμπάτ/η χαλότ. Ταυτόχρονα αποτελούν την Ιεροφάνεια του Θεού με τη λύτρωση του λαού του.²¹⁹ Ο Ιερός χρόνος είναι αντιστρεπτός, μυθικός και ξαναγεννιέται στο παρόν. Κάθε θρησκευτική εορτή και τελετή σημαίνει την αναπαράσταση ενός ιερού συμβάντος από το μυθικό παρελθόν. Ο άνθρωπος μετέχοντας στις θρησκευτικές τελετές ζει ανάμεσα²²⁰ σε δύο χρόνους και πλησιάζει το μυθικό αιώνιο παρόν, περιοδικά μέσω των πολιτισμικών πρακτικών.²²¹ Η γνώση που κυκλοφορεί εντός της κοινότητας κατά τη διάρκεια των εορτών και των τελετουργιών αναπαράγει την πολιτισμική της ταυτότητα και επιτυγχάνεται όχι μόνο με τη συμμετοχή στην τελετή και την ανάγνωση του

---

²¹⁶ Για το σύστημα χρονολόγησης και των ορισμό των ημερών: Pearl Chaim, *Βασικές Αρχές του Ιουδαϊσμού*, μτφ. Κρίσπης Μάνθος Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, Αθήνα, 1964, σ.2

²¹⁷ Eliade Mircea, *Το Ιερό και το Βέβηλο*, μτφ. Νίκος Δεληβοριάς, Αρσενίδη, Αθήνα, 2002, σ. 61

²¹⁸ Assman Jan, *Η πολιτισμική μνήμη: Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, μτφ. Διαμαντής Παναγιωτόπουλος, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2017, σ. 39

²¹⁹ Jan Assmann, ο.π. σ. 282 – 283,

²²⁰ Turner Victor and Turner Edith, *Image and Pilgrimage in Christian Culture*, Columbia University Press, N.Y., 1978, σ.σ. 1-17

²²¹ Eliade Mircea ο.π. σ. 61

προσευχολόγιο, αλλά και μέσω των αφηγηματικών ροών²²² ανάμεσα στα μέλη, που ενεργοποιούνται κατά τη διάρκειά τους.

Με το προσευχολόγιο ο άνθρωπος έρχεται σε επαφή με τον ιερό χρόνο και λόγο του Θεού. Απαραίτητα για τη λατρεία είναι τα βιβλία των προσευχών, που διακρίνονται σε *σιντουρίμ*/καθημερινές προσευχές και τα *μαχζορίμ*/εορταστικές. Στον ελλαδικό χώρο συναντούμε το Ρωμανιώτικο και το Σεφαραδίτικο τυπικό.²²³ Στα Ιωάννινα και στις Ρωμανιώτικες κοινότητες οι τελετές διεξάγονταν σύμφωνα με το Mahzor Romania και το Mihnag ben Roma που συνηθίζοταν στην Ιταλία.²²⁴ Σύμφωνα με την Εγκυκλοπαίδεια των Ελληνιστικών Χρόνων, το πρώτο ετήσιο προσευχολόγιο που βασιζόταν στη ρωμανιώτικη τυπολατρία, συνέταξε ο Elisha HaLevi εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1510, ανατυπώθηκε στη Βενετία το 1574 - 1575 και επανακυκλοφόρησε σε συντετμημένη μορφή, πάλι στη Βενετία το 1665. Το 1547, ο Εκδοτικός Οίκος Soncino εξέδωσε την Πεντάτευχο με ελληνική και ισπανική μετάφραση. Το 1576 ένας άγνωστος εκδοτικός οίκος εξέδωσε το Βιβλίο του Ιώβ με ελληνικούς και εβραϊκούς χαρακτήρες, ενώ το προσευχολόγιο για τις Ημέρες Σεβασμού/Yamim Noraim, δηλαδή από το Ροσς Ασσανά/Νέο Έτος μέχρι το Γιομ Κιπούρ/Μεγάλη Ημέρα, σύμφωνα με το ρωμανιώτικο τυπικό, εκδόθηκε το 1575-1578 στην Κωνσταντινούπολη από τον Eliezer, γιο του Yitzhak Ashkenazi, ιερούργου με γερμανική καταγωγή που είχε εγκατασταθεί στην Αδριανούπολη την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και τον David, γιο του Eliya Qashti. Το έργο ολοκληρώθηκε τελικά στον εκδοτικό οίκο του Yosef Ya'abetz. Κανένα ρωμανιώτικο προσευχολόγιο ή άλλο βιβλίο με ελληνικούς και εβραϊκούς χαρακτήρες, σύμφωνα με την Εγκυκλοπαίδεια των Ελληνιστικών Χρόνων, δεν τυπώθηκε στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1665.²²⁵ Πρόσφατα, αναδύθηκε η ιδέα της ύπαρξης μιας παλαιότερης ρωμανιώτικης παράδοσης λειτουργικής ποίησης/riyyut, που ανάγεται στους Βυζαντινούς χρόνους και ήταν παρόμοια της ποίησης του Ερέτς Ισραήλ/Γη του Ισραήλ. Η ποιητική αυτή, φαίνεται να μετασχηματίστηκε με το τέλος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και επηρεάστηκε από την Ιταλία. Είχε θρησκευτικούς ύμνους/riyyut

---

²²² Παπαχριστοφόρου Μαριλένα, *Μύθος, Λατρεία, Ταυτότητες «στο νησί της Καλυψώς»*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2013, σ. 245 – 248

²²³ Patai Raphael – Bar Itzhak Haya, ο.π. σ. 316 και Ανδριανοπούλου Παναγιώτα, ο.π. σ.46

²²⁴ Ανδριανοπούλου Παναγιώτα, ο.π. 47

²²⁵ Rozen Minna, «*Εβραίοι στην Κωνσταντινούπολη (Νεότεροι Χρόνοι)*» Εγκυκλοπαίδεια των Ελληνιστικών Χρόνων, διαθέσιμο στο:
<http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=11678>

της Χρυσής Εποχής της Εβραϊκής ποιητικής της Ισλαμικής Ισπανίας οι οποίοι μεταφέρθηκαν στο Βυζάντιο μέσω Ιταλίας.²²⁶ Η μεταστροφή των περισσότερων κοινοτήτων της Ελλάδος, στο σεφαραδίτικο τυπικό διαδόθηκε και υιοθετήθηκε σε μεγάλο βαθμό τον 16^ο – 17^ο αιώνα.²²⁷ Μια εξήγηση σε αυτή τη μεταστροφή, αποτελεί η έλευση των Σεφαραδιτών σε περιοχές όπου το ρωμανιώτικο στοιχείο είχε εξασθενήσει εξαιτίας της μεταφοράς τους στην Κωνσταντινούπολη τον 15^ο αιώνα, οδηγώντας τους εναπομείναντες εβραίους αυτών των κοινοτήτων να εναρμονιστούν με το εθιμοτυπικό των Σεφαραδιτών, που υπερίσχυαν αριθμητικά.

Τα Ρωμανιώτικα προσευχολόγια διακρίνονται σε εκείνα που είναι μεταφρασμένα και γραμμένα με εβραϊκούς χαρακτήρες στα ελληνικά²²⁸ και εκείνα που είναι γραμμένα στα εβραϊκά με ελληνικές γλωσσικές προσθήκες/σημειώσεις.²²⁹ Ανάμεσα στις Ρωμανιώτικες κοινότητες που χρησιμοποιούσαν το *Mihneg Romania* τον 19^ο και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, εντοπίζουμε της Κέρκυρας, με Ιταλική, Ρωμανιώτικη και Σεφαραδίτικη κοινότητα, της Άρτας, της Χαλκίδας, της Πάτρας και των Ιωαννίνων.²³⁰ Η γλώσσα που χαρακτηρίζει το ρωμανιώτικο τυπικό και των Ρωμανιωτών εβραίων ονομάζεται *Yevanic/Γεβαντινή*. Η λέξη *Yavan* στα εβραϊκά εμφανίζεται πρώτη φορά ως το όνομα ενός απογόνου του Νώε στο βιβλίο της Γένεσης και συνδέεται γεωγραφικά με την Μικρά Ασία που στην αρχαιότητα ονομαζόταν Ιωνία.²³¹ Τη γεβαντινή γλώσσα συνθέτουν λέξεις στα εβραϊκά και ελληνικά με τοπική διάλεκτο και λέξεις από τη ιταλική και την τουρκική γλώσσα²³² Το κέντρο του Ρωμανιώτικου εβραϊσμού από το Βυζάντιο μέχρι σήμερα είναι τα Ιωάννινα.²³³ Γραμμένα στα ελληνικά, σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο και επηρεασμένα από την τοπική παράδοση καθώς και μεταφρασμένα και γραμμένα με εβραϊκούς χαρακτήρες/*yevanic*,

---

²²⁶ Hollender Elisabeth et Niehoff Jannis Panagiotis, “Mahzor Romania and the Judeo – Greek Hymn “Ενας ο Κύριος”: Introduction, critical edition and commentaty”, *Revue des etudes juives*, 170 (1 – 2), janvier- juin 2011, σ.σ. 117 – 171

²²⁷ Ανδριανοπούλου Παναγιώτα, ο.π. σ. 46 «Σήμερα οι Εβραίοι της Ελλάδος έχουν υιοθετήσει σε μεγάλο βαθμό το σεφαραδίτικο προσευχολόγιο, όπως διαμορφώθηκε τον 16^ο – 17^ο αιώνα και το οποίο βασίζεται στα σχόλια του Ισαακ Λούρια».

²²⁸ Hollender Elisabeth et Niehoff Jannis – Panagiotis, ο.π. σ. 118

²²⁹ Hollender Elisabeth et Niehoff Jannis – Panagiotis, ο.π. σ. 124

²³⁰ Hollender Elisabeth et Niehoff Jannis – Panagiotis, ο.π. σ. 120

²³¹ Patai Raphael, ο.π. σ.σ. 211 – 212 και <http://www.jewishvirtuallibrary.org/the-ancient-greeks-and-the-jews-jewish-virtual-library>: Στο Βιβλίο της Γένεσις 10.1 – 32 στο εδάφιο αυτό, γίνεται αναφορά στους απογόνους του Νώε και το όνομα *Yavan* παραλληλίζεται με τη λέξη Ιωνία.

²³² Βλάχου Ε., Κοτζόγλου Γ. και Παπαδοπούλου Χ., «Πριν σβήσει η φλόγα: Καταγραφή της γεβαντικής διαλέκτου», ο.π. σ. 33, Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Μπαττίνοσ Μάρκος, 16/3/2017 σ. 97, Μάκης Μάτσας σ. σ. 17 – 18, Νίνα Νεγρίν σ. 34, Ρούλα Κονέ σ.σ. 6 – 7

²³³ Hollender Elisabeth et Niehoff Jannis – Panagiotis, ο.π. σ. 119

περιλαμβάνονται το βιβλίο της Ρουθ, του Ιωνά και το Άσμα Ασμάτων, που διαβάζονται κατά το Γιόμ Κιπούρ, το Σσαβουώτ και το Πέσαχ αντιστοίχως, καθώς και η προσευχή της Νέας Σελήνης.²³⁴ Αντίστοιχα, ενσωματωμένοι στο προσευχολόγιο βρίσκονται οι λυρικοί θρησκευτικοί και θρησκευτικοί ύμνοι των εορτών και οι θρήνοι/κινότ. Οι Εβραίοι των Ιωαννίνων, τελούσαν τις τελετουργίες του χρόνου και τις διαβατήριες τελετές σύμφωνα με το τυπικό που αναπαράχθηκε στην περιοχή. Εξαιτίας του τυπογραφικού περιορισμού την Οθωμανική περίοδο, οι Γιαννιώτες εβραίοι κατέληξαν να χρησιμοποιούν τα σεφαραδίτικα προσευχολόγια, εμπλουτίζοντάς τα με χειρόγραφες σημειώσεις.²³⁵ Στην μελέτη τους, οι Hollender Elisabeth, καθηγήτρια Εβραϊκών Σπουδών, και Niehoff Janni Panagioti, καθηγητής Βυζαντινολογίας αναφέρουν σχετικά με τα προσευχολόγια των Βυζαντινών χρόνων τα οποία θα μπορούσαν να φωτίσουν τον προβληματισμό για το ρωμανιώτικο τυπικό, ότι η αδυναμία χρονολόγησης των χειρόγραφων επιτείνει τη δυσκολία εντοπισμού τους άρα και την εξαγωγή περισσότερων πληροφοριών. Ταυτόχρονα, ένας τεράστιος αριθμός χειρόγραφων του Μεσαίωνα έχει έρθει στην επιφάνεια, εξαιτίας της υφαρπαγής τους από τους εβραίους κατόχους τους και την τοποθέτησή τους στις χριστιανικές συλλογές βιβλίων και χειρόγραφων. Αυτός βέβαια είναι και ο λόγος επιβίωσής τους ανάμεσα στην ιστορική πραγματικότητα, δεδομένου ότι τα εβραϊκά χειρόγραφα δεν χρησιμοποιήθηκαν αρκετά.²³⁶ Η γραφικο-ιουδαϊκή γραφή αποτελείται από δύο συστήματα, την γραφή στα ελληνικά με την χρήση του εβραϊκού αλφαβήτου και την ελληνική μετάφραση των λέξεων από την εβραϊκή.²³⁷ Το 1822, η πόλη των Ιωαννίνων κυριεύτηκε από φλόγες, καταστρέφοντας το αρχείο της κοινότητας και τις συλλογές από τραγούδια της Ρωμανιώτικης τελετουργίας του 18^{ου} αιώνα, που σήμερα απαντούν στο Mihnag Corfu, δεδομένου ότι η ρωμανιώτικη κοινότητα της Κέρκυρας είχε εκδώσει και πουλήσει τελετουργικά χειρόγραφα²³⁸ στον E. N. Adler²³⁹ το 1901. Τα χειρόγραφα σήμερα βρίσκονται στην κατοχή της βιβλιοθήκης του Εβραϊκού Θεολογικού Σεμιναρίου²⁴⁰ στη Νέα Υόρκη των Η.Π.Α. Ο μεταπολεμικός πρόεδρος της εβραϊκής κοινότητας Ιωαννίνων Ιωσήφ Μάτσας και εβραιοδιδάσκαλος μερικών

²³⁴ Ανδριανοπούλου Παναγιώτα, ο.π. σ. 46

²³⁵ Ανδριανοπούλου Παναγιώτα, ο.π. σ. 45 – 47 και Dalven ο.π. σ. 84 - 100

²³⁶ Hollender Elisabeth et J Niehoff annis Panagiotis, ο.π. σ. 121

²³⁷ Hollender Elisabeth et J Niehoff annis Panagiotis, ο.π. σ. σ. 123 – 124

²³⁸ Παράρτημα, Εικόνες, σ. 145

²³⁹ Hollender Elisabeth et Niehoff Jannis Panagiotis, ο.π., σ.σ. 131 Κατάλογος του E.N. Adler, Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection of E.N. Adler, Cambridge, 1921, υποσημείωση 39

²⁴⁰ Jewish Theological Seminary, <http://www.jtsa.edu/>

συνομιλητών²⁴¹ την μεταπολεμική περίοδο, δώρισε μια ποιητική συλλογή του 19^{ου} αιώνα στο Ινστιτούτο Yad Yitzhaq ben Zvi προς μελέτη των εβραϊκών κοινοτήτων στην Ιερουσαλήμ, που το μεγαλύτερο μέρος της ήταν γραμμένο στα Ιωάννινα.²⁴² Ένα δείγμα του προσευχολόγιου του Ρωμανιώτικου τυπικού των Ιωαννίνων του 1876 βρίσκεται σε ψηφιοποιημένη μορφή από το Πανεπιστήμιο της Κολούμπια, αναρτημένο στην επίσημη ιστοσελίδα αρχείων Archive.org.²⁴³ Σε προφορική συζήτηση με τον Υποψήφιο Διδάκτορα Λαογραφίας του Πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ Fogel Tom στο πλαίσιο του συνεδρίου της S.I.E.F. 2017, μου επιβεβαίωσε τις παραπάνω πληροφορίες διότι αναγράφονται στα εβραϊκά στην πρώτη σελίδα του αρχείου.

Στις 3 Ιουλίου του 2017 επισκέφτηκα το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, ύστερα από την υπόδειξη της κα. Παπαχριστοφόρου, για να μελετήσω την πολύ σημαντική για την εργασία, χειρόγραφη θρησκευτική συλλογή του 1961 από τον Leon Levy που περιλαμβάνει 14 θρησκευτικά άσματα της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων.²⁴⁴ Με την πολύτιμη βοήθεια του ερευνητή του Κ.Ε.Ε.Λ. Πάρη Ποτηρόπουλου, αντιλήφθηκα την επιρροή της τοπικής παράδοσης που εμφανίζεται αρχικά σε τρία τραγούδια, στο «Γιαλό ψαράκια κυνηγώ», στο «Μικρή φεγγαροπρόσωπη», και στο «Ένα κασίκι που μ' αγόρασε ο πατέρας μου», το οποίο φαίνεται πως αποτελεί μια παραλλαγή του γνωστού παιδικού τραγουδιού «Ντίλι το καντήλι» μετά από σύγκριση των στίχων τους. Το χειρόγραφο απαρτίζουν επίσης τρία άσματα, ένα ανέκδοτο και ένα μοιρολόι με ελληνικό στίχο χωρίς εβραϊκές προσθήκες, «Είδα μες στ' όνειρό μου», «Κόκκινη τριανταφυλλιά», «Ευχήσου μου, μανούλα μου», «Μια φορά κι' ένα καιρό», «Μοιρολόγι» αντίστοιχα. Όπως και στο προσευχολόγιο έτσι και στο χειρόγραφο του Κ.Ε.Ε.Λ. παρατηρείται η ενσωμάτωση εβραϊκών λέξεων και στίχων στα άσματα με θρησκευτικό περιεχόμενο, που είναι γραμμένα στα ελληνικά και αντιστρόφως, ενώ ο καταθέτης αναφέρει την ύπαρξη εβραϊκών στίχων που προηγούνται των ελληνικών. Συγκεκριμένα, οι

---

²⁴¹ Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 37, Μάρκος Μππτινός σ. 94, Τσίτου Σάρα 29/5/2017 σ. 115

²⁴² Hollender Elisabeth et Niehoff Jannis Panagiotis σ. 131

²⁴³ Διαθέσιμο: https://archive.org/details/ldpd_11683801_000

²⁴⁴ Κ.Ε.Ε.Λ., Α.Α. 2437, καταθέτης Leon Levy, Ιωάννινα, 1964, σ. 1 – 2, σ. 4 και σ.7 αντίστοιχα του αρχείου. Εδώ: Παράρτημα, Χειρόγραφο Κ. Ε. Ε. Λ. σ. 125

προσευχές/άσματα, «Ένας είναι ο Θεός»,²⁴⁵ «Χρόνια Πολλά – Ήρταμαν»²⁴⁶, «Για Ραμπί που'σαι ψηλά»²⁴⁷, «Mispas Shabosh»²⁴⁸ και «Dayenon ben ivritte on benievitte – bayenon Jlonia»²⁴⁹ αποτελούν τμήματα της αποτύπωσης του Ρωμανιώτικου Εβραϊσμού των Ιωαννίνων. Ταυτόχρονα, το αρχείο συνθέτουν τραγούδια που έχουν γραφτεί στα ελληνικά χωρίς εβραϊκές προσθήκες, στα οποία εντοπίζονται λέξεις της εβραϊκής παράδοσης των Ιωαννίνων, όπως «κρίματα»,²⁵⁰ που χρησιμοποιείται για την περιγραφή των αμαρτιών την ημέρα του Γιομ Κιπούρ/Ημέρα Εξιλασμού. Στα εγκαίνια της περιοδικής συλλογής του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος «Η Εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων – Αντικειμένων μνήμη και Γιοσέφ Ελιγιά: Ο Ποιητής της Λίμνης» στις 23 Ιανουαρίου του 2017 που παρακολούθησα, ερμηνεύτηκαν παραδοσιακά τραγούδια που «ακούγονταν στις αυλές των Ρωμανιωτών», όπως υπογράμμισε η διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ζανέτ Μπαττίνου, με καταγωγή από τα Ιωάννινα. Απολαύσαμε λοιπόν, το «Κίνα Γλώσσα»²⁵¹, χαρακτηριστικό άσμα της ημέρας του Πουρίμ, το «Κοντούλα Λεμονιά», λίγους στίχους του «Μικρή φεγγαροπρόσωπη» και το «Γιλεκάκι». Το προσευχολόγιο της κοινότητας, το πολύτιμο χειρόγραφο του Κ.Ε.Ε.Λ. και η εκδήλωση του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος στο πλαίσιο των εγκαινίων, αποκαλύπτουν και αναπαράγουν την πολιτισμική ταυτότητα της κοινότητας, που μπορεί να γίνει αντιληπτή σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής, θρησκευτικής και κοινοτικής εμπειρίας.

Κατά την διάρκεια της εθνογραφικής έρευνας πεδίου παρακολούθησα το τυπικό της εορτής του Σσαμπάτ και του Χάνουκα στο Βόλο. Τις εορτές και τελετές που πραγματοποιήθηκαν στα Ιωάννινα το ακαδημαϊκό έτος 2016 – 2017, δηλαδή το Ροσς Ασσανά/Νέο Έτος, το Γιομ Κιπούρ/Ημέρα Εξιλασμού μαζί και τα μνημόσυνα που τελούνται την παραμονή του Γιόμ Κιπούρ, το Μπριθ Μιλά/τελετή περιτομής του νέου μέλους της κοινότητας και τον εορτασμό του Πέσαχ/Πάσχα στην οικία της συνομιλήτριας μου στο πεδίο κα. Βενουζίου. Αρχικά, πρέπει να γίνει ξεκάθαρο πως το

---

²⁴⁵ «Ένας είναι ο Θεός» σ. 5 του χειρόγραφου, Παράρτημα Αρχείο Κ.Ε.Ε.Λ. σ.128 και Παπαχριστοφόρου Μαριλένα, “«Πολυροβιθάς» (ΑΤ/ΑΤΥ 545D*) και «Παπουτσωμένος Γάτος» (ΑΤ/ΑΤΥ 545): Πολιτισμικοί μετασηματισμοί και αφηγηματικές προσαρμογές”, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, *Δωδώνη: Ιστορία και Αρχαιολογία*, 38^{ος} και 42^{ος} Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής σχολής, Ιωάννινα, 2008 – 2013, σ.σ. 394 - 397

²⁴⁶ Παράρτημα αρχείο Κ.Ε.Ε.Λ. σ.130

²⁴⁷ Παράρτημα αρχείο Κ.Ε.Ε.Λ. σ. 132

²⁴⁸ Παράρτημα αρχείο Κ.Ε.Ε.Λ. σ. 132

²⁴⁹ Παράρτημα αρχείο Κ.Ε.Ε.Λ. σ. 133

²⁵⁰ Κ.Ε.Ε.Λ., Α.Α. 2437, καταθέτης Leon Levy, Ιωάννινα, 1964, σ. 10 του αρχείου

²⁵¹ Ανδριανοπούλου Παναγιώτα, ο.π. σ. 55

διαφορετικό τυπικό που τελείται στις κοινότητες της Ελλάδας εμπίπτει στο επίπεδο του τόνου των ψαλμών,²⁵² της χρήσης ή μη των ελληνικών ή της Λατίνου/Ισπανο - εβραϊκής, τόσο στο προσευχολόγιο όσο και προφορικά, ανακαλώντας στη μνήμη το τυπικό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ανάκλησης του παλαιότερου τυπικού, που δεν έχει εγγραφεί στο τρέχον²⁵³ προσευχολόγιο της κοινότητας των Ιωαννίνων, αποτελεί η προσευχή για Καλή Ζωή του νέου μέλους της κοινότητας κατά την τελετή Μπριθ Μιλά, από την κα. Κοέν. Ο ειδικός ιερούργος για την τελετή της περιτομής/Μοέλ προερχόμενος από τη Θεσσαλονίκη επιτελούσε το Σεφαραδίτικο τυπικό²⁵⁴ και δεν αναγνώριζε την προσευχή προκειμένου να την ακολουθήσει.²⁵⁵ Οι Ραβίνοι, οι Μοέλ και οι Σσοχέτ²⁵⁶ σήμερα φοιτούν κυρίως στο Ισραήλ προς εκμάθηση των τελετών και των πρακτικών.²⁵⁷ Εκτός από τους Μοέλ και τους Σσοχέτ που έπρεπε να φοιτήσουν στην αντίστοιχη σχολή, παλαιότερα η γνώση των ξεχωριστών τυπικών, σύμφωνα με τον παραπάνω διαχωρισμό, διδασκόταν τόσο στα τοπικά ραβινικά σχολεία/ιεροδιδασκαλεία, όπως η Yeshiva της Θεσσαλονίκης όσο και βιωματικά αποτελώντας μέρος της καθημερινής εμπειρίας στον κύκλο του χρόνου.²⁵⁸ Σήμερα, τα βιβλία των εορτών είναι κοινά για τις κοινότητες. Κατά τη διάρκεια της εθνογραφικής έρευνας πεδίου με συμμετοχική παρατήρηση, την Παρασκευή 2 Σεπτεμβρίου 2016 λίγο πριν αρχίσει η λειτουργία του Σαμπάτ/Σαββάτου στην συναγωγή του Βόλου, ζήτησα από τον κ. Μωσή, τον συνομιλητή μου και ιερούργο της κοινότητας, να μου δείξει το βιβλίο που χρησιμοποιούν την ημέρα του Γιόμ Κιπούρ. Όταν μετά από λίγο καιρό παρακολούθησα την τελετή του Γιόμ Κιπούρ στα Ιωάννινα, στις 12 Οκτωβρίου του 2016, παρατήρησα πως μερικοί χρησιμοποιούσαν το ίδιο βιβλίο που είδα στο Βόλο. Αυτό το προσευχολόγιο έχει τους ψαλμούς για την τελετή, τόσο στα εβραϊκά όσο και

---

²⁵² Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Μάκης Μάτσας, 8/19/2016 σ. 18

²⁵³ Η συναγωγή των Ιωαννίνων λειτουργεί συστηματικά τα τελευταία χρόνια τις εορτές Ροσ Ασσανά και Γιόμ Κιπούρ. Με τον όρο «τρέχον» επικαλούμαι το προσευχολόγιο που χρησιμοποιούν οι Γιαννιώτες εβραίοι την περίοδο των παραπάνω εορτών από το οποίο απουσιάζουν οι προσευχές – ψαλμοί των υπόλοιπων τελετουργιών

²⁵⁴ Αναφέραμε παραπάνω πως από το 16^ο – 17^ο αιώνα στην Ελλάδα το επικρατέστερο τυπικό ήταν το Σεφαραδίτικο : Ανδριανοπούλου, ο.π. σ. 46

²⁵⁵ Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Στέλλα Κοέν 6/11/2016 σ. 87

²⁵⁶ Ο Σσοχέτ είναι ο υπεύθυνος για την θανάτωση των ζώων που σύμφωνα με το Νόμο μπορούν να καταναλωθούν, Κόσσερ, και γνωρίζει τους Νόμους της Σσεχίτ (της σφαγής).

²⁵⁷ Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Μάκης Μωυσής 20/8/2016 σ.2, Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 6, Εσκενάζυ Ματθίλντη 24/10/2017 σ. 43

²⁵⁸ Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ.18, Μάρκος Μπαττίνο 16/3/2017 σ. 105, Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2017 σ. 54

μεταφρασμένα στα ελληνικά.²⁵⁹ Στα Ιωάννινα όμως υπάρχει και ένα δεύτερο προσευχολόγιο που επιμελήθηκε ο κ. Χαΐμ Ισχακίς, ο ιερούργος της ημέρας του Κιπούρ στα Ιωάννινα τα τελευταία χρόνια. Οι ψαλμοί του Ροσ Ασσανά και του Κιπούρ είναι γραμμένοι στην εβραϊκή με ελληνικούς χαρακτήρες και ταυτόχρονα μεταφρασμένοι στα ελληνικά.²⁶⁰ Οι περισσότεροι Γιαννιώτες Εβραίοι χρησιμοποιούν την έκδοση του κυρίου Ισχακί για τη διευκόλυνση και την ενεργή συμμετοχή τους αφού λίγοι είναι εκείνοι που γνωρίζουν εβραϊκά.²⁶¹ Επίσης με την εθνογραφική έρευνα πεδίου με συμμετοχική παρατήρηση είχα την ευκαιρία να ακούσω κατά τη διάρκεια της εορτής του Γιομ Κιπούρ στα ελληνικά μικρές προσευχές/ψαλμούς που δεν υπήρχαν γραμμένοι στο προσευχολόγιο και είχαν τη διάθεση συμβουλευτικού χαρακτήρα, νουθετώντας τους πιστούς, όπως επιβάλλουν οι ημέρες, να αφοσιωθούν στην περισυλλογή.

Τα ονόματα των εβραϊκών εορτών και τελετών στην συγκεκριμένη εργασία γράφονται με ελληνικούς χαρακτήρες. Υιοθέτησα αυτόν το τρόπο γραφής αφενός γιατί το προσευχολόγιο που χρησιμοποιούν οι Γιαννιώτες Εβραίοι στις μεγάλες εορτές του Ιουδαϊκού έτους, Ροσ Ασσανά και Γιομ Κιπούρ αναγράφονται και με αυτόν τον τρόπο. Αφετέρου, στις σχετικές εκδόσεις του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος για την Ισραηλιτική κοινότητα των Ιωαννίνων οι εβραϊκοί όροι, τα ονόματα των εορτών και των τελετών γράφονται με ελληνικούς χαρακτήρες. Αυτό το είδος γραφής εβραϊκών αποτελεί μέρος των πολιτισμικών στοιχείων που συνθέτουν τον Ρωμανιώτικο εβραϊσμό των Ιωαννίνων.

Στο παρόν κεφάλαιο περιγράφονται και αναλύονται οι θρησκευτικές εορτές και τελετές που παρακολούθησα στα Ιωάννινα το ακαδημαϊκό έτος 2016 – 2017/το θρησκευτικό έτος 5776. Στην κοινότητα των Ιωαννίνων κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του '80 οι περισσότερες εορτές σταμάτησαν να επιτελούνται στη συναγωγή διότι ο απαραίτητος αριθμός συνάθροισης ανδρών/μινιάν²⁶² δεν επαρκούσε για την επιτέλεση των τελετών. Τα τελευταία περίπου τριάντα χρόνια τελούνται συστηματικά

---

²⁵⁹ Ασερ Ραφαήλ Μωυσής, Προσευχολόγιον της Ημέρας του Εξιλασμού: Κατά το Σεφαραδίτικον Ρυθμόν Θεσσαλονίκης, Αθήνα, 1969

²⁶⁰ Παράρτημα, Εικόνες, σ.146

²⁶¹ Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Μάρκος Μπαττίνας 16/3/2017 σ. 95

²⁶² Το μινιάν απαρτίζεται από 10 θρησκευτικά ενήλικους άνδρες. Θρησκευτικά ενήλικος θεωρείται όποιος έχει περάσει την ηλικία των 13^{ων} ετών και έχει ολοκληρώσει την τελετή ενήβωσης Μπάρ Μιτσβά/Υιός του Νόμου. Το μινιάν είναι απαραίτητο για την επιτέλεση όλων των τελετών και εορτών που γίνονται στη συναγωγή

στη συναγωγή μόνο οι Μεγάλες Εορτές, το Ροσ Ασσανά, το Γιομ Κιπούρ, ενίοτε το Σουκώτ και το Πέσαχ.²⁶³ Το ακαδημαϊκό έτος 2016 – 2017 που διεξήγαγα την έρευνα, η επιτέλεση του Πέσαχ δεν έγινε στην συναγωγή. Πλέον κάποιες εορτές τελούνται μόνο στην οικία σε οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον με την προετοιμασία ξεχωριστών εορταστικών εδεσμάτων, όπως ένα γλυκό παστέλι με σουσάμι, το Πουρίμ.²⁶⁴ Μερικοί συνηθίζουν να επισκέπτονται συγγενείς και φίλους την περίοδο των εορτών που ζουν σε κοινότητες άλλων πόλεων κυρίως της Ελλάδας και του Ισραήλ.²⁶⁵

ΣΣΑΜΠΑΤ/ΣΑΒΒΑΤΟ

Κατά τη διάρκεια της εθνογραφικής έρευνας πεδίου, παρακολούθησα συστηματικά την εορτή του Σσαμπάτ στην Ισραηλιτική κοινότητα Βόλου, τους καλοκαιρινούς μήνες του 2016. Βρέθηκα ανάμεσα σε Σεφαραδίτες και Ρωμανιώτες καθώς και Εβραίους άλλων κοινοτήτων κυρίως από την Κέρκυρα, τη Θεσσαλονίκη και τη Λάρισα. Μερικοί μάλιστα, είχαν καταγωγή από τις παραπάνω περιοχές και μετακόμισαν στο Βόλο ύστερα από την σύναψη γάμων με μέλη της κοινότητας Βόλου. Στις περιπτώσεις όπου ο απαραίτητος αριθμός των αντρών δεν επαρκεί για την σύσταση του μινιάν/10 άνδρες για την τέλεση της εορτής, η επιτέλεση διεξάγεται στη Λέσχη της κοινότητας, ένα κτήριο που βρίσκεται δίπλα στη συναγωγή. Η τελετή που διεξάγεται στη Λέσχη αποτελεί μια αναπαράσταση της τελετής του Σσαμπάτ που γίνεται στην οικία. Το 1964 καθιερώθηκαν οι συγκεντρώσεις αυτού του τύπου, Ονέγκ Σσαμπάτ/χαρά του Σαββάτου, στο Ισραήλ με σκοπό την αναψυχή, τη διασκέδαση και τη μελέτη και υιοθετήθηκε σχεδόν από όλους του εβραίους της Διασποράς.²⁶⁶ Αυτός είναι και ο λόγος που παρατίθεται στο κεφάλαιο, διότι μερικοί συνομιλητές επιτελούν την εορτή μόνο στην οικία, αφού στα Ιωάννινα το Σσαμπάτ είναι μια από τις εορτές που δεν τελούνται πια στη συναγωγή. Προπολεμικά στα Ιωάννινα υπήρχε τελάλης που

---

²⁶³ Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 49, Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ. 25

²⁶⁴ Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Τσίτου Σάρα 29/5/2017 σ. 116

²⁶⁵ Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 42

²⁶⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 8

σηματοδοτούσε την έναρξη του Σσαμπάτ με το κάλεσμα των ανδρών στη συναγωγή, γυρνώντας στις εβραϊκές συνοικίες και φωνάζοντας ‘Ωρα για Σσαμπάτ’.²⁶⁷

Η πιο σημαντική εορτή του Ιουδαϊσμού είναι το Σσαμπάτ. Το Σσαμπάτ αρχίζει στη Συναγωγή μετά την δύση του ηλίου της Παρασκευής και αποτελεί την έβδομη ημέρα των Εβραίων. Στην συναγωγή ακούγονται οι προσευχές του Σσαμπάτ και 1 από τα 54 εδάφια της Τορά/Περασά που αντιστοιχεί σε εκείνη την ημέρα. Με την έναρξη του Νέου Έτους/Ρος Ασσανά, αρχίζει και το διάβασμα της Τορά από την αρχή. Έτσι στη λειτουργία κάθε Σσαμπάτ διαβάζεται ένα ξεχωριστό εδάφιο (1/54) στον κύκλο του χρόνου.²⁶⁸ Οι προσευχές της ημέρας, αναφέρονται στα έργα της Δημιουργίας και στην Έξοδο από την Αίγυπτο, όπου σήμανε το πέρας της δουλείας και γι’ αυτό απαγορεύεται οποιοδήποτε είδος εργασίας,²⁶⁹ εκτός αν πρόκειται να σώσεις με τις πράξεις σου τη ζωή κάποιου ανθρώπου, σύμφωνα με το Νόμο, ενώ ταυτόχρονα απαγορεύεται και η ανάθεση εργασίας σε συνανθρώπους και ζώα. Ταυτόχρονα σημαίνεται η Θεοφάνεια. Είναι ημέρα ανάπαυσης, εξαγνισμού και αφιέρωσης στον Θεό και στην οικογένεια. Απαγορευόταν το άναμμα της φωτιάς, ενώ σήμερα το άνοιγμα των φώτων σε οικία και συναγωγή γίνεται πριν τη σηματοδότηση της έναρξης του Σαββάτου, δηλαδή πριν τη δύση του ηλίου. Επειδή το Σσαμπάτ είναι η μεγαλύτερη γιορτή του Ιουδαϊσμού, κατά τη διάρκειά του απαγορεύεται η επιτέλεση της γαμήλιας τελετής και της ταφής.²⁷⁰

Στην τελετουργία της συναγωγής παρατήρησα πως όλοι διάβαζαν και έψελναν με τον ίδιο τόνο, σύμφωνα με το Σεφαραδίτικο τυπικό ενώ το Ιερό Ερμάριο που περιέχει την Πεντάτευχο/Τορά, παρέμεινε κλειστό. Στην τελετουργία που γίνεται στη Λέσχη, ο ιερουργός, κ. Μωυσής, και συνομιλητής μου στο πεδίο, στεκόταν όρθιος στη μέση του τραπέζιού όπως και οι υπόλοιποι παρευρισκόμενοι μπροστά από τις θέσεις τους. Ο ίδιος έψελνε το Κιντούς/Αγιασμό του κρασιού, ενώ ήταν σκεπασμένα τα δύο ψωμιά/χαλόνι του Σσαμπάτ που είχαν σχήμα πλεξούδας. Την Παρασκευή 2 Σεπτεμβρίου 2016, η μία από τις κόρες της κα. Κονέ, παραβρέθηκε στην λειτουργία

²⁶⁷ Ανδριανοπούλου Παπαγιώτα, ο.π. σ.48 και, Χατζής Δημήτρης, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Κέδρος, Αθήνα 1988

²⁶⁸ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/reading-the-torah>, Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 59 και σ. 54 Ρούλα Κονέ 30/8/2016, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 56 – 57

²⁶⁹ Patai Raphael, ο.π. σ.σ. 483 – 486, Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Μάκης Μωυσής, 20/8/2016 σ. 3, Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 85

²⁷⁰ Παράρτημα, Απομαγνητοφωνήσεις, Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 74 και σ. 83 – 84, Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 13

που επιτελέστηκε στη Λέσχη και έφερε στην κοινότητα «παραδοσιακά» ψωμιά για το Κιντούς, σύμφωνα με τη συνταγή του Ισραήλ, που αποτελεί την μόνιμή της κατοικία από 18 ετών. Ο ιερούργος καθαγιάζει το κρασί και ύστερα το ψωμί ολοκληρώνοντας την τελετουργία με μια γουλιά από το κρασί του Κιντούς. Ύστερα πίνουν μια γουλιά από το κρασί και οι υπόλοιποι άνδρες και ξεσκεπάζονται τα ψωμιά. Τα ψωμιά του Σσαμπάτ παραμένουν καλυμμένα μέχρι να τελειώσει το Κιντούς του κρασιού για να μη ζηλέψει το κρασί, μου είπε η κα. Κονέ. Σύμφωνα με την παράδοση, το προστατευτικό κάλυμμα αναπαριστά την προστατευτική δρόσο που σκέπαζε το μάννα όταν ο Θεός έριχνε διπλή ποσότητα μάννα τις Παρασκευές, την περίοδο που διέσχιζαν την Έρημο, για να μην αναγκαστούν να το μαζέψουν την αγία ημέρα του Σαββάτου.²⁷¹ Τότε κάθονται όλοι στις θέσεις τους και είναι έτοιμοι να αρχίσουν το γεύμα. Οι μαγείρισσες της λέσχης σερβίρουν αρχικά ένα αυγό, το οποίο δεν επιτρέπεται να καταναλωθεί ανάλατο, γιατί *έτσι σερβίρεται στην περίπτωση του θανάτου*, με συμβούλεψε η κα. Κονέ, ακολουθεί σαλάτα εποχής και το κυρίως γεύμα, που συνήθως είναι γεμιστά. Το αυγό συμβολίζει τον κύκλο της ζωής, τη ζωή και τον θάνατο, και αυτό το συναντάμε σε πολλές τελετουργίες στον ιουδαϊσμό.²⁷² Κατά τη διάρκεια του γεύματος, αναπτύσσονται συζητήσεις σχετικά με τις επερχόμενες εορτές αλλά και προσωπικές συζητήσεις. Το γεύμα πραγματοποιείται ακόμα και αν η εορτή τελεστεί στη συναγωγή.

Το παραπάνω τελετουργικό επιτελείται και στις οικίες των πιστών, με τον άνδρα να ευλογεί το κρασί και το ψωμί και τη γυναίκα να ανάβει τα δύο κεριά του Σσαμπάτ. Λίγα πράγματα έχουν λεχθεί για το ρόλο της γυναίκας μέσα στη συναγωγή, πολλά περισσότερα όμως μπορούν να ειπωθούν για τον θρησκευτικό ρόλο της εντός της οικίας.²⁷³ Σύμφωνα με το τυπικό, ενώ ο άνδρας επιτελεί την εορτή στη συναγωγή, εκείνη είναι υπεύθυνη για την ιερότητα του σπιτιού. Προετοιμάζει το χώρο για την υποδοχή του Σσαμπάτ, έχοντας φροντίσει το σπίτι να είναι καθαρό, το φαγητό ζεστό και έτοιμο από την προηγούμενη μέρα και το ειδικό ψωμί ζυμωμένο/η χαλά - χαλότ. Το πιο σημαντικό όμως μέρος του τελετουργικού αποτελεί το άναμμα δύο κεριών.²⁷⁴ Μερικοί από τους συνομιλητές που επιτελούν την πρακτική αναφέρουν πως το

---

²⁷¹ Pearl Chaim, ο.π., σ. 10

²⁷² Patai Raphael, ο.π. σ. 113 και Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 13 και Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 70, σ. 82, Μάρκος Μπαττίνο 16/3/2017 σ. 105

²⁷³ Sered Sussan Starr, *Women as Ritual Experts*, Oxford University Press, N.Y. 1992 σ.σ. 87 - 96

²⁷⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 10

ανάβουν για την υγεία της οικογένειας και κυρίως για τα παιδιά τους.²⁷⁵ Και ενώ το τυπικό επιτάσσει το άναμμα δύο κεριών κάποιες ανάβουν όσα είναι και τα παιδιά τους, π.χ. τρία.²⁷⁶ Στο Σσαμπάτ οι σημαντικότερες προσευχές είναι η Ζέχερ Λιτσιάτ Μιτσαράϊμ/Ανάμνηση της Εξόδου από την Αίγυπτο και η Ζικαρόν Λεμασέ Μπερεσσίτ/Ανάμνηση της Δημιουργίας.²⁷⁷ Τα δύο κεριά, τα Φώτα του Σαββάτου, συμβολίζουν την διπλή εντολή του Θεού ‘*Να Τηρείς*’ και ‘*Να θυμάσαι*’.²⁷⁸

ΡΟΣΣ ΑΣΣΑΝΑ/ ΝΕΟ ΕΤΟΣ

Κάθε πρωτοχρονιά επαναλαμβάνεται η κοσμογονία. Ο Κόσμος ανανεώνεται και επιστρέφει στην αρχική του κατάσταση, της αγιότητας και της καθαρότητας. Το Ροσσ Ασσανά, η εβραϊκή πρωτοχρονιά διαρκεί δύο μέρες και εγκαινιάζεται το δεκαήμερο της μετάνοιας, που συνιστά τις Τρομερές Ημέρες/Γιαΐμ Νοραΐμ. Το τέλος των δύσκολων αυτών ημερών, που κατακλύζονται από περισυλλογή και αναστοχασμό, σημαίνεται με την τελετή του Γιομ Κιπούρ, τη Μεγάλη Ημέρα ή αλλιώς τη Μέρα Εξιλασμού.

Τα τελευταία περίπου επτά χρόνια, σύμφωνα με τους συνομιλητές,²⁷⁹ για την εορταστική περίοδο των Τρομερών Ημερών συγκεντρώνονται στα Ιωάννινα οι Γιαννιώτες Εβραίοι της Αμερικής, οι οποίοι τις περισσότερες φορές παραμένουν στα Ιωάννινα και για τον εορτασμό του Σουκώτ/Εορτή της Σκηνοπηγίας. Με αυτήν την τελετουργική επιστροφή ανανεώνονται οι κοινοτικοί δεσμοί και η συλλογική μνήμη των Ρωμανιώτικων γιαννιώτικων κοινοτήτων Ιωαννίνων και Αμερικής. Την 3^η Οκτωβρίου του 2016 παρακολούθησα την τελετή που διεξήγαγε ο συνομιλητής μου στο πεδίο κ. Μ. Μπαττίνο.

Η συναγωγή άνοιξε τις πόρτες της στους απογόνους των Γιαννιωτών εβραίων που μετανάστευσαν στην Αμερική στις αρχές του 20^{ου} αιώνα²⁸⁰ και στα μέλη της

²⁷⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 , σ.σ. 84 - 85

²⁷⁶ Παράρτημα Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 , σ.σ. 84 - 85

²⁷⁷ Pearl Chai, ο.π. σ.σ. 3-5

²⁷⁸ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ, σ. 10

²⁷⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Ματθλινθη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 51, Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ.σ. 64 - 66

²⁸⁰ Για την μετανάστευση στην Αμερική: Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ.20, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ.37, Μάρκος Μπαττίνο 16/3/2017 σ.102, Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ.114

εβραϊκής κοινότητας Ιωαννίνων. Οι παρευρισκόμενοι φορώντας τα καλά τους, μιλούσαν μεταξύ τους νοσταλγώντας παλαιές εποχές, περιμένοντας τη δύση του Ηλίου που θα σήμανε την έναρξη των ψαλμών. Οι Ρωμανιώτες από την Αμερική μπήκαν στη συναγωγή κρατώντας στα χέρια τους φωτογραφίες των προγόνων τους²⁸¹ και με μεγάλη συγκίνηση, έβγαζαν ομαδικές φωτογραφίες μπροστά από την Ιερά Κιβωτό κρατώντας τες, ενώ κάποιοι έβγαζαν και αναμνηστικές φωτογραφίες μπροστά από το ανοιχτό Ιερό Ερμάριο/Καλ. Προσπαθούσαν να ανακαλέσουν τις μνήμες και τις αφηγήσεις των προγόνων τους για την Ισραηλιτική κοινότητα του τόπου τους, μεταφέροντάς τους ταυτόχρονα συμβολικά στην πατρίδα τους, δημιουργώντας νέες μνήμες με την παρουσία όλων των μελών της οικογένειας, μέσω των φωτογραφιών, στο σήμερα. Αναμφίβολα η συναγωγή αποτελεί ένα τόπο μνήμης²⁸² όχι μόνο με τις αναθηματικές πλάκες των θυμάτων του ολοκαυτώματος στη νότια πλευρά της, αλλά και με τις περιοδικές επιστροφές με αφορμή τις θρησκευτικές εορτές και αφηγήσεις των γενεών στον τόπο σύμβολο, για τις συλλογικές και πολιτισμικές τους ταυτότητες, τα Ιωάννινα. Με το τέλος της λειτουργίας οι Ρωμανιώτες εβραίοι της Αμερικής μας κάνουν το τραπέζι και αντίστοιχα το Κιπούρ τους το κάνουμε εμείς στο ξενοδοχείο *Du Lac*.²⁸³

ΓΙΟΜ ΚΙΠΟΥΡ/ΗΜΕΡΑ ΕΞΙΛΑΣΜΟΥ

Την παραμονή του Γιομ Κιπούρ, την 11^η Οκτωβρίου 2016 στις 12:00 το μεσημέρι, συγκεντρωθήκανε μερικά μέλη της κοινότητας των Ιωαννίνων, ανάμεσά τους και εγώ, μαζί με μέλη της κοινότητας της Αμερικής και της Αθήνας στη συναγωγή για το στολισμό του ιερού χώρου. Ο ιερουργός κ. Χαΐμ Ισχακίς άνοιξε την Ιερά Κιβωτό/Καλ και γύρισε τους κυλίνδρους της Τορά στην σωστή για την ημέρα θέση.²⁸⁴ Την Ημέρα του Γιομ Κιπούρ στη συναγωγή ανοίγει το Ιερό Ερμάριο/Καλ που μέσα βρίσκονται τα Ιερά Βιβλία της Τορά, τα οποία περιφέρονται κατά τη διάρκεια της τελετής και διαβάζονται συγκεκριμένα εδάφια στο Βήμα. Γυναίκες και άνδρες, όλοι μαζί στολίσαμε με λουλούδια τα καντηλάκια που τοποθετούνται μπροστά από το Ιερό

²⁸¹ Παράρτημα Εικόνες, σ.146

²⁸² Nora Pierre, «Τόποι μνήμης», *Ίστωρ*, 2005, τομ. 14, σ. 179 - 198

²⁸³ Ματθίλντη Εσκεναζύ, σημειώσεις πεδίου από την προσωπική συζήτηση στη συναγωγή με το πέρας της εορτής, 3/10/2015

²⁸⁴ Παράρτημα Εικόνες σ. 147

Ερμάριο και τα μικρά καντηλάκια που βρίσκονται στο νότιο τμήμα της συναγωγής κάτω από τις αναθηματικές πλάκες των θυμάτων του Ολοκαυτώματος.²⁸⁵ Μερικοί πιστοί από τα Ιωάννινα έφεραν το δικό τους λάδι, το τοποθέτησαν αρχικά στο μικρό καντηλάκι και ύστερα καθρεφτιστήκαν σε αυτό πριν το άναμμα. Η παράδοση θέλει για τους πιστούς που βλέπουν το είδωλό τους στο λάδι, να προμηνύεται μια υγιής χρονιά σε αντίθεση με εκείνους που το είδωλό τους χάνεται.²⁸⁶ Σύμφωνα με την Εγκυκλοπαίδεια Εβραϊκής Λαογραφίας και Παραδόσεων η παραπάνω πολιτισμική πρακτική αφιέρωσης συμβαίνει στις εβραϊκές κοινότητες της Λιβύης. Τόσο στα Ιωάννινα όσο και στη Λιβύη οι καντήλες αφιερώνονται στους άνδρες των οικογενειών με τη μόνη διαφορά ότι στη Λιβύη ζωντανοί και νεκροί αφιερώνονται στις ίδιες Καντήλες ενώ στα Ιωάννινα οι μεγάλες Καντήλες αφιερώνονται στους ζωντανούς, ενώ στα μικρά καντηλάκια μπορούν να αφιερωθούν ζωντανοί και νεκροί. Σε όλες τις περιπτώσεις, καντηλάκια και Καντήλες, συμβολίζουν τη Ζωή.²⁸⁷ Ανάμεσα στα μικρά καντηλάκια και στις Καντήλες τοποθετήσαμε λοιπόν μπουμπούκια και πέταλα από λουλούδια. Κάποιες γυναίκες αφού άναψαν το φυτίλι, παρατήρησα ότι έκλεισαν τα μάτια με τα χέρια τους και προσευχήθηκαν για καλή ζωή στον κύκλο του χρόνου και στη μνήμη των νεκρών. Οι Καντήλες τοποθετούνται μπροστά και επάνω από το Ιερό Ερμάριο/Καλ αφού στολιστούν. Σύμφωνα με το ρωμανιώτικο τυπικό, όπως αναφέρθηκε, οι Καντήλες είναι αφιερωμένες στους άντρες της οικογένειας. Όμως το προσωπικό ιερό σύμπαν μερικών επιτάσσει την αφιέρωση σε παιδιά και εγγόνια ανεξαρτήτως γένους.²⁸⁸ Μια γυναίκα που παραβρέθηκε στην συναγωγή για το Γιομ Κιπούρ, με εβραϊκή καταγωγή από τη Νότιο Αφρική, παρατήρησε πως το συγκεκριμένο τυπικό δεν το έχει ξαναδεί, συμπληρώνοντας πως στον τόπο καταγωγής της δεν ανάβουν κεράκια για τους νεκρούς εκείνη την ημέρα, αλλά το Σαβουώτ και την εβδομάδα πριν το ετήσιο μνημόσυνο. Μέχρι τις 14:00 η συναγωγή ήταν έτοιμη για την υποδοχή της Μεγάλης Ημέρας, κι έτσι όλοι μας μεταφερθήκαμε στο νεκροταφείο της κοινότητας για την τέλεση των μνημόσυνων.²⁸⁹ Το απόγευμα στις 18:00 στη συναγωγή ξεκίνησε η πρώτη λειτουργία του Κιπούρ και μαζί με τους

---

²⁸⁵ Παράρτημα Εικόνες σ.147

²⁸⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ σ. 9 Κλαίρη Βενουζίου5/11/2016 σ.σ. 85 – 86

²⁸⁷ Patai Raphael, ο.π. Yitshak Ganuz, “Yom Kippur Candles”, σ.σ. 312 - 313

²⁸⁸ Προσωπικές συζητήσεις κυρίως με γυναίκες της κοινότητας κατά την επιτέλεση της πρακτικής και Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ. 115

²⁸⁹ Παράρτημα, Εικόνες, σ. 148

παρευρισκόμενους που «έπιασαν τανίθ»²⁹⁰ υπό τον ήχο των πρώτων ύμνων, ήμουν και εγώ. Η έναρξη της αυστηρής Νηστείας/Τανίθ όπως ορίζει η ημέρα σύμφωνα με τον Νόμο,²⁹¹ που περιλαμβάνει απαγόρευση κατανάλωσης νερού και τροφής μέχρι την επόμενη μέρα το απόγευμα που τελειώνει το Κιπούρ, σημειώνεται με τη φράση ‘πάνω τανίθ’. Το πρωί της 12^{ης} Οκτωβρίου στις 8:00 πήγα στη συναγωγή ενώ οι πρώτοι άνδρες είχαν εισέλθει στις 7:30 και η τελετή είχε ήδη ξεκινήσει. Ο ραβίνος έψελνε τους πρωινούς ύμνους της Ημέρας στο Βήμα και οι λιγοστοί αλλά επαρκείς άνδρες έψελναν στο κεντρικό κλίτος. Παρακολουθώντας με μεγάλη ευλάβεια την τελετή και συνεπαρμένη από τους ψαλμούς ψιθύρισα μερικούς ύμνους, αφού το προσευχολόγιο δίνει τη δυνατότητα να συμμετέχουν όλοι και γρήγορα αντιλήφθηκα την δυσκολία του Τανίθ. Οι πρώτες γυναίκες κατέφθασαν στη συναγωγή στις 10:30π.μ. και ξεκίνησαν να ψέλνουν, ενώ όσο περνούσε η ώρα η συναγωγή κατακλυζόταν από τους πιστούς. Ανάμεσα στις πρωινές προσευχές πάνω στο Βήμα επιτελείται μια επιμνημόσυνη τελετή.²⁹² Αρχικά ανοίγει το Ιερό Ερμάριο και δύο άνδρες περιφέρουν την Τορά στην συναγωγή με τελικό προορισμό το Βήμα. Ο ραβίνος διαβάζει σημεία της Τορά που αναφέρονται στη μνήμη των νεκρών και προσκαλεί στο Βήμα πρώτα άνδρες και ύστερα γυναίκες που θέλουν να επιτελέσουν ένα μνημόσυνο. Πάνω στο Βήμα υπάρχει ήδη τοποθετημένη η προσευχή της Τορά/Μπεραχά Σέφερ - Τορά που καλούνται να διαβάσουν όλοι πριν ξεκινήσει το μνημόσυνο. Στα Ιωάννινα αυτή η προσευχή είναι γραμμένη με ελληνικούς χαρακτήρες στα εβραϊκά και τοποθετήθηκε πάνω στο Βήμα για να διευκολύνονται οι πιστοί, το έτος 2005. Σε όλη την διάρκεια των επιμνημόσυνων τελετών η Τορά συνοδεύεται από δύο άνδρες (εκτός του ραβίνου), διότι δύο την μετέφεραν άρα δύο την συνοδεύουν μέχρι το τέλος, τηρώντας την τάξη. Οι προσευχές κατά τη διάρκεια της επιμνημόσυνης τελετής, τόσο στο νεκροταφείο όσο και στη συναγωγή, είναι διαφορετικές σε συνάρτηση με το φύλο του αποθανόντα, ενώ πρώτα ακούγεται το όνομά του αποθανόντα, ύστερα το όνομα της μητέρας του και μετά του πατέρα του.²⁹³ Οι συγγενείς που επιτελούν το μνημόσυνο δωρίζουν ένα συμβολικό ποσό «για την συντήρηση της συναγωγής», «για το Καλ» και ολοκληρώνεται η τελετή. Η συναγωγή παρέμεινε ανοιχτή για όποιον ήθελε να μείνει μέχρι την επόμενη λειτουργία που ξεκίνησε περίπου μετά από μιάμιση ώρα. Στις 4:30 το μεσημέρι όταν

²⁹⁰ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ. 115

²⁹¹ Pearl Chai, ο.π. σ. 43 – 45 και Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 11

²⁹² Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μαθθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 57, Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 83

²⁹³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μαθθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ.57

ξεκίνησαν οι προσευχές μέσα στη συναγωγή ήμασταν λίγα άτομα ενώ όσο περνούσε η ώρα η συναγωγή πλημμύρισε με Γιαννιώτες Εβραίους, από την Αθήνα, την Αμερική και τα Ιωάννινα και με Εβραίους άλλων κοινοτήτων, Λάρισας, Βόλου, Θεσσαλονίκης, Τρικάλων, Νότιας Αφρικής, Γαλλίας, Αγγλίας και Ισραήλ,²⁹⁴ αλλά και με χριστιανούς φίλους των Γιαννιωτών εβραίων, και όλοι μαζί έψελναν τους ύμνους. Κατά την διάρκεια της τελετής, η κα. Κοέν συνάντησε μια παλαιά Γιαννιώτισσα φίλη της που ήρθε από την Αθήνα και ξεκίνησαν να κλαίνει από συγκίνηση, ενώ αναφώνησε *‘Πως περάσαν έτσι τα χρόνια;!’* δημιουργώντας ένα κλίμα νοσταλγίας. Λίγο πριν το άκουσμα της Νεϊλά, μιας από τις πιο σημαντικές ψαλμωδίες της Ημέρας, ένας Εβραίος από την κοινότητα Αθηνών, με το ιερατικό αξίωμα του Κοέν (οικογενειακό όνομα που την εποχή του Ναού του Σολομώντα έδειχνε το ιερατικό αξίωμα του αρχιερέα ο οποίος ήταν ο μοναδικός που μπορούσε να μπει στα Άγια των Αγίων – δηλαδή στο Ιερό)²⁹⁵ πήγε μπροστά από το Ιερό Ερμάριο και τέλεσε την Κοενίφ/Κοανίφ.²⁹⁶ Πριν την επιτέλεση όλοι οι Κοέν που ήταν στη συναγωγή βγήκαν έξω (ο άνδρας και ο γιος της συνομιλήτριάς μου στο πεδίο Κλαίρης Βενουζίου), έτσι ώστε να μείνει μόνο ένας, αναπαριστώντας την τελετουργία της εποχής του Πρώτου Ναού. Αρχικά έβγαλε τα παπούτσια του, τοποθέτησε τελετουργικά το ταλέθ/τελετουργικό ένδυμα στη συναγωγή για τον άντρα σαν σάλι, πάνω από την κιπά/μικρό καπέλο που φορούν οι άνδρες μαζί με το ταλέθ όταν εισέρχονται στη συναγωγή και συμβολίζει το χέρι του Θεού,²⁹⁷ πέρασε τα τσιτσιτ του ταλέθ/απολήξεις του ταλέθ σαν κρόσσια που συμβολίζουν την ενθύμηση των Εντολών,²⁹⁸ ανάμεσα στα δάχτυλά του και ύστερα κράτησε το ταλέθ έτσι ώστε να καλύπτεται το κεφάλι του.²⁹⁹ Τότε ξεκίνησε να ψέλνει ενώ ακούγονταν μόνο εκείνος και ο ιεουργός κ. Ισχακίς. Η επιτελεστική αναπαράσταση της τελετής ολοκληρώθηκε ύστερα από λίγα λεπτά, και οι Κοέν ξαναμπήκαν στη συναγωγή. Κατά τη διάρκεια της τελετής του Γιομ Κιπούρ επιτελούνται διάφορες σωματικές κινήσεις από τους πιστούς, άνδρες και γυναίκες, που σημαίνουν την πλήρη εναρμόνιση του σώματος με την θρησκευτική τελετουργία, όπως η αναπαράσταση του χτύπου της καρδιάς. Επίσης γίνεται περιφορά των Σεφαρίμ/των

---

²⁹⁴ Μεγάλη πιθανότητα να υπήρχαν πιστοί και από άλλες περιοχές, εδώ αναφέρονται μόνο των ανθρώπων που συναναστραφήκαμε – συνομιλήσαμε τις Τρομερές Ημέρες.

²⁹⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μωυσής 20/8/2016 σ. 2

²⁹⁶ Παράρτημα, Εικόνες σ.149 και Απομαγνητοφωνήσεις Ματθλίνθη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 53

²⁹⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 75

²⁹⁸ Rarahel Patai, ο.π. σ. 113

²⁹⁹ Παράρτημα Εικόνες σ.149

Βιβλίων της Τορά και οι άνδρες έχουν την δυνατότητα να τα ακουμπήσουν με το ταλέθ ενώ οι γυναίκες απαγορεύεται να έρθουν σε άμεση επαφή με την Τορά και έτσι επιτελούν το προσκύνημα συμβολικά. Λίγο μετά τις 20:00 ο ραβίνος «χτύπησε» το Σοφάρ/τελετουργικό αντικείμενο φτιαγμένο από κέρατο κριαριού που παραπέμπει στη θυσία του Αβράαμ, τρεις φορές στους τόνους τεκιά/μακρόσυρτο φύσημα – σεβαρίμ/τρία μικρά φύσηματα – τερούά/ένα κοφτό φύσημα. Τα πρώτα χτυπήματα του σοφάρ έγιναν με ένα μαύρου χρώματος και το τελευταίο με ένα άσπρο με μπλε ρίγες.³⁰⁰ Τότε σημαίνεται το τέλος της Ημέρας του Εξιλασμού και όλοι με χαρά ανταλλάσσανε ευχές λέγοντας «Καλή Χρονιά» και «Καλή Υπογραφή»/Gmar Chatima Tona σε ελληνικά και εβραϊκά. Οι ευχές αναφέρονται στο συμβολικό γράψιμο των πιστών από το Θεό στο *Βιβλίο της Ζωής*, ύστερα από την ταπείνωση, τον αναστοχασμό και τον εξαγνισμό τους μέσα από τη Νηστεία και τις προσευχές. Η αγιότητα που επιτυγχάνουν μέσω των παραπάνω πρακτικών, έγκειται στο πλαίσιο της συμβολικής συμμόρφωσης των ατόμων, σύμφωνα με το Νόμο, «Άγιοι θέλετε είσθε, διότι άγιος είμαι εγώ [Κύριος ο Θεός σας]».³⁰¹ Επαναφέρεται ταυτόχρονα η τάξη στον κόσμο, μέσω των ορίων και των απαγορεύσεων που σκοπό έχουν τη μεταφορά της αγιότητας στους ανθρώπους. Το Τανίθ/Νηστεία της ημέρας «κόψαμε»³⁰² στο ξενοδοχείο Du Lac, όπου κατά την είσοδο ήπιαμε όλοι βυσσινάδα, όπως επιτάσσει το τυπικό, και ένα γλυκό για γλυκιά χρονιά.³⁰³ Ύστερα, σερβιρίστηκε το γεύμα όπου απαρτιζόταν από παραδοσιακά για την κοινότητα πιάτα της ημέρας. Το πρώτο πιάτο ήταν κοτόσουπα ενώ το κυρίως, κοτόπουλο με μπάμιες. Ακολούθησε τελετή απονομής τιμητικής πλακέτας, σε τρεις γυναίκες επιζήσασες του Ολοκαυτώματος και εμβληματικά μέλη της κοινότητας Ιωαννίνων, στις κυρίες Στέλλα Κοέν, Νίνα Νεγρίν και Ζανέτ Μπαττίνου, καθώς και σε δύο γυναίκες, αδελφές, επιζήσασες του Ολοκαυτώματος με καταγωγή από τα Ιωάννινα και μόνιμη κατοικία την Αθήνα τις Χρυσούλα Ελισάφ και Φορτυνέ Γκανή, και τέλος σε έναν Γιαννιώτη εβραίο που ζει στην Αμερική. Οι Κυρίαρχες φράσεις της τελετής ήταν «Να σας έχουμε πάντα», γιαννιώτικη εβραϊκή ευχή σύμφωνα με την επισήμανση της κα. Μάτσα, και το «Ποτέ Ξανά» για το έγκλημα του Ολοκαυτώματος.

---

³⁰⁰ Παράρτημα Εικόνες σ. 150

³⁰¹ Douglas Mary, *Καθαρότητα και Κίνδυνος: Μια ανάλυση των εννοιών της Μιαρότητας και του Ταμπού*, μτφ. Αίγλη Χατζούλη, Πολύτροπον, Αθήνα, 2006 σ. 114

³⁰² Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 66 και Παράρτημα Εικόνες σ. 150

³⁰³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου σ. 77

ΣΟΥΚΩΤ/ γιορτή της ΣΚΗΝΟΠΗΓΙΑΣ

Την εορτή της Σκηνοπηγίας διεξήγαγε ο συνομιλητής μου στο πεδίο κ. Μ. Μπαττίνο. Την 16^η Οκτωβρίου 2016 οι Γιαννιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων μαζί με κάποιους από την Αμερική συγκεντρώθηκαν στη συναγωγή για τον εορτασμό του Σουκώτ. Στα Γιάννενα, η εορτή ονομάζεται και Καλύβια, εξαιτίας της κατασκευής της Σουκά από καλάμια και ξερόκλαδα. Στον περίβολο της Παλαιάς Ιερής Συναγωγής υπάρχει η μόνιμη θέση της Σουκά/σκηνή,³⁰⁴ στο σημείο που βρίσκονται οι δύο μαρμάρيني κίονες και η σκεπή. Αυτή τη μέρα η κληματαριά που υπάρχει σκεπάζει τη σκεπή και τους κίονες και δημιουργείται η Σουκά ενώ ταυτόχρονα στολίζεται κρεμώντας κάτω από την οροφή τέσσερα φρούτα, ένα αχλάδι, ένα μήλο, ένα ρόδι και ένα σταφύλι. Την ίδια ημέρα συνθέτουν στη συναγωγή ένα μπουκέτο, που συμβολίζει την ενότητα του εβραϊκού λαού, από τέσσερα φυτά, φοίνικα, μυρτιά, ιτιά και κίτρο, και ονομάζεται λουλάβ. Σύμφωνα με το Νόμο, δεν απομακρύνονται ούτε τα φρούτα ούτε το λουλάβ, παρά με τη λήξη του Σουκώτ 7 ημέρες μετά. Ο ιερωγός κατά τη διάρκεια της τελετής στρέφει το λουλάβ προς τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα για να δηλώσει την κυριαρχία του Θεού στο κοσμικό σύμπαν. Το Σουκώτ συνιστά τη μία εκ των τριών χαρούμενων εορτών του Ιουδαϊσμού, μαζί με το Πέσαχ και το Σαβουώτ. Συμβολίζει, την αναγέννηση μετά το θάνατο, που αντικατοπτρίζεται στη Φύση, αφού η γιορτή συνάδει με την συγκομιδή των φρούτων. Ταυτόχρονα οι πιστοί ευχαριστούν το Θεό για τα άφθονα δώρα που μοίρασε στο λαό του μετά τις ημέρες μετάνοιας. Με τους ύμνους, την τελετουργική δημιουργία του μπουκέτου και το στολισμό της Σουκά αναπαρίσταται και καλείται στη μνήμη των πιστών η περιπλάνηση των Εβραίων στην Έρημο μετά την απελευθέρωση από την Αίγυπτο, περίοδος που ήταν αναγκασμένοι να ζουν σε σκηνές αλλά και η παρουσία του Θεού αφού τους παρέδωσε τις Δέκα Εντολές στο όρος Σινά και τις τοποθέτησαν στην προσωρινή κατοικία τους, τη Σουκά. Η Σουκά, συμβολίζει επίσης την παντοτινή εξάρτηση του ανθρώπου από τον παντοδύναμο Θεό, εξαιτίας της προσωρινής κατασκευής της.³⁰⁵

---

³⁰⁴ Παράρτημα Εικόνες σ.151

³⁰⁵ Berlinger Gabrielle (University of North Carolina at Chapel Hill), "Sukkot: an annual Jewish ritual of symbolic home – making" 13th SIEF Conference, Κλητευτές: Michael Ann Williams (Western Kentucky University); Berlinger Gabrielle, Manifestations of dwelling: the meaning of Home in everyday structures and landscapes, Wednesday 29/03/2017, Göttingen, Germany

Την 10^η Απριλίου 2017 παραμονή της εορτής Πέσαχ, βρέθηκα ανάμεσα σε φιλικά πρόσωπα της οικογένειας Κοέν, με καταγωγή από τη Θεσσαλονίκη και σε μέλη της Ισραηλιτικής κοινότητας των Ιωαννίνων και του Ισραήλ, ύστερα από την ευγενική πρόσκληση της οικοδέσποινας και συνομιλήτριάς μου στο πεδίο, κα. Βενουζίου. Το Πέσαχ, «αποτελεί μια από τις τελετές ενσωμάτωσης, η οποία μέσα από μια διαδικασία σύγκλισης, συνδυάστηκε αφενός με τις τελετουργίες αλλαγής των εποχών και αφετέρου με την επέτειο της επιστροφής από τη Βαβυλώνα στην Ιερουσαλήμ».³⁰⁶ Η τελετή περιλαμβάνει πολλές τελετουργίες. Το πρώτο βράδυ του Πέσαχ, γίνεται η χουβά/από τη λέξη χωβ που σημαίνει χρέος και πραγματοποιούνται οικογενειακές συγκεντρώσεις, όπου ο πρεσβύτερος, στην περίπτωση μελέτης ο σύζυγος της κα. Βενουζίου, κ. Κοέν, ευλογεί τα άζυμα ψωμιά/μάτσα και το Δίσκο του Σέντερ/ Δίσκος της Τάξης. Ο Δίσκος του Σέντερ, είναι σκεπασμένος με ένα ειδικό άσπρο κάλυμμα που φέρει τα έξι ονόματα του περιεχομένου του Δίσκου στα εβραϊκά, πάνω από την συγκεκριμένη θέση που τοποθετείται το κάθε ένα.³⁰⁷ Για να ξεκινήσει η τελετή απαραίτητη προϋπόθεση είναι η Τάξη του Δίσκου, να έχουν τοποθετηθεί δηλαδή ένα μαρούλι, ένα σέλινο, ένα αυγό βραστό, λίγο χαροσέτ/χυλός φρούτων, ένα κότσι αρνιού, και τρεις ματσώθ/άζυμα ψωμιά.³⁰⁸ Πάνω στο τραπέζι υπάρχουν ποτήρια για το Κιντούσς/Αγιασμό του κρασιού, για τους καλεσμένους και ένα επιπλέον για τον Ελιγιάου/τον προφήτη Ηλία.³⁰⁹ Η τελετουργία αρχίζει με πρακτική εξαγνισμού, το πλύσιμο των χεριών όλων των παρευρισκόμενων ενώ η οικοδέσποινα ρίχνει νερό στα χέρια μας μέσα από μια ασημένια κανάτα.³¹⁰ Την πρώτη φορά που επιτελείται η πρακτική του εξαγνισμού οι πιστοί δεν λένε καμία προσευχή από μέσα τους γιατί δεν κάνουμε αμοτσί/ δηλαδή δεν έχει μοιραστεί ακόμη κομμάτι από τα άζυμα στους καλεσμένους. Ο κ. Κοέν έπειτα σήκωσε το Δίσκο του Σέντερ και ο καλεσμένος από το Ισραήλ μαζί με την κα. Μάτσα έψαλαν στα εβραϊκά. Ο ψαλμός αναφερόταν στο άζυμο ψωμί, το ψωμί της δυστυχίας που έφαγαν οι Πατέρες στην Αίγυπτο. Πρώτα η κα.

---

³⁰⁶ Van Gennepe Arnold ο.π. σ. 92

³⁰⁷ Παράρτημα, Εικόνες σ.151

³⁰⁸ Οι ματζώθ έχουν ξεχωριστά ονόματα, η 1^η λέγεται Κοέν, η 2^η Λεβί και η 3^η Ισραήλ Patai Raphael, ο.π. σ.σ. 362 - 364

³⁰⁹ Ο προφήτης «Ηλίας» στα ελληνικά, αποτελεί μια σημαντική μορφή του Ιουδαϊσμού που «παρίσταται» συμβολικά στις τελετές του Μπρίθ Μιλά, του Πέσαχ και του Σαμπάτ. <https://theisraelbible.com/glossary/eliyahu/>

³¹⁰ Παράρτημα Εικόνες σ.152

Βενουζίου μας μοίρασε ένα κομματάκι μαϊντανό και το βουτήξαμε στο ξύδι που βρισκόταν μπροστά μας. Ο κ. Κοέν πήρε την μεσαία από τις τρεις μαστώθ, και την χώρισε σε δύο τεμάχια, εις ανάμνησης του ανοίγματος της θάλασσας για το πέρασμα των δώδεκα φυλών του Ισραήλ, που αποτελεί ταυτόχρονα ένα θαύμα και μια Ιεροφάνεια. Το ένα από τα δύο τεμάχια επανατοποθετήθηκε μέσα στο Δίσκο του Σέντερ και το υπόλοιπο μοιράστηκε στους καλεσμένους. Ύστερα, σερβιρίστηκε σε όλους μας κρασί Κόσερ/ειδικό κρασί σύμφωνα με το διατροφικό Νόμο. Στο σημείο αυτό διαβάζεται το σημείο της Αγκαδά/Το Βιβλίο της ημέρας, που αναφέρεται στις δέκα πληγές του Φαραώ και εξαγνίζομαστε για δεύτερη φορά ενώ οι πιστοί ψέλνουν από μέσα τους την μπεραχά για το πλύσιμο των χεριών,³¹¹ γιατί ετοιμαζόμαστε να κάνουμε αμοτσίλ/να φάμε δηλαδή μαστώθ. Μοιράζεται, λοιπόν, ένα κομμάτι μάτσα/άζυμο σε όλους και ένα φύλλο μαρουλιού, που συμβολίζει την πικρή ζωή στην Αίγυπτο. Πάνω στο μαρούλι μαζί με ένα κομματάκι από την 3^η μάτσα, απλώσαμε χυλό από πορτοκάλι και άλλα φρούτα που ονομάζεται χαρόσετ, «εις ανάμνηση του πηλού με τον οποίο έφτιαχναν τα τέκνα του Ισραήλ τα κεραμίδια των Αιγυπτιακών πόλεων».³¹² Ο Δίσκος ξεσκεπάστηκε και μοιράστηκαν στον καθένα μας δύο κομματάκια από τη μάτσα. Πλέον ήμασταν έτοιμοι για το γεύμα. Παραδοσιακά γλυκά φτιαγμένα με μάτσα, αυγά βαμμένα με κρεμυδότσουφλα που θυμίζουν τα κόκκινα αυγά του χριστιανικού Πάσχα, τα οποία τσουγκρίσαμε, σαλάτες εποχής και μια καροτοσαλάτα με άρωμα Ισραήλ, όπως το περιέγραψε η καλεσμένη της οικογένειας από την Θεσσαλονίκη, αρνάκι, μανιτάρια, πατάτες και αρακάς ήταν μερικά από τα παραδοσιακά φαγητά της ημέρας.³¹³

Κατά τη διάρκεια των επιτελέσεων ακούγονταν οι προσευχές της ημέρας που διαβάζαμε από το βιβλίο της Αγκαδά. Όσοι δεν γνωρίζαμε εβραϊκά διαβάζαμε την ελληνική μετάφραση των στίχων, ενώ οι υπόλοιποι προσεύχονταν στα εβραϊκά. Το βιβλίο της Αγκαδά ήταν γραμμένο στα ελληνικά, τα εβραϊκά και τα Λαντίνο/ισπανο - εβραϊκά. Με το τέλος της τελετής, ακολούθησε το τραγούδι του Πέσαχ στα εβραϊκά. Σύμφωνα με το Ρωμανιώτικο τυπικό των Ιωαννίνων, το τραγούδι της ημέρας του Πέσαχ έχει τον τίτλο «Ένας Είναι ο Θεός» και αποτελεί μέρος του αρχείου του Κ.Ε.Ε.Λ

---

³¹¹ Προσευχή για το πλύσιμο των χεριών «Σε ευχαριστώ Θεέ μου που με έμαθες να πλένω τα χέρια μου».

³¹² Assmann Jan, ο.π., σ. 116

³¹³ Παράρτημα Εικόνες σ.152

και της Γιαννιώτικης Αγκαδά του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος.³¹⁴ Η αυστηρή δομή της Αγκαδά, αφενός έχει διδακτικό χαρακτήρα, όπως και το τραγούδι στο τέλος της τελετής του Πέσαχ, αφού ερμηνεύει τον θεμέλιο κοσμογονικό μύθο του Ισραήλ, αφετέρου η Έξοδος από την Αίγυπτο ανακαλείται στο παρόν ενδυναμώνοντας τη μνήμη και την πολιτισμική ταυτότητα. Η συνείδηση και η μνήμη των καθοριστικών για την ταυτότητα γεγονότων, μεταδίδεται μέσω της συμμετοχής στις τελετές και στις πρακτικές, καθιστώντας για το σκοπό αυτό τη μελέτη τους απαραίτητη.

2.2 Ιεροί Τόποι

Η σημασία του τόπου αναδεικνύεται με συγκεκριμένες πράξεις, τελετουργίες, κινήσεις, αφηγήσεις και ταμπού σε συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια όπου μετέχουν ιερούργοι, πιστοί και κοσμικοί όλων των ηλικιών. Σύμφωνα με τον βρετανό ανθρωπολόγο Edmund Leach, στους «ιερούς χώρους συναντώνται δύο διαφορετικοί κόσμοι, ο κόσμος των νεκρών και ο κόσμος των ζωντανών».³¹⁵ Ο χώρος δεν είναι ομοιογενής, υπάρχουν μισοί και καθαροί, χώροι που μπορούν να εισέλθουν όλοι και άλλοι που η πρόσβαση ή ο αποκλεισμός εξαρτάται από τα ιερατικά αξιώματα και το φύλο. Μέρος όμως του χώρου είναι και τα αντικείμενα που περιβάλλουν τον άνθρωπο. Η συμβολική τους σημασία, η χρήση και η τοποθέτηση σε συγκεκριμένα σημεία, αποκαλύπτει τον καθοριστικό τους ρόλο για την διαμόρφωση, τη διατήρηση και τη μετάδοση της πολιτισμικής ταυτότητας της κοινότητας, λειτουργώντας ως σημεία της μνήμης της.³¹⁶ Τι θεωρείται ιερό και τι βέβηλο, αποτελεί μέρος της προσπάθειας της πολιτισμικής, θρησκευτικής, εθνοτικής ομάδας να παράγει κοινωνική ευταξία μέσω του καθορισμού της θέσης των πραγμάτων στον κόσμο, διαχωρίζοντάς τα, σε αποδεκτά και μη αποδεκτά, σε καθαρά και μισρά.³¹⁷ Η βρετανίδα ανθρωπολόγος Mary Douglas, που ασχολήθηκε με την συμβολική ταξινόμηση, αναφέρει πως αποτελεί μια διαδικασία κατά την οποία προσπαθούμε να παράγουμε την κοινωνική ευταξία αποσκοπώντας

---

³¹⁴ Κ.Ε.Ε.Λ., Α.Α. 2437, καταθέτης Leon Levy, Ιωάννινα, 1964, σ. 6 και Σαμουήλ Κοέν, *Η Γιαννιώτικη Αγκαδά*, Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 1995, track 24

³¹⁵ Leach Edmund, *Πολιτισμός και επικοινωνία, η λογική της διαπλοκής των συμβόλων: μια εισαγωγή στη χρήση της στρουκτουραλιστικής ανάλυσης στην κοινωνική ανθρωπολογία*, μτφ. Σουρράπα Έρση, Καστανιώτης, Αθήνα, 1993, σ.σ. 60 - 61

³¹⁶ Assmann Jan, ο.π. σ. 40

³¹⁷ Mary Douglas, *Καθαρότητα και Κίνδυνος: Μια ανάλυση των εννοιών της Μισρότητας και του Ταμπού*, μτφ. Αίγλη Χατζούλη, Πολύτροπον, Αθήνα, 2006 σ. 13, 41, 93

στην αντίληψη και κατανόηση της πραγματικότητας.³¹⁸ «Το συμβολικό ταξινομικό σύστημα υπάρχει ασυνείδητα τόσο στη σκέψη όσο και στη δράση των μελών μιας πολιτισμικής ομάδας ως απόρροια της συνολικής θεώρησης για τον κόσμο, η οποία συνδέεται με την κοσμολογική, μεταφυσική, θρησκευτική σκέψη καθώς και τις τελετουργικές πρακτικές».³¹⁹

Επικρατεί η εντύπωση πως ο χρόνος αντιπροσωπεύει κάτι το μεταβλητό, ενώ ο χώρος κάτι σταθερό.³²⁰ Η ταξινόμησή τους σε ιερούς και βέβηλους έγκειται στις προϋποθέσεις που θέτουν τα πολιτισμικά και θρησκευτικά συστήματα των κοινοτήτων. Οι αναπαραστάσεις, οι τελετουργικές πρακτικές και οι αφηγήσεις που νοηματοδοτούν τους τόπους ως ιερούς αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι των πολιτισμικών ταυτοτήτων της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων. Στους Ιερούς Τόπους δεν ταξινομούνται μόνο η συναγωγή και το νεκροταφείο αλλά και η οικία. Ο ιερός χώρος αποτελεί ένα σταθερό σημείο προσανατολισμού για τους εναπομείναντες Γιαννιώτες εβραίους των Ιωαννίνων, Αμερικής και Αθήνας. Παρά το κοσμικό βίωμα του χρόνου, οι αφηγήσεις για τις Ιερές τοποθεσίες, η αναζήτηση και η φωτογράφιση των οικιών των προγονών, η νοσταλγία της προπολεμικής δυναμικής της κοινότητας, η συμμετοχή στις τελετές και εορτές από όλους ακόμη και τους κοσμικούς, αποτελούν πρακτικές και ενέργειες που υπογραμμίζουν την Ιερότητα των τόπων.³²¹ Στο παρόν κεφάλαιο, ύστερα από την μελέτη του Ιερού Χρόνου προχωράμε στην μελέτη των Ιερών Τόπων.

A) ΣΥΝΑΓΩΓΗ

Η λέξη συναγωγή αποτελεί μετάφραση της εβραϊκής λέξης ‘eda’ που σημαίνει ‘συνάθροιση του λαού’ και αργότερα ‘τον τόπο της συγκέντρωσης προς προσευχή’.³²² Ο όρος συναγωγή που ετυμολογικά σημαίνει οδηγώ στο ίδιο σημείο, συγκεντρώνω, συναθροίζω, προέρχεται από τη φράση *Beit kneset*, δηλαδή το *Σπίτι της Συνέλευσης*. Στην Καινή Διαθήκη παρουσιάζεται και το όνομα προσευχή που αντιστοιχεί στο εβραϊκό όνομα *beth terphilla*. Η αρχή των συναγωγών ανάγεται στην μωσαϊκή εποχή. Σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα – μηχανικό Ηλία Μεσσίνα, στην Παλαιά Διαθήκη ο όρος

³¹⁸ Douglas Mary, *Καθαρότητα και Κίνδυνος*, ο.π., σ.σ. 12 - 13

³¹⁹ Douglas Mary, *Καθαρότητα και Κίνδυνος*, ο.π. σ. 12

³²⁰ Σταυρίδης Σταύρος (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, Σταύρος Σταυρίδης, «*Η σχέση του χώρου κι του χρόνου στη συλλογική μνήμη*», σ. 21

³²¹ Eliade Mircea, ο.π. σ. 20

³²² Βασιλείου Μ. Βελλά, *Εβραϊκή Αρχαιολογία*, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, γ' έκδοση, 1996, σ. 156

συναγωγή αναφέρεται ως: μικρό αγιαστήριο και άλλοτε έχει την έννοια της προσευχής, «*Αν και διεσκόρπισα αυτούς εις τους τόπους, θέλω είσθε όμως εις αυτούς ως μικρόν αγιαστήριον, εν τοις τόποις όπου υπάγωσι*». ³²³

Η συναγωγή δημιουργεί ένα κέντρο, ένα σταθερό σημείο αναφοράς και συγκέντρωσης που συνδέεται σε συμβολικό επίπεδο, με την κοσμογονία. Ταυτόχρονα οριοθετεί τον Ιερό Τόπο στο πλαίσιο του κοσμικού σύμπαντος εγείροντας την ευταξία μέσω του σταθερού σημείου προσανατολισμού και συσπείρωσης των οικιών. Στις πόλεις όπου το πολιτισμικό μωσαϊκό συνθέτουν διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες, αναπαρίσταται η πολυπολιτισμική χροιά στην οικιστική διάρθρωση, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η ανάγκη κινητικότητας γύρω από τον κόσμο του Ιερού νοηματοδοτεί την ύπαρξη δύο συναγωγών, προπολεμικά μία εντός και μία εκτός κάστρου με το στοιχείο της ιερότητας. Η παραπάνω πρακτική κινητικότητας συναντάται στις εβραϊκές κοινότητες ευρύτερα δεδομένου ότι κοινές ανάγκες δημιουργούν κοινές πρακτικές. Ο μεταπολεμικός προσανατολισμός της κοινότητας δεν μαγνητίζεται από την συναγωγή. Η οικειοποίηση των εβραϊκών περιουσιών από χριστιανούς Ιωαννίτες ³²⁴ και κατοίκους των γύρω περιοχών την περίοδο του πολέμου, ³²⁵ σε συνδυασμό με την έλλειψη των επαγγελματικών στεγών - δραστηριοτήτων στην πάλαι ποτέ αγορά, περιοχές που βρίσκονταν κοντά στις συναγωγές, από κοινού με τη μετανάστευση εντός και εκτός Ελλάδος, άλλαξαν το τοπίο.

Η οικοδόμηση και η χρονολόγηση της Παλαιάς Ιερής Συναγωγής/Kahal Kadosh Yashan, διαφέρει ανάλογα με την πηγή όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Το Μέσα Συναγωγή, όπως αποκαλούνταν προπολεμικά από τους πιστούς, ακολουθεί την αρχιτεκτονική διάταξη που ορίζει ο ρωμανιώτικος αρχιτεκτονικός τύπος. ³²⁶ Δηλαδή ακολουθεί διπολική διάταξη το Ιερό με το Βήμα και έχει βυζαντινές και ρωμανικές επιρροές. ³²⁷ Η συναγωγή αποτελούσε πριν το Ολοκαύτωμα αναπόσπαστο κομμάτι του κόσμου των Εβραίων των Ιωαννίνων. Λειτουργούσε όλο το χρόνο, κάθε Σάββατο και τελούνταν μικρές και μεγάλες εορτές. ³²⁸

---

³²³ Ηλίας Β. Μεσσίνας ο.π. σ. 1

³²⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 34

³²⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Τσίτου Σάρα 29/5/2017 σ.113

³²⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ.σ. 26 – 27

³²⁷ Παναγιώτα Ανδριανοπούλου, ο.π. σ.σ. 34 – 35

³²⁸ Τζιόβας Πάνος, *Η Ισραηλιτική κοινότητα Ιωαννίνων*, ο.π. σ. 257

Η συναγωγή εκτός του Κάστρου, Νέα Ιερά Συναγωγή/ Kahal Kadosh Hadash, χρονολογείται το έτος 1540. Η Νέα Ιερά Συναγωγή βεβηλώθηκε από τους Γερμανούς και χρησιμοποιήθηκε ως στάβλος. Με το πέρας του πολέμου μεγάλο τμήμα της είχε ήδη καταστραφεί μαζί με το σχολείο της Alliance. Το διοικητικό συμβούλιο της κοινότητας προχώρησε στην κατεδάφισή της και έπειτα στην ανέγερση της κοινοτικής πολυκατοικίας που συναντάμε σήμερα. Παρά την αλλαγή του τοπίου ο χώρος συντηρεί την Ιερότητα του στη συλλογική μνήμη της κοινότητας.³²⁹

Η αρχιτεκτονική της συναγωγής, αποτελεί την μεγαλύτερη έκφανση του Ιερού Τόπου, αφού η συνομιλήτριά μου στο πεδίο, κα. Μάτσα στην πρώτη μου επίσκεψη στη συναγωγή στις 30 Ιανουαρίου του 2016, τόνισε πως πρέπει να συνάδει με αυτή του Ναού στην Ιερουσαλήμ, του Ναού του Σολομώντα. Την ίδια ημέρα αναφέρθηκε στην αδυναμία της να μου ανοίξει το Ιερό Ερμάριο διότι οι γυναίκες απαγορεύεται όχι μόνο να ανοίξουν το Ιερό αλλά και να ακουμπήσουν την Τορά. Τα ταμπό αναδεικνύουν την πολιτισμική συγκρότηση της κοινότητας. Επίσης, μέσα στην συναγωγή απαγορεύεται οποιαδήποτε αναπαράσταση του Θεού και επιτρέπεται μόνο η χρήση συμβόλων που νοηματοδοτούν την ύπαρξή Του στο χώρο, όπως είναι οι Καντήλες μπροστά από το Ιερό Ερμάριο.³³⁰

Η αυλή της συναγωγής προστατεύεται από πέτρινο τοίχο ύψους τεσσάρων μέτρων. Ακριβώς πάνω από την καμαρωτή είσοδο στο χώρο της αυλής στην τοιχοποιία υπάρχει επιγραφική πλάκα που γράφει στα εβραϊκά «Το κτίσμα οικοδομήθηκε με τη βοήθεια του Θεού το 1836», σύμφωνα με τη μετάφραση της κα. Μάτσα κατά την πρώτη μου επίσκεψη. Η αυλή είναι λιθόστρωτη και δεξιά της υπάρχουν δύο επιβλητικά κυπαρίσσια μαζί με δαφνόδεντρα, που γνωστοποιούν στον επισκέπτη την είσοδο σε ιερό τόπο.³³¹ Στο βάθος και σχεδόν πίσω από τη συναγωγή υπήρχε ένα μικρό σε μέγεθος κτίριο το λεγόμενο μινιάν/10 άνδρες που λειτουργούσε υποστηρικτικά για τις καθημερινές προσευχές και είναι χαρακτηριστικό των γιαννιώτικων συναγωγών.³³² Στο εξωτερικό βόρειο τμήμα, παραμένουν όρθια τα πέτρινα σκαλιά που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες για την είσοδό τους στη συναγωγή και τους οδηγούσαν όχι στον κεντρικό

---

³²⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ.σ. 36 – 37, Μάρκος Μπαττίνος 13/3/2017 σ. 91 – 92

³³⁰ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/ner-tamid>

³³¹ Λαγόπουλος Φ. Αλέξανδρος, *Ο Ουρανός πάνω στη Γη: Τελετουργίες καθαγίασης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού και προέλευσή τους*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2003

³³² Ανδριανοπούλου Παναγιώτα, ο.π. σ. 37

ναό αλλά στον υπερυψωμένο γυναικωνίτη/μεχιτσά. Αριστερά της κεντρικής εισόδου, υπάρχει μια κρήνη που ακουμπά στον τοίχο. Το τελετουργικό πλύσιμο των χεριών πριν την είσοδο στο ναό αποτελεί έναν από τους βασικότερους Νόμους.³³³ Πλέον δεν χρησιμοποιείται. Αριστερά της κεντρικής εισόδου του ναού, ένα κλειστό πια πηγάδι παραμένει ως ενθύμηση της επιτελεστικής ρίψης των αμαρτιών/σελιχώθ, τα κρίματα στη γεβαντινή διάλεκτο/yevanic, στο τέλος της τελετής Γιομ Κιπούρ. Κάποιοι συνδέουν το πηγάδι με την παράδοση που χρονολογεί την πρώτη συναγωγή του κάστρου στο ίδιο σημείο τον 8^ο αιώνα. Ενώ ακόμη υπάρχει στη μνήμη η βιβλική ιστορία του Ιωνά, την οποία ανακαλούν την Ημέρα του Κιπούρ. Πίσω από το πηγάδι και κατά μήκος του τοίχου εμφανίζεται η Σουκά/σκηνή, το συμβολικό σπίτι των Εβραίων για τις οκτώ ημέρες που διαρκεί η εορτή Σουκότ/Σκηνοπηγία. Για τους εβραίους των οποίων η κατοικία περιλάμβανε και αυλή, η Σουκά πλαισίωσε ένα τμήμα του εξωτερικού χώρου. Πλησιάζοντας την κεντρική πύλη εισόδου του ναού, πλήθος συμβόλων εντοπίζονται πάνω και δεξιά μας. Δύο Μεζουζά – πρόκειται για φυλαχτά που αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της εβραϊκής οικίας³³⁴ και των συναγωγών – υπάρχουν στην εξωτερική ξύλινη πύλη που σχηματίζει ένα μικρό θάλαμο, από την δεξιά πλευρά εμπρός και πίσω. Πάνω, ένα πολύχρωμο ξύλινο Αστέρι του Δαβίδ που θυμίζει την τεχνοτροπία του βιτρό, δεν θα μπορούσε να λείπει, όντας ένα από τα κυρίαρχα σύμβολα του ιουδαϊσμού. Ήδη από την εξωτερική αρχιτεκτονική της συναγωγής γίνεται αντιληπτή η ιερότητα του χώρου. Η εξωτερική τοιχοποιία οριοθετεί το σύνορο μεταξύ κοσμικού και ιερού χρόνου και τόπου δημιουργώντας ένα «ρήγμα».³³⁵

Η είσοδος στον κεντρικό ναό γίνεται από τη δυτική πλευρά πλέον για όλους, ενώ προπολεμικά η κύρια είσοδος χρησιμοποιούνταν μόνο από τους άντρες. Η αίθουσα αποτελείται από δεκατέσσερα συνολικά παράθυρα στις τρεις πλευρές, (εφτά ανατολικά, δυτικά και βόρεια) έχει μήκος 26 x 18 x 7.³³⁶ Το κτίριο αποτελείται από μια απλή ορθογώνια πέτρινη αίθουσα, ρυθμού βασιλικής. Έχει τέσσερις κιονοστοιχίες με δύο κίονες η καθεμία που καταλήγουν σε απλά κιονόκρανα. Η αίθουσα έτσι χωρίζεται σε πέντε κλίτη και διαμορφώνει και ένα έκτο στη νότια πλευρά τον γυναικωνίτη, που

³³³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάρκος Μπαττίνος 16/3/2017 σ. 105

³³⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μωυσής 20/8/2016 σ. 2, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ.40 Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ.σ. 70 – 71 Μπαττίνος Μαρκος 16/3/2017 σ. 100

³³⁵ Eliade, ο.π. σ. 34

³³⁶ Χρονικά, «Η αρχαία Ιερή συναγωγή των Ιωαννίνων», ΚΙΣΕ, τεύχος 3, Νοέμβριος 1977, σ.σ. 3 - 5

δεν χρησιμοποιείται πια. Η συναγωγή έχει γαλάζιο θόλο που σχηματίζεται από τις κιονοστοιχίες στις οποίες στηρίζεται, ενώ η υπόλοιπη οροφή αποτελείται από ξύλινη κάλυψη. Στο κέντρο της Ανατολικής³³⁷ πλευράς εξέχει το Ιερό Ερμάριο, το Κάλ όπως το ονομάζουν οι συνομιλητές μου.³³⁸ Προς την ανατολή κοιτάζουν τόσο τα μουσουλμανικά όσο και τα χριστιανικά Ιερά, απευθυνόμενα στη Μέκκα και την Ιερουσαλήμ αντίστοιχα. Το Κάλ είναι επενδυμένο με τέσσερις κίονες μικρότερου μεγέθους από τους υπόλοιπους που καταλήγουν σε ανάγλυφα ανθέμια. Ο χώρος του Καλ επεκτείνεται στο βάθος σε ένα κοίλωμα του τοίχου που εξέχει στην εξωτερική του πλευρά, παρόμοιο με την χριστιανική αρχιτεκτονική απεικόνιση του Ιερού. Το Κάλ καλύπτει ένα χρυσοκέντητο Βήλο, το Παροχέτ, όπου στη συγκεκριμένη περίπτωση αποτελούσε τμήμα εβραϊκού νυφικού.³³⁹ Πάνω στο Βήλο έχουν τοποθετηθεί ασημένια σανταγιώτ που αποτελούν ξεχωριστό ρωμανιώτικο στοιχείο.³⁴⁰ Πάνω από το Ιερό υπάρχουν δύο μαρμάρινες πλάκες, οι Δέκα Εντολές, γραμμένες στα εβραϊκά. Η Ιερά Κιβωτός φέρει δύο επιγραφές κατά μήκος της, γραμμένες επίσης στα εβραϊκά. Η συνομιλήτρια κα. Μάτσα, που γνωρίζει τη γλώσσα, μου το είχε μεταφράσει στην πρώτη μου επίσκεψη: «Γνώριζε μπροστά σε Ποιόν στέκεσαι ενώπιον Ποιου είσαι. Στέκεσαι μπροστά από τον Θεό τον Αγιασμένο. Εδώ είναι η Πύλη για τους Ουρανοί». Στο κάτω μέρος, βρίσκονται δύο ημικυκλικά μαρμάρινα σκαλοπάτια, στα οποία ανεβαίνουν οι άνδρες και ο χαχάμ/ιερουργός για να ανοίξουν το Ιερό και να βγάλουν τα Βιβλία. Το εσωτερικό του Ιερού είδα κατά την προετοιμασία για το Ροζ Ασσανά. Εύλινες, στολισμένες με πολύχρωμα σπειροειδή λουλούδια θήκες/τίκ προστατεύουν την Τορά. Σύμφωνα με το ρωμανιώτικο τυπικό απέναντι από το Ιερό και εφαπτόμενο στον τοίχο του δυτικού κλίτους βρίσκεται το Βήμα/Τεβά. Αυτό το είδος διάταξης το συναντάμε και στην Ιταλία. Το Βήμα, έχει ημικυκλική προεξοχή ύψους περίπου 1,5 μέτρων με επτά σκαλοπάτια αριστερά και δεξιά. Ιδιαίτερη σημασία έχει η αναδιάρθρωση της συναγωγής με αναθηματικές μαρμάρινες πλάκες τοποθετημένες στον τοίχο που διατρέχουν όλη την νότια πλευρά. Τοποθετήθηκαν μεταπολεμικά από τους επιζήσαντες και επιγράφονται τα ονόματα όλων των Γιαννιωτών εβραίων που χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα. Στο τέλος της νότιας πλευράς και δεξιά της εισόδου, βρίσκονται μερικά προσευχολόγια της Ημέρας του Εξιλασμού και του Νέου Έτους ενώ

³³⁷ Απομαγνητοφωνήσεις Παράρτημα Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ. 26

³³⁸ Βασιλείου Μ. Βελλά, ο.π. σ. 109 : η όλη κιβωτός έφερε διάφορα ονόματα: Η κιβωτός του Γιαχβέ, Κιβωτός του Θεού, Κιβωτός του Νόμου. Η Κιβωτός συμβόλιζε την παρουσία του Θεού.

³³⁹ Παράρτημα Εικόνες σ. 153

³⁴⁰ Παράρτημα Εικόνες σ.152

σε ένα καλαθάκι δίπλα το τελετουργικό κάλυμμα της ανδρικής κεφαλής, μερικές κιπά για τους πιστούς. Τα καθίσματα των πιστών, που προπολεμικά κατακλύζονταν μόνο από άνδρες, αφού η θέση των γυναικών ήταν στο γυναικωνίτη, βρίσκονται αριστερά και δεξιά του μεσαίου κλίτους. Κτιστά πεζούλια με ξύλινη επένδυση αντικριστά το ένα με το άλλο, αναγκάζουν τον πιστό να μην έχει γυρισμένη την πλάτη του ούτε στο Βήμα ούτε στην Πύλη. Μεταπολεμικά οι γυναίκες εισήλθαν στο χώρο του Ιερού, όμως ποτέ δεν κάθονται στον κεντρικό κορμό του μεσαίου κλίτους. Συγκεκριμένα οι γυναίκες συνεχίζουν να βρίσκονται σε ξεχωριστή θέση, και όχι ανάμεσα στους άνδρες. Ο κεντρικός διάδρομος και τα καθίσματα της βόρειας πλευράς προορίζονται για τους άνδρες και τα καθίσματα της νότιας για τις γυναίκες. Η συγκεκριμένη διάταξη των πιστών στο χώρο εμφανίζεται στα Ιωάννινα και όχι σε Αθήνα, Βόλο και Θεσσαλονίκη. Η Παλαιά Ιερή Συναγωγή αποτελεί την μοναδική που διασώθηκε από τη φρίκη του πολέμου, από τα δύο (μινιάν) και το Έξω Συναγωγή, χάρη στη μεταφορά των συναγωγικών έργων και κυλίνδρων της Τορά στη Ζωσιμαία σχολή και σε ένα υπόγειο της Συναγωγής.

B) ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΟ

Η αποκάλυψη του Ιερού στο χώρο έχει κοσμογονικό σθένος. «Ο Ναός αποτελεί την Πύλη για τον Ουρανό, και το κοιμητήριο την Πύλη για τον κάτω κόσμο».³⁴¹ Το κοιμητήριο προσλαμβάνεται ως ένας τόπος με πλήθος συμβόλων καθαγίασης και εξευμενισμού, που διαγράφεται μέσα από τις τελετουργικές πρακτικές και τα ταμπού. Η είσοδος των ανδρών μόνο με την κιπά, η απαγόρευση του Ιουδαϊκού Νόμου για την είσοδο των γυναικών κατά τη διάρκεια της ταφής, όπως και η απαγόρευση της εισόδου στους άνδρες που φέρουν το όνομα – ιερατικό αξίωμα του Κοέν, είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα ένδειξης Ιερού Τόπου, χωρίς να συμπεριληφθούν τα αναπαριστώμενα σύμβολα του χώρου.

Σύμφωνα με τον μελετητή των εβραϊκών κοιμητηρίων των Βαλκανίων, Ilan Karmi, η μελέτη των εβραϊκών κοιμητηρίων είναι απαραίτητη για την κατανόηση των τοπικών εβραϊκών κοινοτήτων.³⁴² Η εβραϊκή παρουσία στην πόλη των Ιωαννίνων μαρτυρείται όχι μόνο από τα συναγωγικά κέντρα αλλά και από τα κοιμητήρια. Στο

---

³⁴¹ Eliade, ο.π. σ.σ. 57 - 58

³⁴² Ilan Karmi, «Jewish Cemeteries in Northern Greece in the Post World War II Era», I.K. Hassiotis (edit.), *The Jewish Communities of the Southeastern Europe: From the 15th century to the end of World War II*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1997, σ.16

προηγούμενο κεφάλαιο έγινε αναφορά στις τοποθεσίες των προηγούμενων κοιμητηρίων της κοινότητας. Ο Ilan Karmi, εξηγεί πως με τη μαζική εκτόπιση των εβραίων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και την επιστροφή της συντριπτικής μειοψηφίας, τα νεκροταφεία έμειναν ουσιαστικά ανυπεράσπιστα.³⁴³ Η Ισραηλιτική κοινότητα παραχώρησε στο Δήμο Ιωαννιτών ένα τμήμα του σημερινού νεκροταφείου για την δημιουργία δημοτικού πάρκου, το οποίο ονομάστηκε «Ούλοφ Πάλμε» προς τιμήν του δολοφονηθέντος Σουηδού πρωθυπουργού, χωρίς να γίνεται καμία αναφορά στην προσφορά της κοινότητας.³⁴⁴ Ενώ γίνονται αγώνες της κοινότητας για τη διατήρηση της ιδιοκτησίας του εναπομείναντος εβραϊκού νεκροταφείου³⁴⁵ αφού ο Δήμος, ο Σύλλογος Ιδιοκτητών Ακινήτων Ιωαννίνων και η Ανεξάρτητη Δημοτική Κίνηση Ιωαννίνων έχουν διεκδικήσει το ακίνητο, με την τελευταία να ζητά την ανταλλαγή του ιερού τόπου με άλλο νεκροταφείο. Το νεκροταφείο σήμερα έχει αναδειχτεί σε Ιστορικό Τόπο Μνήμης από το Υπουργείο Πολιτισμού και πλέον το Κεντρικό Συμβούλιο Νεότερων Μνημείων είναι υπεύθυνο για την ολοκλήρωση των όποιων διαπραγματεύσεων. Στα παραπάνω πλαίσια θα ήταν παράλειψη να μην γίνει αναφορά στις βεβηλώσεις που έχουν δεχτεί κατά καιρούς τόσο το νεκροταφείο όπως και η συναγωγή, με πιο πρόσφατη αυτή το Σεπτέμβριο του 2016.

Η επίσκεψή μου στο κοιμητήριο, έγινε μαζί με Γιαννιώτες Εβραίους που επιθυμούσαν να κάνουν ένα μνημόσυνο/Αφταρά³⁴⁶ στους αγαπημένους τους, το μεσημέρι πριν την έναρξη της Ημέρας του Εξιλασμού την 11^η Οκτωβρίου 2016, δεδομένου ότι στα Ιωάννινα βρισκόταν ήδη ραβίνος. Έξω από το κοιμητήριο, δύο άσπρα Αστέρια του Δαβίδ στα θυρόφυλλα σημαίνουν τον Ιερό Τόπο. Ανεβαίνοντας το σκαλί και περνώντας την επιβλητική πόρτα, πάνω και στη μέση της καμάρας, μια επιγραφική γκρι πλάκα με εβραϊκά γράμματα, πληροφορεί τους επισκέπτες για τον χαρακτήρα του χώρου αναφέροντας την Χεβρά Καντισσά/Ιερή Αδελφότητα με αποστολή τη φροντίδα των νεκρών.³⁴⁷

---

³⁴³ Ilan Karmi, ο.π., σ. 231

³⁴⁴ Μάτσα Σάρρα, «Μνημονικά αρχεία της πόλης των Ιωαννίνων: Το παράδειγμα του εβραϊκού νεκροταφείου», Αρχαιολογικοί Διάλογοι 2017, 3^η Συνάντηση, 1 – 4 Ιουνίου, Ιωάννινα, Αρχ(ε)ιολογίες: Νέο – ερείπια υπό αρχειοθέτηση, Διοργανωτές: Αφροδίτη Μαραγκού και Δημήτρης Ζαμπόπουλος,

³⁴⁵ Trur Ehrlich, “The Last Romaniotes of Yannina” Segula – The Jewish Journey through History, December 2010, σ. 12

³⁴⁶ Η Αφταρά διαβάζεται το Σάββατο που προηγείται της ημέρας της επετείου του θανάτου. Το μνημόσυνο στα Ιωάννινα γίνεται την παραμονή του Κιπούρ στο κοιμητήριο και στο τέλος της μεσημεριανής προσευχής την ημέρα του Γιόμ Κιπούρ στη συναγωγή.

³⁴⁷ Παράρτημα Εικόνες σ.148

Στο εσωτερικό του νεκροταφείου η πέτρινη προστατευτική τοιχοποιία κοσμείται από μεγάλα έλατα. Ανάμεσα στους τάφους και μέχρι εκεί που φτάνει το μάτι μας δεσπόζουν κυπαρίσσια, το κατεξοχήν δέντρο που ενώνει τον Ουρανό με τη Γη και χαρακτηριστικό σύμβολο των Ιερών τόπων.³⁴⁸ Εδώ οι κορμοί των δέντρων καλύπτονται από αναρριχητικά φυτά, που θα μπορούσαμε να πούμε πως συμβολίζει την οντολογική μεταφορά των ανθρώπων στον Ουρανό. Στο πρώτο επίπεδο και δεξιά, δύο κτίρια, το ένα δίπλα στο άλλο με όμοιο αρχιτεκτονικό ύφος, παραλληλόγραμμα με ένα παράθυρο και πόρτα με ένα αστέρι του Δαβίδ με άσπρο και γκρι γέμισμα αντίστοιχα, αποτελούν τα κτήρια της Ιερής Αδελφότητας. Οι άνθρωποι που προετοιμάζουν τον νεκρό για την είσοδό του στον Κάτω κόσμο, αποτελούν τους κοινωνούς μιας άλλης ζωής, όχι εγκόσμιας αλλά ιερής. Όπως η μαία είναι ο κοινωνός της επίγειας ζωής, η Ιερή Αδελφότητα προετοιμάζει το σώμα για μια άλλη ζωή. Οι νεκροί άρρενες καθαρίζονται και ετοιμάζονται από τα ανδρικά μέλη της Ιερής Αδελφότητας και αντίστοιχα τα θηλυκά σώματα, από τις γυναίκες της Αδελφότητας. Το πρώτο κτίριο χρησιμοποιείται για τον καθαρισμό και την ετοιμασία του νεκρού από την Ιερή Αδελφότητα, ο οποίος στη συνέχεια μεταφέρεται στο δεύτερο κτίριο προκειμένου να τον διαβάσει ο ιερούργος. Δεξιά της εισόδου βρίσκονται τρεις σειρές παλαιών και νεότερων τάφων. Ο χώρος, αναφορικά με τους τάφους δεν τηρεί κάποια χωροταξική λογική, αφού στο ίδιο επίπεδο μπορεί να συναντήσουμε παλαιότερους και νεότερους. Οι πολιτισμικές διαφορές όμως, εμφανίζονται στο χώρο μέσω των διαφορετικών αρχιτεκτονικών τύπων των μνημάτων. Αρχικά, οι παλαιότεροι τάφοι κυρίως του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα μαζί με όσους μεταφέρθηκαν από το προηγούμενο κοιμητήριο, με τον παλαιότερο που ανάγεται στον 15^ο αιώνα, το 1426, να βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο, μαζί με άλλους 9 του ίδιου αιώνα,³⁴⁹ είναι μικρότεροι, πέτρινοι και έχουν πάνω σκαλισμένα στα εβραϊκά, τα στοιχεία του αποθανόντα, το πλήρες όνομα, την ηλικία που απεβίωσε, προσευχές για το νέο του «σπίτι», ενώ βρίσκονται τοποθετημένοι εντελώς μέσα στο χώμα με μόνη προεξοχή την αναθηματική πέτρινη πλάκα.³⁵⁰ Δυστυχώς, ελάχιστα στοιχεία μπορούν να διακριθούν, άρα και να λεχθούν, εξαιτίας της αρχαιότητας και των βεβηλώσεων που έχουν υποστεί. Οι νεότεροι τάφοι παρουσιάζουν δύο τεχνοτροπικά ύφη με κοινό στοιχείο επιμέλειας το μάρμαρο αντί

---

³⁴⁸ Λαγόπουλος Φ. Αλέξανδρος., *Ο Ουρανός πάνω στη Γη: Τελετουργίες καθαγίασης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού και προέλευσή τους*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2003

³⁴⁹ Trur Ehrlich, "The last Romaniotes of Yannina", ο.π. σ.20

³⁵⁰ Patai Raphael, ο.π. σ. 525 Παράρτημα Εικόνες σ.153

πέτρες, προεξέχουν του εδάφους και όλα τα στοιχεία είναι γραμμένα στα ελληνικά. Μερικοί έχουν σηκωμένη τη μια πλάκα στην κεφαλή όπως και οι χριστιανικοί τάφοι, διακοσμημένοι με ένα σκαλιστό Αστέρι του Δαβίδ ή μόνο τα στοιχεία του εκλιπόντα ή και τα δύο. Όσοι δεν φέρουν μαρμάρινη κεφαλή έχουν σκαλιστά κατά μήκος της πλάκας το Αστέρι του Δαβίδ και τα στοιχεία του ατόμου στα ελληνικά και όχι στα εβραϊκά. Παρατηρήθηκε επίσης πως μερικοί εξ αυτών, φέρουν ένα μαρμάρινο δοχείο το οποίο ακουμπά πάνω σε ένα σκαλάκι στο τέλος του μνήματος και έχει μέσα μικρές πέτρες. Το ίδιο υπάρχει μπροστά και πάνω από την αναθηματική πλάκα του κενοτάφιου μνημείου, που είναι αφιερωμένο στη *μνήμη των Ιωαννιτών Εβραίων που εξοντώθηκαν στον Πόλεμο* όπως αναγράφεται στη μαύρη και επιβλητική αναθηματική πλάκα, στα εβραϊκά και στα ελληνικά, ενώ φέρει ακόμη ένα ισχυρό σύμβολο του Ιουδαϊσμού, την Επτάφωτο Λυχνία. Πάνω στο μνήμα υπάρχει ένα ανάγλυφο Αστέρι του Δαβίδ με μαύρο γέμισμα. Σύμφωνα με τους συνομιλητές μου, οι πέτρες έχουν τοποθετηθεί μέσα στο δοχείο έτσι ώστε οι επισκέπτες να δηλώσουν την παρουσία τους στο χώρο αφήνοντας μια πετρούλα πάνω στο μνήμα. Το ίδιο έκαναν όλοι, ανεξάρτητα αν υπήρχε το δοχείο ή όχι πάνω στον τάφο, δηλώνοντας την «επίσκεψη» στον νεκρό. Άλλωστε σε διάφορα σημεία του νεκροταφείου είναι τοποθετημένα τέτοια δοχεία προκειμένου ο καθένας να μπορεί να επισκεφτεί τους τάφους των αγαπημένων του. Σύμφωνα με την Εγκυκλοπαίδεια Εβραϊκής Λαογραφίας και Παραδόσεων, η διακόσμηση, τα μοτίβα και το σχήμα των τάφων είναι ξεχωριστά σε κάθε κοινότητα.³⁵¹ Σε όλους τους τάφους όπως και στο μνημείο, παρατηρήσαμε ότι υπήρχαν ήδη τοποθετημένες μικρές πέτρες από τις προηγούμενες επισκέψεις. Οι Γιαννιώτες Εβραίοι γνωρίζοντας ότι θα ανοίξει το νεκροταφείο λόγω ημέρας, είχαν προσκομίσει μικρά τελετουργικά αντικείμενα. Μερικοί άναψαν και άφησαν πάνω στον τάφο μικρά φαναράκια, κάποιιοι αγόρασαν λουλούδια και άλλοι είχαν ειδικά κεράκια³⁵² για την περίπτωση. Μια παρευρισκόμενη μου εξήγησε πως οι τελετουργικές πρακτικές με τα φαναράκια και τα λουλούδια, έγκεινται στα πλαίσια της αυτοδιάθεσης των ατόμων, αφού δεν αποτελούν μέρος του Ιουδαϊκού τελετουργικού της επιμνημοσύνης.

Η τοποθέτηση του σώματος κατά την επικήδεια τελετή στη γη δηλώνει την επιστροφή εκεί που ανήκει, στην αρχική του μήτρα. Έτσι δικαιολογείται και η δήλωση

---

³⁵¹ Patai Raphael, ο.π σ. 525

³⁵² Μικρά άσπρα κεράκια μέσα σε θήκη, που έμοιαζαν με τα επιμνημόσυνα κεριά του που χρησιμοποιούνται από τους χριστιανούς

της επίσκεψης με μια πέτρα και λουλούδια. Το ανάθεμα, που συναντήσαμε στους νεότερους τάφους, προσλαμβάνει λοιπόν, μνημειακά και έγγεια χαρακτηριστικά.³⁵³ Τα φαναράκια και τα ειδικά κεράκια εκφράζουν τη σύνδεση με τον Ουρανό, το τρίτο επίπεδο της Ιερότητας. Συγχρόνως, οι τελετουργικές κινήσεις με τα ακροδάχτυλα των πιστών να ακουμπούν στο τέλος της τελετής το μνήμα και ύστερα τα μάτια και το στόμα – αντίστοιχες της κίνησης που επιτελούν κατά το προσκύνημα της Τορά και με την ίδια ερμηνεία – αποτελούν μέρος της συμβολικής μεταφοράς των νεκρών στον κόσμο των ζωντανών που συνεχίζουν έτσι να ζουν στη σκέψη και τον λόγο τους.

Γ) ΣΠΙΤΙ

Το σπίτι, αποτελεί μια αναπαράσταση του Ιερού, προσωπικού, σύμπαντος των ατόμων και της κοινότητας μέσω των πολιτισμικών πρακτικών, ενώ συνδέεται άμεσα με την κοσμογονία, τις τελετουργίες και τα σύμβολα και τις μνήμες. Η Συναγωγή, το Κοιμητήριο, το Ισραήλ, η Σουκά και τα Ιωάννινα, συνθέτουν τις όψεις του Ιερού στο χώρο, και αναπαριστούν την οικία που διαμένουν τα άτομα σε συγκεκριμένες περιόδους στον κύκλο του χρόνου, ακόμη και συμβολικά. Με την εθνογραφική έρευνα πεδίου με συμμετοχική παρατήρηση αντιλήφθηκα πως η λέξη «σπίτι» χρησιμοποιούνταν για την περιγραφή δύο τόπων, του τόπου που οι άνθρωποι ζουν και δραστηριοποιούνται και του βιβλικού τόπου – σπίτι του Λαού του Ισραήλ/το Ερέτς Ισραήλ. Οι νοηματοδοτήσεις πηγάζουν από τα συναισθήματα, τις εμπειρίες, τις αφηγήσεις και τις μνήμες και πυροδοτούνται κυρίως από τη συμμετοχή σε κοσμικές και θρησκευτικές τελετές.

Η οικία, ως αναπαράσταση του ιερού σύμπαντος, φέρει τελετουργικά αντικείμενα, που καθαγιάζουν τον τόπο. Κάθε νέα κατοικία σύμφωνα με τον Γάλλο λαογράφο Arnold Van Gennep, «είναι ταμπού μέχρι να εξαγνιστεί μέσα από τις κατάλληλες τελετουργίες».³⁵⁴ Τα φυλαχτά, όπως η Μεζουζά που τοποθετείται στην είσοδο του σπιτιού και της συναγωγής, συνδέεται με την τελετουργία καθαρμού της εισόδου και της εξόδου, και η Χάμισα, που τοποθετείται κυρίως στις οικίες, μαζί με τα τελετουργικά αντικείμενα/έργα που μετουσιώνονται σε φυλαχτά, όπως η

---

³⁵³ Ψυχογιού Ελένη, «Μαύρηγη» και Ελένη: Τελετουργίες Θανάτου και Αναγέννησης, Χθόνια μυθολογία, Νεκρικά Δρώμενα και Μοιρολόγια στη σύγχρονη Ελλάδα», Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αρ. 24, Αθήνα, 2008, σ. 47

³⁵⁴ Van Gennep Arnold, *Τελετουργίες Διάβασης: Σύστηματική Μελέτη των Τελετών*, μτφ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Ηριδανός, Αθήνα, 2016 σ. 70

Κεντουμπά/το προικοσύμφωνο³⁵⁵ και το Άλεφ/πιστοποιητικό περιτομής,³⁵⁶ διακοσμούν και ταυτόχρονα καθαγιαίνουν τον χώρο. Στα Ιωάννινα, η αδυναμία σύστασης μινιάν, έχει μεταμορφώσει την οικία σε μια άλλη συναγωγή, με την επιτέλεση των εορτών σε οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον, ανανεώνοντας με αυτό τον τρόπο, όπως και με τις μετακινήσεις σε Αθήνα και Ισραήλ, τη σχέση τους με τον Ιερό χρόνο.

Το Ισραήλ αποτελεί τον Ιερό Τόπο σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη, με εκδηλώσεις Ιεροφάνειας. Ως κέντρο του κόσμου ολόκληρου του εβραϊσμού και προσανατολισμού, που αναπαρίσταται στη συναγωγή με την Ιερά Κιβωτό που βρίσκεται στο ανατολικό κλίτος προσανατολισμένο στην Ιερουσαλήμ, για μερικούς αποτελεί τη συμβολική κατοικία τους.³⁵⁷ Ανανεώνοντας και αναπτύσσοντας δεσμούς, δημιουργώντας ρίζες, με τις περιοδικές επισκέψεις σε συγγενείς και φίλους τροφοδοτώντας το αίσθημα της «οικίας». Το παραπάνω γεγονός συνθέτει την πραγματικότητα πολλών ανθρώπων που γνωρίσαμε κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Η μόνιμη όμως μετεγκατάσταση στο Ισραήλ, για έναν Εβραίο δεν σηματοδοτεί την αίσθηση της οικίας. Χαρακτηριστικά, η Υποψήφια Διδάκτορας Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιξ στη Μασσαλία Miléna Kartowski-Aïach, στην ανακοίνωσή της στο διεθνές συνέδριο της S.I.E.F.³⁵⁸ κατέληξε μέσω της έρευνάς της, πως η αυτοδιάθεση των ατόμων για την παραμονή τους σε ένα τόπο, εκτός Ισραήλ επειδή γεννήθηκαν, αναπτύχθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν εκεί, υπερισχύει της «αναγωγής» στη Γη του Ισραήλ/ Ερέτς Ισραέλ. Η ίδια, σε προσωπική μας συζήτηση σχολιάζοντας τη δική της απόπειρα μόνιμης κατοίκησης στο Ισραήλ, υπογράμμισε πως δεν ένιωθε σαν στο σπίτι της. Έμεινε μόλις δύο χρόνια και ύστερα επέστρεψε στη Γαλλία, εκεί που γεννήθηκε, βρίσκονται οι γονείς της, οι φίλοι της και νιώθει σπίτι της, αφού οι δεσμοί και οι σχέσεις σε ένα τόπο είναι αυτοί που πλαισιώνουν την έννοια της οικίας, για την ίδια. Η συγκεκριμένη εμπειρία είναι κοινή για αρκετούς συνομιλητές της

---

³⁵⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ.σ. 72 – 73

³⁵⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου 25/5/2016 σ. 117, Παράρτημα Εικόνες σ. 162

³⁵⁷ Ethnoscapes: Appadurai Arjun, *Modernity At Large: Cultural Dimensions of Globalization*, University of Minnesota Press, London, 1996 σ.σ. 31 - 43

³⁵⁸ 13th SIEF congress Gottingen, *Imagined homelands: home seen from a symbolic perspective*, Κλητευτές: Marilena Papachristophorou (University of Ioannina) and Vassiliki Chryssanthopoulou (National Kapodistrian University of Athens), Miléna Kartowski-Aïach (Idemec – University of Aix Marseille), “A song of exile in the Promised Land? Mizrahi Israeli artists longing for “home”, filling the void of transmission and creating bridges with the Muslim world, through artistic creation”, Germany, March 26th – 30th, 2017, 28/3/2017

κοινότητας των Ιωαννίνων, οι οποίοι αποφάσισαν να μετοικήσουν στο Ισραήλ, είτε στα πλαίσια των σπουδών τους είτε στο πλαίσιο επιχείρησης μόνιμης κατοίκησης, επιστρέφοντας τελικά στα Ιωάννινα.

Τον Απρίλιο, κατά τον εορτασμό του Πέσαχ στις 10 Απριλίου 2017, ένας από τους καλεσμένους ήταν μόνιμος κάτοικος του κράτους του Ισραήλ. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων που αναπτύχθηκαν με αφορμή τον εορτασμό και το τυπικό της ημέρας στο Ισραήλ, ανέφερε πως το κράτος συστάθηκε για να αποτελέσει το σπίτι κάθε Εβραίου. Ο παραλληλισμός σπίτι και Γη του Ισραήλ είναι αναπόφευκτος σε αυτή την περίπτωση, επιβεβαιώνοντας την συμβολική διάσταση του Ιερού που εμπεριέχει ο όρος «σπίτι».

3^ο Κεφάλαιο : Κοσμικότητα και Θρησκευτικοί Συμβολισμοί

3.1 Κοσμικότητα

Ο Γάλλος λαογράφος Arnold Van Gennep υπογραμμίζει ότι στις σύγχρονες κοινωνίες η αντίληψη του χρόνου βιώνεται μέσα από την διάκρισή του, σε ιερό και κοσμικό.³⁵⁹ Σύμφωνα με τον Αμερικανό ανθρωπολόγο Clifford Geertz, η σπουδαιότητα της θρησκείας για τα άτομα και τις ομάδες εμπίπτει στην ικανότητά της να τους τροφοδοτεί με γνώση και αντιλήψεις για την κοσμοθεώρηση.³⁶⁰ Οι αναπαραστάσεις που δημιουργούνται από την θρησκεία αναμοχλεύουν την κοσμική ζωή των ανθρώπων.³⁶¹ Στην εθνογραφική έρευνα πεδίου εστίασα στη μελέτη των τελετουργικών πρακτικών και των συμβόλων διότι σύμφωνα με τον Βρετανό ανθρωπολόγο Victor Turner, οι τελετουργίες αφενός είναι το κλειδί στην κατανόηση των κοινωνικών συστημάτων και αφετέρου δίνουν τη δυνατότητα στον ερευνητή να καταλάβει την κοσμοθεωρία, τις σχέσεις, τα συναισθήματα και να εξηγήσει τη δράση των ανθρώπων σε όλα τα επίπεδα.³⁶² Ο κοσμικός χρόνος λοιπόν, η καθημερινή εμπειρία δεν είναι ποτέ εντελώς αποϊεροποιημένη γιατί «ό,τι ισχύει για την κοινωνία ισχύει και για την θρησκεία: η εξωτερική μορφή αποτελεί τη συνθήκη της ύπαρξής της».³⁶³ Σύμφωνα με την Βρετανίδα ανθρωπολόγο Mary Douglas, σήμερα δρούμε σε πολλά επίπεδα συμβολικής δράσης, χωρίς να αντιλαμβανόμαστε πως ουσιαστικά νοηματοδοτούμε την εμπειρία ως τέτοια.³⁶⁴ Διότι, τα γεγονότα που συμβαίνουν στον κοσμικό χρόνο, φαινομενικά δεν εμπεριέχουν θρησκευτικά νοήματα.³⁶⁵ Η κοσμικότητα τονίζει τη διαφορά που πλαισιώνει το παρόν και συνδέεται με τις κοινωνικό-πολιτισμικές δομές του χώρου. Όταν η τελετή της Ημέρας του Εξιλασμού/Γιομ Κιπούρ δεν συμπίπτει με τις ημέρες αργίας που τηρούνται στην Ελλάδα, ή η αργία της Κυριακής έναντι του Σαββάτου,³⁶⁶ τότε οι Εβραίοι αναδιοργανώνουν το χρόνο τους, εντάσσοντας τον ιερό στον κοσμικό χρόνο, εξαιτίας

---

³⁵⁹ Van Gennep Arnold, ο.π. σ. 43

³⁶⁰ Geertz Clifford, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, μτφ. Παραδέλλης Θεόδωρος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003, σ. 129

³⁶¹ Geertz Clifford, ο.π. σ.117

³⁶² Turner Victor, *The Ritual Process: Structure and Anti – Structure*, Cornell Paperbacks Cornell University Press, N.Y.1997, σ. 6

³⁶³ Douglas Mary, *Καθαρότητα και Κίνδυνος: Μια ανάλυση της Μιαρότητας και του Ταμπού*, μτφ. Αίγλη Χατζούλη, Πολύτροπον, Αθήνα, 2006, σ. 128 - 129

³⁶⁴ Douglas Mary, ο.π. σ.σ. 132 – 133 και σ.139

³⁶⁵ Van Gennep Arnold, ο.π.

³⁶⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 7

των κοινωνικών συμβάσεων που εδρεύουν στην τοπική ολότητα, Ελλάδα – Ιωάννινα.³⁶⁷ Ο χρόνος κάθε κοινωνικής ομάδας έχει διαφορετική προέλευση και μπορεί να επιβληθεί σε άλλες ομάδες (αργία Κυριακής αντί Σαββάτου στην Ελλάδα, αργία Σαββάτου στο Ισραήλ).³⁶⁸ Δεν υπάρχει μόνο ένας κοινωνικός χρόνος αλλά χρόνοι και διάρκειες, που μετασχηματίζονται ιστορικά.³⁶⁹ Ο χρόνος όμως είναι προσαρμοσμένος με βάση το χώρο και τις αναπαραστάσεις της κοινότητας, ενώ η αναπαράσταση του χρόνου αποτελεί μια από τις πιο ισχυρές στιγμές της συλλογικής ταυτότητας και ταυτόχρονα είναι προϊόν της.³⁷⁰ Η κοσμική διάσταση στον ιουδαϊσμό, πλαισιώνει τις θρησκευτικές εορτές και τελετές παραπέμποντας στο κυκλικό βίωμα του χρόνου,³⁷¹ που σκοπό έχει την κοσμική ευδαιμονία των ατόμων τόσο των ανθρώπων όσο και της γης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εορτή της Σκηνοπηγίας/Σουκώτ που αφενός μνημονεύεται ο κοσμογονικός μύθος του Ισραήλ με την Παράδοση των Δέκα Εντολών αφετέρου συνδέεται με την παραγωγική δραστηριότητα.

Ο κοσμικός άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως υποκείμενο της ιστορίας, αποϊερωποιεί τον κόσμο και δεν συνδέεται με τις αντιλήψεις των προγόνων του.³⁷² Μέσα όμως από την διαπλοκή των χρόνων, τα άτομα εξακολουθούν να δρουν σύμφωνα με τις ταξινομήσεις του θρησκευτικού συστήματος που μετέχουν.³⁷³ Ειδικά στον ιουδαϊσμό που Εβραίος θεωρείται όποιος γεννιέται από Εβραία μητέρα.³⁷⁴ Ακόμη, η συμμετοχή στις τελετουργίες και από τα άτομα που νοσηματοδοτούν την εμπειρία ως κοσμική³⁷⁵ έχει ως αποτέλεσμα την αναζωογόνηση της μνήμης, θρησκευτικής και συλλογικής και τη σύνδεση του παρόντος με το παρελθόν.³⁷⁶ Το τελετουργικό πλύσιμο

---

³⁶⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 86

³⁶⁸ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μωυσής 20/8/2016 σ. 3 Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 57

³⁶⁹ Νιτσιάκος Βασίλης, *Χτίζοντας το Χώρο και το Χρόνο*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2003, σ. 13 και Gell Alfred, *Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*, Berg, Oxford, 1992

³⁷⁰ Durkheim Emile, *The Elementary Forms of Religious Life*, trans. Karen E. Fields, The Free Press, N.Y., 1995, σ. 122 - 124

³⁷¹ Καυτατζόγλου Ιωάννα, *Ο Κύκλος και γραμμή: Όψεις του κοινωνικού χαρακτήρα*, Ιανός, Αθήνα, 1995 και Βασίλης Νιτσιάκος ο.π.

³⁷² Mircea Eliade, ο.π. σ. 180 - 181

³⁷³ Καυτατζόγλου Ιωάννα, ο.π. σ. 29 - 30

³⁷⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 67, Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 41

³⁷⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ. σ. 15 – 16, Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 53, Μάρκος Μπαττίνο 16/3/2017 σ.93

³⁷⁶ Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, ο.π.

των χεριών πριν το φαγητό ακόμη και από εκείνους που δεν γνωρίζουν την αντίστοιχη προσευχή και ωθούνται από τη θρησκευτική γνώση της πράξης,³⁷⁷ η «πρακτική πίστη» όπως την ονομάζει ο Pierre Bourdieu,³⁷⁸ οι τελετουργίες καθαρμού του νέου σπιτιού και το φίλημα της Μεζουζά³⁷⁹ κατά την έξοδο και είσοδο της οικίας, η παρακολούθηση και η συμμετοχή στις θρησκευτικές τελετές από τους κοσμικούς Εβραίους, τα οικογενειακά και φιλικά γεύματα με εδέσματα κατάλληλα για τις εορτές που δεν επιτελούνται στη συναγωγή, π.χ. Πουρίμ,³⁸⁰ αποτελούν μερικές ενδείξεις της κοσμικότητας που δεν αποϊεροποιείται, παρά τα τεχνολογικά επιτεύγματα που ωθούν στο απόλυτο κοσμικό βίωμα. Η ίδια η ύπαρξη συμπεριλαμβάνει δράσεις που έχουν τελετουργική μορφή, όπως η γέννηση, η κοινωνική ενήβωση, ο γάμος, η εξειδίκευση απασχόλησης, ο θάνατος, αποτελούν στάδια και συνοδεύονται από τελετουργίες που ενέχουν την ιεροσύνη και την κοσμικότητα.³⁸¹

Στις τελετουργίες που ακολουθούν οι άνθρωποι σε συγκριμένες περιόδους της ζωής, απομακρύνονται από μια κατάσταση της πραγματικότητας και αποχωρίζονται τα προηγούμενα στοιχεία τους. Αυτή η διαδικασία σύμφωνα με τον Γάλλο λαογράφο Arnold Van Gennep ακολουθεί τρία στάδια, τον αποχωρισμό, τη μετάβαση και την τελική ενσωμάτωση σε μια νέα κοσμική και κοινωνική πραγματικότητα.³⁸² Η ευταξία σε κοσμικό και θρησκευτικό επίπεδο επιτυγχάνεται με τα ταμπού και τις τελετουργίες διάβασης, που σκοπό έχουν να ερμηνεύσουν την κοσμική εμπειρία.³⁸³

ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΔΙΑΒΑΣΗΣ: Φυσικές καταστάσεις και κοινωνικές πρακτικές μετάβασης

Οι περιγραφές για τις φυσικές καταστάσεις στηρίζονται στα προσωπικά βιώματα των συνομιλητών μου με εξαίρεση τις επιμνημόσυνες τελετές που τις παρακολούθησα την παραμονή και κατά τη διάρκεια του Γιομ Κιπούρ/ Ημέρα Εξίλασμού. Επίσης κατά τη διάρκεια της έρευνας η μόνη τελετουργία διάβασης που

³⁷⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Μάρκος Μπαττίνο 16/3/2017 σ.σ. 105 - 106

³⁷⁸ Bourdieu Pierre, *Η αίσθηση της πρακτικής*, μτφ. Παραδέλλης Θεόδωρος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σ. 110 - 113

³⁷⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 70

³⁸⁰ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ. 115

³⁸¹ Van Gennep Arnold, ο.π., σ. 44

³⁸² Van Gennep, ο.π. σ. 23

³⁸³ Van Gennep, ο.π. σ.σ. 25 – 29, και Mary Douglas ο.π.

διεξήχθη στα Ιωάννινα, ήταν η τελετή Μπριθ Μιλά/Τελετή της Περιτομής στις 6 Νοεμβρίου του 2016 στην οποία παραβρέθηκα ως καλεσμένη. Το προηγούμενο Μπριθ Μιλά/Τελετή Περιτομής είχε γίνει περίπου πριν δέκα χρόνια, ενώ η γέννηση του μικρού Σόλομων ανανέωσε και τόνωσε τους κοινοτικούς δεσμούς, με την διεξαγωγή της τελετής στις 6 Νοεμβρίου 2016. Στα Ιωάννινα ο τελευταίος εβραϊκός γάμος έγινε το 1987 – 1988.³⁸⁴ Σύμφωνα με τους συνομιλητές, εξαιτίας της κατάργησης του θεσμού της ενδογαμίας, της μαζικής μετανάστευσης των νέων της κοινότητας σε Αθήνα και Ισραήλ και το «άνοιγμα των κοινωνιών»³⁸⁵ υπήρξε αύξηση των πολιτικών γάμων. Επίσης, ο θεσμός του προξενιού σταδιακά αποδυναμώθηκε και εξαλείφθηκε μεταπολεμικά ως πρακτική. Η τελευταία τελετή ενήβωσης, Μπαρ Μιτσβά/Γιός του Νόμου ήταν το 2000 ενώ τα κορίτσια της κοινότητας επιτελούν το Μπατ Μιτσβά/Γυναικά του Νόμου τους συλλογικά με άλλες κοπέλες που είναι έτοιμες για την τελετή, είτε στη Λάρισα είτε στη Θεσσαλονίκη,³⁸⁶ σε κοινότητες με περισσότερους νέους.

Οι διακοινοτικές επιρροές, μεταξύ εβραίων και χριστιανών αναφορικά με τις τελετουργίες διάβασης, παραμένουν έκδηλες. Χαρακτηριστικά, η πρακτική του προξενιού που καταργήθηκε μεταπολεμικά, η έκθεσης της προίκας την Πέμπτη πριν το γάμο, η μετεγκατάσταση της νύφης στο πατρικό του γαμπρού με τους γονείς του, τα γλυκά του γάμου, οι πρακτικές προστασίας από το κακό μάτι, τα λουλούδια στο μνημόσυνο και τα μαύρα ρούχα μετά την απώλεια κάποιου συγγενικού προσώπου, φωτίζουν τις κοινοτικές αλληλοεπιδράσεις.

ΓΑΜΟΣ – ΓΕΝΝΗΣΗ – ΘΑΝΑΤΟΣ

Η δομή των εβραϊκών οικογενειών επέβαλλε τη σύναψη επιγαμιών με ομόθρησκους και από τις κοντινές κοινότητες Τρικάλων,³⁸⁷ Πρέβεζας και Κέρκυρας και την τήρηση μια σειράς διεργασιών για ορθή εφαρμογή των θρησκευτικών

---

³⁸⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ματθίλντη Εσκενάζυ 24/10/2016 σ.45, Μάρκος Μπατίνος 16/3/2017 σ. 106

³⁸⁵ Προσωπική συζήτηση κ. Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ. 16, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ.σ. 34 – 35, Ματθίλντη Εσκενάζυ 24/10/2016 σ. 52 Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 60 Ρούλα Κονέ

³⁸⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 78

³⁸⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ. 19 Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 50

κανονιστικών προτύπων.³⁸⁸ Μεταξύ των νεόνυμφων επιτρεπόταν η σύζευξη με συγγενείς, ούτως ώστε να συνεχιστεί και να διατηρηθεί η οικογενειακή περιουσία. Ήδη από την προπολεμική περίοδο υπήρχαν ενδοιασμοί επί της πρακτικής. Η κα. Νεγρίν στη συνάντησή μας θυμήθηκε τα λόγια της μητέρας της η οποία την είχε συμβουλέψει: “να μη πάρω συγγενή, να μη πάρω ξάδερφο γι’ άντρας μ”.³⁸⁹ Η κα. Νεγρίν αναφέρθηκε σε περιστατικά όπου εξαδέλφες της είχαν παντρευτεί θείους τους και την δική της διεκδίκηση από έναν εξάδελφό της. Επίσης τόνισε πως έλαβε υπόψη τα λόγια της μητέρας της, απορρίπτοντας τον θεσμό της ενδογαμίας. Ενώ και η κα. Βενουζίου αναφέρθηκε στην μακρινή συγγένεια των γονιών της.³⁹⁰ Θεωρείτο ταμπού για την κοινότητα ένας γάμος με αλλόθρησκο πριν το 1980 διότι θα σήμαινε την αλλαξοπιστία για έναν από τους δύο,³⁹¹ με συνέπεια αρκετοί Εβραίοι να μετακομίσουν σε άλλες πόλεις σε Ελλάδα και Ισραήλ για να αποκατασταθούν με Εβραίο/Εβραία σύντροφο.³⁹² Οι αρραβώνες μέχρι τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια γινόταν σε εφηβική ηλικία και οι γάμοι λίγα χρόνια μετά κοντά στην πολιτική ενηλικίωση των κοριτσιών.³⁹³ Στον πρώτο γάμο που επιτελέστηκε από απογόνους επιζησάντων του Ολοκαυτώματος στα Ιωάννινα φαίνεται να μη τηρήθηκε ο θεσμός της ενδογαμίας και να τηρήθηκαν ο θεσμός του προξενιού, οι πρακτικές ετοιμασίας της προίκας και της μετεγκατάστασης της γυναίκας στο σπίτι του γαμπρού μαζί με την οικογένειά του.³⁹⁴ Οι γάμοι μετά το 1970 δεν τηρούν την πρακτική του προξενιού, της ενδογαμίας και της εγκατάστασης της νύφης στο σπίτι του γαμπρού, ενώ ο αρραβώνας αποτελεί μια τυπική διαδικασία.

Την ημέρα του γάμου, η γυναίκα προετοιμάζεται και καθαγιάζεται με την τέλεση του Μίκβε. Η συνομιλήτριά μου κα. Βενουζίου περιγράφοντας τον γάμο της που επιτελέστηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου έμενε τότε, ανέφερε πως υπήρχε η δυνατότητα της πρακτικής καθαγίασης με Μίκβε,³⁹⁵ ενώ αντίστροφα η κα. Τσίτου αναφέρθηκε στην αδυναμία καθαγίασης στην Τεβιλά και την διεξαγωγή της

---

³⁸⁸ Dalven Rae, ο.π. σ.σ. 129 – 130 και Ανδριανοπούλου Παναγιώτα ο.π. σ.σ. 60 - 63

³⁸⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 33

³⁹⁰ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 79

³⁹¹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μάτσας 8/9/2016, Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 53- 54 Μάρκος Μπαττίνοσ σ. 99

³⁹² Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου σ. 59, Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 52, Τσίτου Σάρα 29/5/2017 σ. 114 Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ. 27 – 28

³⁹³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 35

³⁹⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Τσίτου Σάρα 29/5/2016 σ. 116

³⁹⁵ Τεβιλά ονομάζεται χώρος του τελετουργικού και μοιάζει με πισίνα και Μίκβε ονομάζεται η πρακτική

τελετουργίας στην οικία της.³⁹⁶ Η πρακτική, αφορά μόνο τις γυναίκες και στοχεύει στην πνευματική καθαρότητα και αγνότητα εξαιτίας της συμβολικής πολιτισμικής ιδιότητας του νερού³⁹⁷ στις τελετουργίες κάθαρσης. Ταυτόχρονα συνιστά μια τελετουργία αποχωρισμού κατά την οποία η γυναίκα αποχωρίζεται την προηγούμενη ζωή της και μέχρι την τελετή του γάμου βρίσκεται στο οριακό στάδιο³⁹⁸ της μετάβασης. Στον ιουδαϊσμό η τελετή του γάμου δεν είναι απαραίτητο να γίνει στη συναγωγή, όπως ο χριστιανικός γάμος στην εκκλησία. Η συνομιλήτρια μου κα. Νεγρίν τόνισε πως ο δικός της γάμος έγινε στο σπίτι της γιαγιάς της, που δεν το είχαν επιτάξει στον πόλεμο ενώ εξαιτίας της οικονομικής δυσχέρειας της εποχής οι εβραϊκοί γάμοι γίνονταν και δύο μαζί.³⁹⁹ Οι υπόλοιποι συνομιλητές που έχουν παντρευτεί με θρησκευτικό γάμο παντρεύτηκαν στη συναγωγή παρόλο που γνωρίζουν ότι δεν είναι υποχρεωτικό. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι μελλοντοίμοι τοποθετούνται κάτω από Ταλέθ του γάμου, την Χουπά⁴⁰⁰ που συμβολίζει το σπίτι του Θεού. Βρίσκεται πάνω σε τέσσερα στηρίγματα που τα κρατούν τέσσερα άτομα, συναρτήσκει των τεσσάρων σημείων του ορίζοντα και των τεσσάρων τσιτσιτί, ενώ παράλληλα θυμίζει την Σουκά ως άλλος ιερός χώρος, σημειώνοντας πως δεν αποτελεί θρησκευτική επιταγή η πρακτική να επιτελείται στη συναγωγή.⁴⁰¹ Η γυναικεία ενδυμασία περιλαμβάνει άσπρο νυφικό και πέπλο που συμβολίζει ότι η γυναίκα πλέον είναι μη διαθέσιμη – παντρεμένη, γι' αυτό και μετά το γάμο είναι υποχρέωσή της να κυκλοφορεί με περούκες, μαντήλες ή καπέλα⁴⁰² που σηματοδοτεί ουσιαστικά τον τελετουργικό αποχωρισμό της προηγούμενης κατάστασης.⁴⁰³ Οι άνδρες φορούν σκουρόχρωμο κουστούμι και κιτά/το καπελάκι που φορούν στις τελετές και ένα εντελώς άσπρο ταλέθ.⁴⁰⁴ Η τοποθέτηση του ζευγαριού κάτω από τη Σκέπη του Θεού/Χουπά αναπαριστά και την επικείμενη χωρική μετάβαση του ζευγαριού σε κοινή σκέπη ενώ αποτελεί μέρος της τελετουργίας ένωσης. Ο άνδρας κατεβάζει το πέπλο της νύφης/ μπαντέκεν και η τελετή αρχίζει.⁴⁰⁵ Ο ραβίνος σκεπάζει

---

³⁹⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Τσίτου Σάρα 29/5/2017 σ. 116

³⁹⁷ Van Gennep Arnold, ο.π., Mircea Eliade ο.π., Assmann Jan ο.π.

³⁹⁸ Turner Victor, ο.π. σ.σ. 94 - 166

³⁹⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ.σ. 33 - 34

⁴⁰⁰ Παράρτημα Εικόνες σ. 154

⁴⁰¹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 45

⁴⁰² Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 74

⁴⁰³ Van Gennep Arnold, ο.π. σ. 206

⁴⁰⁴ Το Ταλέθ που φορούν οι άνδρες στην συναγωγή φέρει μπλε ρίγες και μια προσευχή στα εβραϊκά στο ύψος του λαιμού ενώ το Ταλέθ του γάμου είναι εντελώς άσπρο με ξεχωριστό άσπρο ύφασμα στο σημείο όπου βρίσκονται οι ρίγες και η προσευχή. Παράρτημα Εικόνες σ. 155

⁴⁰⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 74

με το δικό του ταλέθ τους νεόνυμφους και ψέλνει μερικές προσευχές, πράξη που αντιστοιχεί στο χριστιανικό στεφάνωμα του ζευγαριού.⁴⁰⁶ Το ζευγάρι καθαγιάζεται με επτά προσευχές που δοξολογούν το Θεό και τα έργα της Δημιουργίας.⁴⁰⁷ Η πράξη καθαγίασης στον Ιουδαϊσμό, το Κιντούς δηλαδή που συναντάμε στις εβραϊκές εορτές και τελετές, π.χ. Σσαμπάτ, Μπαρ Μιτσβά, Πέσαχ, και στον γάμο γίνεται με την κατανάλωση μίας γουλιάς από το κρασί που υπάρχει σε ένα ασημένιο ποτήρι. Από το Κιντούς του κρασιού πίνουν οι μελλόνυμφοι, δηλώνοντας την ενσωμάτωσή τους στον έγγαμο βίο.⁴⁰⁸ Ύστερα το ζευγάρι ανταλλάσσει βέρες, αποτελώντας μέρος των τελετουργιών ενσωμάτωσης και ταυτόχρονα των πρακτικών καθαγίασης της γυναίκας από τον άνδρα, με την αφιέρωσή της στο Θεό και τον σύζυγο.⁴⁰⁹ Η πράξη καθιερώνει τον γάμο ως αληθινό, και ο γαμπρός λέει: *«Ιδού, με αυτό το δαχτυλίδι αφιερώνεσαι σε μένα σύμφωνα με τους νόμους του Μωσέ και του Ισραήλ»*.⁴¹⁰ Η συνομιλήτρια κα. Τσίτου υπογράμμισε την ύπαρξη ενός μύθου, σχετικά με τον έλεγχο της βέρας από τον κουμπάρο, τον έναν από τους δύο μάρτυρες. Σύμφωνα με το μύθο, ένας γαμπρός, επειδή δεν συμπεριλήφθηκαν στην Κεντουμπά/προικοσύμφωνο μερικές από τις απαιτήσεις του, έβαλε μέσα στη βέρα του γάμου ένα σημείωμα που προμήνυε τον τερματισμό του, εξαιτίας των μη εκπληρωμένων απαιτήσεων. Μετά την τελετή απαρνήθηκε τη γυναίκα του, ο ίδιος είπε πως “ο γάμος είναι άκυρος εξαιτίας της μη αποδοχής της προίκας με το σημείωμα στη βέρα της νύφης”. Από τότε τηρείται ως τελετουργικό, ο κουμπάρος να ελέγχει την βέρα που προσφέρεται στη νύφη, προς αποφυγήν παρόμοιων καταστάσεων. Η κα. Τσίτου βίωσε τον έλεγχο της βέρας από τον μάρτυρα πριν την φορέσει.⁴¹¹ Μετά την τοποθέτηση της βέρας μεταξύ των μελλόνυμφων ακολουθεί η ανάγνωση της Κετουμπά, όπου η σύνθεσή της εξακολουθεί να ισχύει αλλά έχει συμβολικό χαρακτήρα, ενώ διακοσμείται είτε με αστρολογικά⁴¹² είτε με φυτικά⁴¹³ σύμβολα και είναι γραμμένη στα εβραϊκά. Η Κετουμπά υπογράφεται με την ολοκλήρωση του τυπικού, μόνο από τον άνδρα και τους δύο μάρτυρες που

---

⁴⁰⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μαθθίλντη Εσκεναζύ σ. 45

⁴⁰⁷ Rabbi Hayim Halevy Donin, *To be a Jew: a guide to Jewish observance in contemporary life*, αυτοέκδοση, U.S.A., 1991 σ. 288

⁴⁰⁸ Rabbi Hayim Halevy Donin, ο.π. σ. 288

⁴⁰⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 42 και Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 79

⁴¹⁰ ⁴¹⁰ Rabbi Hayim Halevy Donin, ο.π. 287

⁴¹¹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου σ.σ. 116 - 117

⁴¹² Δημοτικό Μουσείο Ιωαννίνων, Κεντρική Αίθουσα – Μόνιμη Συλλογή, επίσκεψη

⁴¹³ Παράρτημα Εικόνες σ.155

πρέπει να είναι Εβραίοι άνδρες.⁴¹⁴ Η χαρμόσυνη τελετή ολοκληρώνεται με το τελετουργικό σπάσιμο του ποτηριού, που ερμηνεύεται ως αποτροπαϊκό σύμβολο για το κακό μάτι⁴¹⁵ και ως τελετουργία ενθύμησης της καταστροφής του Ναού του Σολομώντα και της «καταγωγής» των Εβραίων.⁴¹⁶ Τέλος, μοιράζονται κουφέτα και ακολουθεί εορταστική εκδήλωση.⁴¹⁷ Η νύφη μετά τον γάμο είναι υποχρεωμένη να κόψει τα μαλλιά της κοντά και κυκλοφορεί με περούκες ή καπέλα αν το θέλει,⁴¹⁸ στα Ιωάννινα όμως δεν επιτελείται σήμερα. Η κοπή των μαλλιών, σύμφωνα με τον Van Genneper αναπαριστά τον αποχωρισμό από τον προηγούμενο κόσμο και την αλλαγή της έμφυλης ομάδας.⁴¹⁹ Η μητέρα του γαμπρού συνηθίζει να κάνει δώρο στην νύφη την ημέρα του γάμου ένα Μάγκεν Νταβίντ/Αστέρι του Δαβίδ για το λαιμό, άλλα χρυσαφικά⁴²⁰ ή μια μακριά χρυσή αλυσίδα, ενώ άλλα δώρα στη μέλλουσα νύφη είναι τα δύο κεριά του Σσαμπάτ και μύρα για το Μίκβε πριν το γάμο.⁴²¹ Ο Van Genneper, επισημαίνει την οικονομική διάσταση που ενέχει ο γάμος, όπου οι προσφορές δώρων συνάδουν με τις τελετουργίες αποχωρισμού⁴²² και ολοκληρώνουν τη μετάβαση με την τελική αποδοχή.⁴²³

Οι τελετουργίες διάβασης συνεχίζονται κατά την περίοδο της κήσης και της γέννας και συνιστούν μια ολότητα. Περιλαμβάνουν δηλαδή τόσο την μέλλουσα μητέρα όσο και το έμβρυο. Οι τελετουργίες της περιόδου της εγκυμοσύνης, με την παύση των εργασιακών δραστηριοτήτων και τις απαγορεύσεις που ορίζει το πολιτισμικό σύστημα, αποτελούν διαδικασίες αποχωρισμού που τοποθετούν τη μητέρα και το έμβρυο σε οριακή θέση. Ενώ οι τελετουργίες μετά τον τοκετό αποσκοπούν στην οριστική ενσωμάτωση μητέρας και νεογέννητου.⁴²⁴ Στον Ιουδαϊσμό η ενσωμάτωση του ανδρικού γένους επιτελείται σε δύο στάδια, το πρώτο είναι η τελετή της περιτομής/Μπρίθ Μιλά που τοποθετεί το έμβρυο από την όγδοη ημέρα της γέννησής του μέχρι την ηλικία των δεκατριών ετών και την επιτέλεση του δεύτερου σταδίου

---

⁴¹⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 45

⁴¹⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου σ. 116

⁴¹⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 74

⁴¹⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 33 Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 78

⁴¹⁸ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ.74 και σ. 84

⁴¹⁹ Van Genneper, ο.π. σ. 252

⁴²⁰ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 69

⁴²¹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 42

⁴²² Van Genneper Arnold, ο.π. σ. 192

⁴²³ Van Genneper Arnold, ο.π. σ. 76

⁴²⁴ Van Genneper Arnold ο.π. σ.σ. 93 - 123

Μπάρ Μιτσβά/Γιος του Νόμου, σε μεθοριακή θέση. Ενώ με την τελετή του Μπαρ Μιτσβά θεωρείται ενεργό μέλος της κοινότητας, θρησκευτικά ενήλικος και μπορεί να αποτελέσει μέρος του μινιάν, των δέκα ανδρών που χρειάζονται για το διάβασμα των προσευχών στην συναγωγή. Εβραίος είπαμε παραπάνω ότι θεωρείται όποιος γεννιέται από Εβραία μητέρα, όμως υπάρχει στον ιουδαϊσμό για τα αγόρια το προσωπικό συμβόλαιο με το Θεό, που ολοκληρώνεται σε αυτές τις δύο φάσεις.⁴²⁵ Στον ιουδαϊσμό δεν συναντάμε την πολιτισμική πρακτική της σαρανταήμερης μεθοριακής κατάστασης που συναντούμε στον χριστιανισμό, αλλά επιτελούνται φυλακτήριες πρακτικές μετά τη γέννα.

Οι συνομιλήτριές μου επικεντρώθηκαν στα αποτροπαϊκά σύμβολα που τοποθετούν στο χώρο και στο σώμα την περίοδο μετά την γέννα. Τα κοινά μπλε ματάκια, ένα σκορδάκι στο μαξιλάρι του μωρού, ένα φλουρί φορούν οι ίδιες και το νεογέννητο, μικρά σσαντά/αστέρια του Δαβίδ.⁴²⁶ Η κα. Νεγρίν ανέφερε ότι τόσο στα αγόρια όσο και στα κορίτσια από τη γέννηση μέχρι να περπατήσουν τους φορούσαν ένα φλουρί, μετά μέχρι να γίνουν έξι χρονών τους φορούσαν μικρά φυλαχτά ενώ από το 1947 ξεκίνησαν να χρησιμοποιούν ως φυλαχτό την χάμσα/χέρι του Θεού αναγνωρίζοντας πως δεν προέρχεται από τα Γιάννενα το συγκεκριμένο φυλαχτό.⁴²⁷ Η ίδια αναφέρει πως δεν δέχτηκε κανένα δώρο από τους συγγενείς της διότι οι ελάχιστοι που είχαν σωθεί από το Ολοκαύτωμα ζούσαν στην Αθήνα. Η κα. Τσίτου ανέφερε πως όταν το παιδί είναι αγόρι τοποθετούν το Άλεφ/το πιστοποιητικό της περιτομής που συντάσσεται την ημέρα του Μπριθ Μιλά, πάνω από το κρεβάτι της μητέρας. Η ίδια το τοποθέτησε πάνω από το κρεβάτι της για σαράντα μέρες⁴²⁸ μετατρέποντάς το σε γονιμικό και αποτροπαϊκό σύμβολο. Μια ακόμη πρακτική συνιστά η τοποθέτηση της συναγωγικής κουβερτούλας που τυλίχθηκε το μωρό κατά την τελετή της περιτομής και τη μετατροπή του σε σύμβολο, σε κεντρικό σημείο μέσα στο σπίτι,⁴²⁹ φέροντας ως σύμβολο την ίδια ερμηνεία με το Άλεφ. Οι παραπάνω πρακτικές επιτελούνται προκειμένου να γίνει με ομαλό τρόπο η διάβαση της μητέρας και του νεογέννητου από τη μεθοριακή κατάσταση που βρίσκονται μέχρι την επανένταξη τους. Οι παραπάνω

---

⁴²⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 67

⁴²⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 70 Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ.32 Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ. 117

⁴²⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 32

⁴²⁸ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ. 117

⁴²⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 43 , Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 69 – 70

πρακτικές αποτελούν μέρος της ομαλής ένταξης μητέρας και νεογέννητου στην κοινότητα.

Ο κύκλος της ζωής ολοκληρώνεται με τον θάνατο και οι επικήδειες τελετές αποτελούν μέρος των τελετουργικών διαβάσεων. Πραγματοποιούνται τελετουργίες αποχωρισμού, με την τελετουργική κάθαρση του σώματος του νεκρού, Τααρά στα εβραϊκά, ενώ ο νεκρός βρίσκεται στη μεθοριακή κατάσταση όπως και οι συγγενείς πρώτου βαθμού, οι Αβελίμ/λυπημένοι. Τα ταμπού που ακολουθούν νεκρούς και ζωντανούς, ειδικότερα τα συγγενικά πρόσωπα των εκλιπόντων, εντάσσονται στο πλαίσιο της επίτευξης της κοσμικής ευταξίας. Στη μεθοριακή κατάσταση βρίσκεται τόσο ο νεκρός μέχρι την επανένταξή του στη μήτρα απ' όπου προήλθε, όσο και οι συγγενείς κατά τη διάρκεια του πένθους, της Σιβά/εφτά ημέρες πένθους που περιλαμβάνει πέντε στάδια και αναπτύσσονται παρακάτω. Οι διαβάσεις ενσωμάτωσης ολοκληρώνονται με την τοποθέτηση του νεκρού στη γη, το μύρωμα, το κλείσιμο του τάφου και το «σήκωμα» των Αβελίμ/λυπημένων με το τέλος της Σιβά/εφτά ημέρες. Η μοναδική περίπτωση όπου οι Αβελίμ σηκώνονται πριν το τέλος της Σιβά είναι η μεσολάβηση εορτής και Σσαμπάτ, όπου διακόπτεται μόνο για εκείνη την ημέρα και συνεχίζεται με τη λήξη της εορτής.⁴³⁰

Η επικήδεια τελετή στις εβραϊκές κοινότητες, αναλαμβάνεται από την Χεβρά Καντισσά/Ιερή Αδελφότητα. Αποστολή της είναι η παροχή εθελοντικής βοήθειας στους αρρώστους - ετοιμοθάνατους, καθώς και η φροντίδα της τελετής και του νεκρού όταν έρθει η στιγμή.⁴³¹ Επιβεβαιώνουν τον ετοιμοθάνατο για την ψυχική λύτρωση μέσω της μετάνοιας και της προσευχής.⁴³² Μέλη της αποτελούν δύο ή πέντε άνδρες και γυναίκες. Στα Ιωάννινα η Ιερή Αδελφότητα απαρτίζεται από δύο άντρες και δυο γυναίκες.⁴³³ Σε περίπτωση θανάτου η επιλογή των μελών της Ιερής Αδελφότητας που καλούνται εξαρτάται από το φύλο του αποβιώσαντος.⁴³⁴

Στην περίπτωση που το άτομο πεθάνει εκτός σπιτιού, τότε το σώμα του δεν επιστρέφεται στο σπίτι, αφού η παρουσία του θα μολύνει συμβολικά τον χώρο και θα καταστήσει την οικία ανίερη. Η πρακτική αυτή όπως και η άμεση ταφή του σώματος

---

⁴³⁰ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάρκος Μπαττίνοσ 16/3/2017 σ. 98

⁴³¹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 12

⁴³² Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 4

⁴³³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 55

⁴³⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 12, Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 55

χωρίς καμία καθυστέρηση έγκειται στην κοσμοθεώρηση της διατήρησης της ισορροπίας και της ευταξίας σε όλα τα επίπεδα.⁴³⁵ Για το λόγο αυτό στον ιουδαϊσμό δεν γίνεται ανακομιδή των οστών. Στη μοναδική περίπτωση που επιτρέπεται η καθυστέρηση της κηδείας είναι αν το άτομο αποβιώσει την ημέρα του Σσαμπάτ. Σε αυτή την περίπτωση ο νεκρός μεταφέρεται στο νοσοκομείο και φυλάσσεται εκεί μέχρι να τελειώσει η μέρα. Σήμερα όμως η καθυστέρηση επιτέλεσης της κηδείας επιτρέπεται και στην περίπτωση που οι πρώτου βαθμού συγγενείς απουσιάζουν από τον τόπο που βρίσκεται ο νεκρός.⁴³⁶ Ο Νόμος απαγορεύει ρητά την είσοδο των γυναικών στα νεκροταφεία για την επικήδεια τελετή, ακόμη και οι γυναίκες της Ιερής αδελφότητας απομακρύνονται από το χώρο με την ολοκλήρωση της αποστολής τους. Η είσοδος απαγορεύεται και στους Κοέν. Ο ιερός και ταυτόχρονα μιαρός χώρος, εξαιτίας της δύναμης που εμπεριέχει, αποτρέπει την πρόσβαση στα μέλη που εντάσσονται στα ταμπού της εβραϊκής κοινότητας. Κατά τη διάρκεια της εθνογραφικής έρευνας πεδίου οι συνομιλητές αναφέρθηκαν σε περιπτώσεις που η απαγόρευση των γυναικών τηρήθηκε⁴³⁷ και περιπτώσεις που η ανάγκη αποχαιρετισμού των αγαπημένων προσώπων είναι ιερότερη από την μιαρότητα των τόπων και των προσώπων.⁴³⁸

Στην περίπτωση που το άτομο πεθάνει στο χώρο της οικίας, τότε μέχρι την ώρα της ταφής σχηματίζεται ένας ιερός κύκλος γύρω από το σώμα του νεκρού, τον καλύπτουν με ένα άσπρο σεντόνι και τοποθετούνται κάτω από το σώμα του και δίπλα στο ύψος της κεφαλής, δύο κεριά. Επίσης σπάνε ένα πιάτο «για να μη ξαναγίνει το κακό αυτό!».⁴³⁹ Την ίδια διάταξη έχουν και τα δύο κεριά που τοποθετούνται στο «νεκροπλυντήριο» στο χώρο του νεκροταφείου.⁴⁴⁰ Ο κύκλος έχει ως στόχο την ενδυνάμωση της ιερότητας των ατόμων και του χώρου και την αποδυνάμωση της μιαρότητας. Ενώ τα κεριά συμβολίζουν την απώλεια επειδή είναι τοποθετημένα χαμηλά.⁴⁴¹ Η πένθιμη και λυπητερή διάθεση των συγγενών αποτυπώνεται στην ενδυμασία με το τελετουργικό σκίσιμο, την κριά,⁴⁴² της εσωτερικής ενδυμασίας που

---

⁴³⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ.σ. 12 – 13 , Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 81 – 83

⁴³⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 13 και Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ.84

⁴³⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 13, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 39

⁴³⁸ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 13, Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ. 27, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 39

⁴³⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 41

⁴⁴⁰ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ. 117

⁴⁴¹ Raphael Patai, ο.π. σ. 212

⁴⁴² Συνήθως πρόκειται για ένα φανελάκι

ακουμπά το σώμα, για τις επτά ημέρες που τελείται η Σιβά,⁴⁴³ ενώ άλλοι φόρεσαν και μαύρα ρούχα επηρεασμένοι από την πρακτική που ακολουθείται στον χριστιανισμό.⁴⁴⁴

Το σώμα του νεκρού, όταν μεταφέρεται στο νεκροταφείο τοποθετείται αρχικά στο πρώτο κτίριο που ονομάζεται «νεκροπλυντήριο» και ύστερα στο δεύτερο κτίριο όπου γίνεται το διάβασμα από τον ραβίνο με παρουσία μινιάν. Στο εβραϊκό νεκροταφείο των Ιωαννίνων βρίσκονται δεξιά της εισόδου. Στο πρώτο κτίριο η Ιερή Αδελφότητα πλένει το σώμα του νεκρού. Η διαδικασία του τελετουργικού καθαρισμού ονομάζεται Τααρά, και αποτελεί το τελευταίο Μίκβε/τελετουργικό πλύσιμο εξαγνισμού του νεκρού. Μέσα στον ειδικό αυτό χώρο, υπάρχουν αναμμένα τα δύο κεριά, δίπλα και κάτω από το σώμα του νεκρού, όπως στο σπίτι. Αφού ολοκληρωθεί η Τααρά, η Ιερή αδελφότητα ντύνει τον νεκρό με ένα άσπρο ύφασμα το ταχριτίν/σάβανο, που τυλίγεται δύο φορές και δένεται σε έξι σημεία έτσι ώστε να μην φαίνεται καθόλου ούτε το πρόσωπο ούτε το σώμα.⁴⁴⁵ Αφού ετοιμαστεί ο νεκρός και το μνήμα, τότε ο ραβίνος καλείται στον χώρο όπου καθαγιασθηκε ο νεκρός. Η Ιερή αδελφότητα του σταυρώνει τα χέρια, ολοκληρώνει το δέσιμο και ο ραβίνος λέει μια προσευχή. Ύστερα τον βάζουν στο φέρετρο και τον μεταφέρουν στο δεύτερο κτίριο. Εκεί ο ραβίνος ψέλνει την νεκρώσιμη ακολουθία, τη Λεβαγιά. Οι ακόλουθοι, εισέρχονται και εκείνοι στο χώρο ενώ κρατούν ένα κεράκι το οποίο ανάβουν μετά την ειδοποίηση του ραβίνου, όλοι ταυτόχρονα.⁴⁴⁶ Με την ολοκλήρωση των ψαλμών σβήνουν τα κεριά. Το μινιάν μαζί με τον ραβίνο περιφέρονται επτά φορές γύρω από το φέρετρο, σφραγίζοντας τη θέση του νεκρού.⁴⁴⁷ Το φέρετρο καλύπτεται με ένα μαύρο σεντόνι ενώ το φέρετρο και το μαύρο σεντόνι απομακρύνονται πριν την ταφή.⁴⁴⁸ Το σώμα τοποθετείται κατευθείαν στη γη και το κεφάλι ακουμπάει σε ένα μαξιλάρι το οποίο έχει ετοιμάσει ο ετοιμοθάνατος.⁴⁴⁹ Τέλος, οι παρευρισκόμενοι ρίχνουν λίγο χώμα και μύρα ενώ από πάνω από το σώμα του νεκρού τοποθετούνται κάτι σανιδάκια.

---

⁴⁴³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 41, Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ.81

⁴⁴⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 39, Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ.82

⁴⁴⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ.σ. 56 - 57, Αλέγγρα Μάτσα

⁴⁴⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 56 Μάρκος Μπαττίнос 16/3/2017 σ. 108

⁴⁴⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 57

⁴⁴⁸ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάρκος Μπαττίнос 16/3/2017 σ.109

⁴⁴⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Αλέγγρα Μάτσα 11/10/2016 σ.29

Η τελετουργία συνεχίζεται στο σπίτι του νεκρού για τους συγγενείς πρώτου βαθμού. Για επτά ημέρες/Σιβά κάθονται κάτω στο πάτωμα ή σε πολύ χαμηλά σκαμνάκια ή σε χαμηλό καναπέ, έχοντας στρώσει από κάτω ένα λευκό σεντόνι.⁴⁵⁰ Οι συγγενείς βρίσκονται σε μεθοριακό στάδιο αφού απαγορεύεται οποιαδήποτε μορφή εργασίας. Κάθονται χαμηλά για να δείξουν την σύνδεσή τους με τον αποθανόντα και ταυτόχρονα διαχωρίζουν την θέση τους από τον Κάτω Κόσμο με το άσπρο σεντόνι που βρίσκεται ανάμεσα στον Κάτω και τον Πάνω. Από την ημέρα της ταφής αρχίζει η περίοδος της Σιβά, που διαρκεί για επτά ημέρες. Την πρώτη μέρα τρώνε ένα ανάλατο αυγό που συμβολίζει τον κύκλο της ζωής⁴⁵¹ και για τις υπόλοιπες μέρες υπεύθυνοι για την ετοιμασία του φαγητού και τη φροντίδα τους είναι οι κοντινοί τους άνθρωποι. Την πένθιμη περίοδο οι συγγενείς πρώτου βαθμού δεν τελούν καμία εργασία, κανένα καλλωπισμό, παρά βυθίζονται στη θλίψη. Καθημερινά στο σπίτι έρχεται μινιάν και τελεί εκεί τις καθημερινές προσευχές που θα επιτελούνταν στη συναγωγή. Την έβδομη ημέρα γίνεται το πρώτο μνημόσυνο. Ύστερα οι συγγενείς είναι υποχρεωμένοι να επιστρέψουν από τη μεθοριακή κατάσταση που βρίσκονταν στην καθημερινή κοσμική ζωή. Το επόμενο μνημόσυνο τελείται την τριακοστή ημέρα του θρησκευτικού ημερολογίου. Από την πρώτη μέρα του θανάτου και περίπου για ένα χρόνο, 11 μήνες, στο σπίτι των συγγενών πρέπει να καίει ένα καντήλι για την ψυχή του νεκρού.⁴⁵² Μετά το διάστημα του πρώτου χρόνου το καντήλι καίει μόνο για μια μέρα, στο ετήσιο μνημόσυνο που υπολογίζεται σύμφωνα με το σύστημα χρονολόγησης του Ιουδαϊσμού. Προς τιμήν της μνήμης του νεκρού, οι συγγενείς συνήθως δωρίζουν ένα συμβολικό ποσό σε ευπαθείς ομάδες.⁴⁵³ Οι επισκέψεις στο νεκροταφείο είναι περιορισμένες, στα Ιωάννινα γίνονται την παραμονή του Γιόμ Κιπούρ ενώ στο Βόλο και το Πέσαχ. Ο θάνατος για τους εβραίους των Ιωαννίνων αποτελεί την πόρτα που οδηγεί στην Αιώνια Ζωή.

---

⁴⁵⁰ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ. 117, Μάρκος Μπαττίνος 16/3/2017 σ. 98, Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ.σ. 81 – 82,

⁴⁵¹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ.82 και Μάρκος Μπαττίνος 16/3/2017 σ. 106

⁴⁵² Raphael Patai, σ. 202

⁴⁵³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου σ. 117

ΜΠΡΙΘ ΜΙΛΑ, ΓΙΑΒΑΡΕΧ και ΤΕΛΕΤΕΣ ΕΝΗΘΩΣΗΣ: Κοινωνικές πρακτικές μετάβασης – Τελετουργίες ενσωμάτωσης

Η πρώτη διαβατήρια τελετουργία όπου μετέχει το άτομο είναι η τελετή ονοματοδοσίας.⁴⁵⁴ Στον Ιουδαϊσμό η διαδικασία ονοματοδοσίας των αγοριών συνδέεται με την τελετή της περιτομής/Μπρίθ Μιλά, ενώ για τα κορίτσια η τελετή ονομάζεται Γιαβαρέχ στα εβραϊκά, Θαβάριο στα λαντίνο,⁴⁵⁵ και δεν περιλαμβάνει δερματοτομία.

Η κοινότητα των Ιωαννίνων γιόρτασε την τελετουργική μύηση στον Ιουδαϊσμό, του νέου μέλους της κοινότητας, στις 6 Νοεμβρίου του 2016. Η τελετή της περιτομής/Μπρίθ Μιλά, αποτελεί το πρώτο συμβόλαιο του άνδρα με τον Θεό, και στο ρωμανιώτικο τυπικό που αναπτύχθηκε στα Ιωάννινα συντάσσεται το Άλεφ.⁴⁵⁶ Ταυτόχρονα ανανεώνεται το συμβόλαιο του Αβραάμ με τον Θεό, συνιστώντας μια από τις σημαντικότερες τελετές στο εβραϊκό εθιμοτυπικό, ενοποιώντας τα άτομα μεταξύ τους υπό της κοινής θρησκείας. Η τελετή της περιτομής αποτελεί μια τελετουργία ενσωμάτωσης που ολοκληρώνεται με μια δεύτερη τελετή, το Μπαρ Μιτσβά/Γιος του Νόμου.⁴⁵⁷ Η τελετή της περιτομής προϋποθέτει τον μόνιμο αποχωρισμό ένα σημείου του σώματος, της πόσθης, ως σύμβολο της ένταξης στην ιουδαϊκή κοινότητα.⁴⁵⁸ Το νεογέννητο περνάει από την κατάσταση της μιαιρότητας που βρισκόταν με τη γέννησή του, στον Ιερό κόσμο του Ιουδαϊσμού. Θεωρείται ήδη Εβραίος με τη γέννησή του από Εβραία μητέρα όμως η σχέση του άνδρα με τον Θεό επιτυγχάνεται με το προσωπικό συμβόλαιο, το Μπρίθ Μιλά και το Μπαρ Μιτσβά. Αρχικά, επιτελείται μια τελετουργία αποχωρισμού από τη μητέρα, κατά την οποία συνεχίζει να βρίσκεται σε μεθοριακή κατάσταση μέχρι την τελική ολοκλήρωση και ενσωμάτωση στην κοινότητα. Η τελετή ολοκληρώνεται με την επιστροφή του βρέφους ως μέλος της εβραϊκής κοινότητας, στη μητέρα. Η τελετή της περιτομής είναι η μοναδική που μπορεί να διεξαχθεί την ιερή ημέρα του Σσαμπάτ, ή ακόμη και το Κιπούρ.⁴⁵⁹ Η τοποθεσία τέλεσης της διαβατήριας τελετουργίας έγκειται στη διάθεση των γονιών, αφού η επιτέλεση δεν αλλάζει.⁴⁶⁰

---

⁴⁵⁴ Van Genneper Arnold, ο.π.

⁴⁵⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 44

⁴⁵⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ.117 και Παράρτημα Εικόνες σ. 162

⁴⁵⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 67

⁴⁵⁸ Arnold Van Genneper, ο.π. σ.σ. 132 - 133

⁴⁵⁹ Υβόννη Ρ. Φρεζή-Τούλα - Η. Κονέ-Ευτυχία Χ. Μαίση / Οι Κυρίες της Ισραηλιτικής Κοινότητας Βόλου, *Ο κύκλος της Ζωής: Εβραϊκά Σύμβολα*, Ισραηλιτική κοινότητα Βόλου, Βόλος, 1998, σ. 12

⁴⁶⁰ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ.44

Συνήθως επιλέγεται η οικία της οικογένειας⁴⁶¹ και η διαδικασία επιτελείται στο σαλόνι και όχι στο δωμάτιο του μωρού.

Η τελετή περιτομής που παρακολούθησα στα Ιωάννινα έγινε στη συναγωγή. Το κεντρικό κλίτος λοιπόν, είχε χωριστεί με μια μπλε κορδέλα, προστατεύοντας συμβολικά, τον Σαντάκ/Νούνο – Νονό που συνήθως είναι ο πατέρας του άνδρα. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση της κα. Νεγρίν και της κα. Εσκεναζύ που τόνισαν πως μετά το Ολοκαύτωμα δεν υπήρχαν οι συγγενείς για αυτές τις επιτελέσεις με αποτέλεσμα να καλύπτονται από φίλους ή από εξαδέλφια.⁴⁶² Μια δεύτερη μπλε κορδέλα, αφιερωμένη στον Ελιγιά/τον προφήτη Ηλία που παρίσταται συμβολικά αυτή τη μέρα, ήταν τοποθετημένη πάνω στο πέπλο που κάλυπτε την Κατέρ, που μεταφέρει στον Νούνο, το βρέφος. Η τελετουργική σημασία των 2 κορδελών στοχεύει επίσης στην εξασφάλιση της Καλής Υγείας του μωρού ενώ το τελετουργικό ένδυμα του πέπλου που καλύπτει και το μωρό, τονίζει την μιαρή του κατάσταση, διατηρώντας την κατάσταση αγιότητας του Σαντάκ. Τα σημαίνοντα πρόσωπα της τελετής είναι ο Μοέλ/ο ειδικός ιερούργος που ετοιμάζει αρχικά τα τελετουργικά αντικείμενα, ο Σαντάκ που συνηθίζεται να είναι ο παππούς από την πλευρά του άντρα και η Κατέρ, η επιλογή της οποίας είναι ιδιαίτερα τιμητική και συνήθως είναι η αδερφή της γυναίκας ή του άνδρα. Στα Ιωάννινα υπήρχαν δύο Κατέρ.

Αρχικά ο Νούνος κάθισε μπροστά από το Ιερό, στον Θρόνο του Ελιγιά, μια υπερυψωμένη πολυθρόνα σύμφωνα με το τυπικό,⁴⁶³ και πάνω από τα γόνατά του και ανάμεσα στα χέρια του είχε τοποθετηθεί ένα άσπρο μαξιλάρι που έφερε μια κεντητή ευχή,⁴⁶⁴ ενώ η «κουβερτούλα» όπου τοποθετείται το νεογέννητο μετά την τελετή, είχε κεντημένο το δέντρο της ζωής.⁴⁶⁵ Πριν την έναρξη της τελετής ο Μοέλ αναφέρθηκε στην ιδιαίτερη δύναμη από την οποία κατακλύζεται ο Νούνος διότι έχει εμφυσήσει μέσα του ο προφήτης Ηλίας, ο αόρατος επισκέπτης, να ευχηθεί «Καλή Ζωή» στο

---

⁴⁶¹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μλακης Μάτσας 8/9/2016 σ.27

⁴⁶² Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 33, Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 14 και Παράρτημα Εικόνες σ.156

⁴⁶³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 68 Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 43

⁴⁶⁴ Γνωρίζουμε για την ύπαρξη της ευχής διότι η θήκη για το μαξιλαράκι που χρησιμοποιήθηκε για την τελετή, ανήκει στην συνομιλήτριά μου κα. Βενουζίου, Παράρτημα Υποστηρικτικό Υλικό Κεφάλαιο 3ο αρ.6

νεογέννητο. Σύμφωνα με την παράδοση, οι ευχές που δίνει εκείνη την ημέρα στους νέους γονείς και στους καλεσμένους μπορούν να εκπληρωθούν. Ο Μοέλ ετοιμάζει τα απαραίτητα σύνεργα για την τελετή με τη βοήθεια της δεύτερης Κατέρ η οποία αναφέρει και το όνομα του μωρού. Η πρώτη Κατέρ φόρεσε το άσπρο πέπλο με την μπλε κορδέλα που ακουμπούσε το μωρό ενώ ταυτόχρονα σκέπαζε το σώμα της. Το μωρό βρισκόταν τυλιγμένο με μια άσπρη πετσέτα. Η μητέρα του μωρού δεν εμπλέκεται καθόλου στην τελετή και βρίσκεται πίσω από τη διαχωριστική μπλε κορδέλα. Στο πλάι της είχε την δεύτερη Κατέρ, που θα επέστρεφε το παιδί, φορώντας το ίδιο πέπλο. Με την τοποθέτηση του μωρού στο τελετουργικό μαξιλάρι, που αποτελεί άλλη μια έκφανση της κατάστασης της μεθοριακότητας του μωρού και της προσπάθειας διατήρησης της κατάστασης ιερότητας του Νούνου, η τελετή αρχίζει με τις προσευχές εξαγνισμού από τον Μοέλ. Κατά την διάρκεια της τελετής ακούστηκε και μια Ρωμανιώτικη προσευχή από την κα. Κοέν την οποία φάνηκε να μη γνωρίζει ο Μοέλ.⁴⁶⁶ Μόλις γίνει η ονοματοδοσία, για την οποία είναι υπεύθυνη η δεύτερη Κατέρ, τοποθετείται στο στόμα του βρέφους μια σταγόνα από κρασί που βρίσκεται στο ασημένιο ποτήρι, όπως το κρασί του Κιντούς του Σσαμπάτ. Σύμφωνα με το εθιμοτυπικό, η ονοματοδοσία του πρώτου παιδιού εμπίπτει στην πατρογραμμική καταγωγή ενώ του δεύτερου στη μητρογραμμική.⁴⁶⁷ Η δεύτερη Κατέρ, επέστρεψε τον μικρό Σόλομων στην μητέρα για να τον φροντίσει. Ο Μοέλ συνεχάρη τον Σαντάκ και ζήτησε την ευχή του, και ακολούθησαν πρώτα οι συγγενείς πρώτου βαθμού και ύστερα όλοι οι υπόλοιποι. Μετά την τελετή στο προαύλιο της συναγωγής παρατέθηκε εορταστικό γεύμα.

Η τελετή ονοματοδοσίας των κοριτσιών/Γιαβαρέχ διαφέρει εντελώς από αυτή των αγοριών. Αρχικά, δεν συντάσσεται κανένα πιστοποιητικό αντίστοιχο του Άλεφ, ούτε υπάρχει κάποια δερματοτομία. Η τελετή γίνεται κυρίως στο σπίτι, με την παρουσία μινιάν, ενώ η παρουσία του ραβίνου ή κάποιου ιερούργου δεν είναι απαραίτητη.⁴⁶⁸ Το όνομα ανακοινώνεται στους καλεσμένους από την Νόνα, που συνήθως είναι η γιαγιά ενώ μπορούν να είναι και φιλικά ή άλλα συγγενικά πρόσωπα που οι γονείς θέλουν να τιμήσουν.⁴⁶⁹ Το κορίτσι είναι ντυμένο με επίσημο κυρίως

⁴⁶⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Στέλλα Κοέν 6/11/2016 σ. 87

⁴⁶⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ.σ. 16 – 17, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 41, Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 44

⁴⁶⁸ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις, Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ.43

⁴⁶⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 41 Μαθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ.43

άσπρο ρουχισμό.⁴⁷⁰ Ο χρόνος επιτέλεσης έγκειται στην αυτοδιάθεση της μητέρας αφού δεν υπάρχει κάποιος Ιουδαϊκός Νόμος που να επιτάσσει την επιτέλεση σε συγκεκριμένο χρόνο, όπως των αγοριών.⁴⁷¹ Μερικές συνομιλήτριες, σημείωσαν πως η τελετή πραγματώνεται «στο μήνα μπορεί και στους έξι μήνες ή όποτε θέλουν, συνή_ και στο χρόνο ακόμη πολλές φορές»,⁴⁷² ενώ άλλες ανέφεραν «τρίτ' – τετάρτ' μέρα ότι να 'ναι... στο κορίτσι ήτανε λίγο πιο απλά τα πράγματα»⁴⁷³, «όχι στη βδομάδα».⁴⁷⁴ Ίσως, η επιλογή του χρόνου ονοματοδοσίας των κοριτσιών να εκφράζει τον προσωπικό χρόνο ενσωμάτωσης της μητέρας στην κοινότητα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποτροπή της ονοματοδοσίας «στην βδομάδα» τονίζοντας την ιδιαιτερότητα της σχέσης του άνδρα με το Θεό. Η απουσία δερματομίας και αυστηρού τυπικού επιτέλεσης στην ονοματοδοσία των κοριτσιών δηλώνει την προκαθορισμένη θέση της στο συμβολικό ταξινομικό σύστημα του ιουδαϊσμού και κατ' επέκταση της κοινότητας, τονίζοντας την μιαρή και ταυτόχρονα ιερή κατάσταση στην οποία βρίσκεται ήδη από τη γέννησή της. Λόγω της σχέσης της με το Θεό δεν χρειάζεται συμβόλαια, Άλεφ και Μπατ Μιτσβά,⁴⁷⁵ για να ολοκληρωθεί η διαδικασία ένταξής της στην κοινότητα διότι η ίδια είναι κοινωνός θρησκευτικού – πολιτισμικού συστήματος. «Η γυναίκα σύμφωνα με τον εβραϊκό Νόμο είναι υπεύθυνη, είναι γνώστης της Τορά από τη γέννηση της και από τη διαπαιδαγώγησή της».⁴⁷⁶

Ακόμη μια αποτροπή που πλαισιώνει την πρακτική της ονοματοδοσίας των κοριτσιών, είναι η αποφυγή επιλογής του ίδιου ονόματος με την πεθερά για το βρέφος, στην περίπτωση που φέρει το ίδιο όνομα και η μητέρα. Όταν έγινε η ονοματοδοσία της κόρης της κα. Τσίτου επιλέξανε το όνομα της μητέρας της, Ζανέτ και όχι της πεθεράς της όπως αρμόζει το τυπικό. Εάν ακουγόταν τρεις φορές το ίδιο όνομα μέσα στο σπίτι, δηλαδή το όνομα Σάρα, η καλή υγεία του κοριτσιού θα κινδύνευε.⁴⁷⁷

---

⁴⁷⁰ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ.43 και Παράρτημα Εικόνες σ. 158

⁴⁷¹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ.σ. 67 – 68

⁴⁷² Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ.44

⁴⁷³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 41

⁴⁷⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ.44

⁴⁷⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ.σ 77 – 78

⁴⁷⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 84

⁴⁷⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ. 117 και Patai Raphael, ο.π. σ. 161

Στην εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων ήταν συνήθης πρακτική κοσμικό όνομα να αποτελούν τα παρατσούκλια.⁴⁷⁸ Η κα. Τσίτου αναφέρθηκε και στην προσωπική της εμπειρία σχετικά με το όνομα της, που από μικρή όλοι την φωνάζαν Νιννέτα ενώ στο γυμνάσιο ο καθηγητής την προσφωνούσε με το όνομα Σάρα.⁴⁷⁹ Όπως και η μετάφραση των ονομάτων και η καθιέρωσή τους.⁴⁸⁰ Χαρακτηριστικά ο κ. Μάτσας έφερε ως παράδειγμα το όνομα Γεουδά που έγινε Λέων, το Σιμχά που σημαίνει χαρά και έγινε Αλέγρα.⁴⁸¹ Ενώ αν ρίξουμε μια προσεκτική ματιά στα ονόματα των συνομιλητών παρατηρείται τόσο η χρήση των παρατσουκλιών όσο και η καθιέρωση ονομάτων που δεν παραπέμπουν στην εβραϊκή ταυτότητα.⁴⁸² Ο συνομιλητής μου κ. Μάκης Μάτσας τοποθετεί αυτή την πρακτική στο προπολεμικό παρελθόν της κοινότητας που η καθημερινή τριβή με μη εβραίους ενθάρρυνε αυτήν την πολιτισμική προσαρμογή των ονομάτων, ενώ καθιερώθηκε συστηματικά μετά το Ολοκαύτωμα. Χαρακτηριστικά, ο συνομιλητής μου Μάρκος Μπατίνος πήρε το όνομά του από τον παππού του, όπως ορίζει η πρακτική, αλλά όχι το θρησκευτικό όνομά του, Μορδεχάι αλλά Μάρκος όπως τον αποκαλούσαν.⁴⁸³ Σύμφωνα με την Εβραϊκή Εγκυκλοπαίδεια Λαογραφίας και Παραδόσεων, η πρακτική των δύο ονομάτων, ενός κοσμικού και ενός θρησκευτικού, ονομάζεται Hollekreisch/Hol: κοσμικό και Kreisch: φωνάζω, ανάγεται στον Μεσαίωνα και επιτελούνταν μόνο στα κορίτσια.⁴⁸⁴ Στα Ιωάννινα όμως η πρακτική παρατηρείται και στα δύο φύλα, π.χ. η κα. Νεγρίν αναφερόμενη στα ονόματα των γιών της «Σάκη... Ιεσοδά και αυτόν εδώ Ηλία»⁴⁸⁵

ΜΠΑΡ ΚΑΙ ΜΠΑΤ ΜΙΤΣΒΑ

Οι τελετές Μπαρ/αγόρι και Μπατ/κορίτσι Μιτσβά/εντολή – Νόμος, αποτελούν τελετουργίες κοινωνικής ενήβωσης, που ενέχουν το στάδιο του αποχωρισμού από την παιδική ηλικία και την ενσωμάτωση όχι μόνο στον έμφυλο κόσμο αλλά και στις υποχρεώσεις/Μιτσβά που κληροδοτούν μέσω των τελετουργιών. Τα άτομα μετέχουν

---

⁴⁷⁸ Fromm Annette B., ο.π. σ.σ. 183 -194 και Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάρκος Μπατίνος 16/3/2017 σ. 96

⁴⁷⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ.σ. 117

⁴⁸⁰ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάρκος Μπατίνος 16/3/2017 σ.σ. 95 - 96

⁴⁸¹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ. 17

⁴⁸² Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ. 16

⁴⁸³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ. 115

⁴⁸⁴ Patai Raphael, ο.π. σ. 111

⁴⁸⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 31

στην ενηλικιότητα αποκτώντας νέα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως είναι η ένταξη στο μινιάν και η υπόσχεση της τήρησης του Νόμου για τα κορίτσια.⁴⁸⁶ Ο χρόνος όπου επιτελούνται οι παραπάνω τελετουργίες διαφέρουν για τα δύο φύλα. Στον Ιουδαϊσμό, το κορίτσι θεωρείται ενήλικο ήδη από την ηλικία του δωδέκατου έτους ενώ το αγόρι από το δέκατο τρίτο έτος, για το λόγο αυτό η ημερομηνία επιτέλεσης προσαρμόζεται στην ημερομηνία των γενεθλίων.⁴⁸⁷ Στις δύο τελετουργίες διαφαίνεται ξεκάθαρα η διαπλοκή του ιερού χρόνου με τον κοσμικό, με την επιλογή του χρόνου επιτέλεσης να μην συμπίπτει με την κοσμική ενηλικίωση και ταυτόχρονα με την μη αυστηρή τήρηση των ηλικιών επιτέλεσης. Υπάρχουν και περιπτώσεις όπου το Μπαρ και το Μπατ Μιτσβά των παιδιών και των ίδιων των συνομιλητών, έγιναν σε μεγαλύτερες ηλικίες, εξαιτίας των συγκυριών, όπως το γεγονός ότι δεν υπάρχει μόνιμος ραβίνος για να ξεκινήσει άμεσα η περίοδος μαθητείας. Για την ολοκλήρωση των τελετουργιών, χρειάζεται ο ιερός τόπος, η κατάλληλη ενδυμασία που διαχωρίζει τα πρόσωπα από την κοσμική τους διάσταση και ο λόγος του Θεού. Οι τελετές ενήβωσης, δεν παρατηρούνται μόνο στον Ιουδαϊσμό αλλά και σε άλλες θρησκείες, όπως στον Ισλαμισμό.

Το τυπικό των δύο τελετουργιών είναι διαφορετικό για τα αγόρια και τα κορίτσια και αναπαριστά το πολιτισμικό σύστημα της κοινότητας. Η Τορά/Πεντάτευχος κατά την διάρκεια των τελετών, στην περίπτωση των αγοριών γίνεται «Μητέρα» ενώ των κοριτσιών γίνεται «Σύζυγος».⁴⁸⁸ Η άφυλη διάσταση της Τορά, και η συμβολοποίησή της κατά περίπτωση σε Άνδρα και Γυναίκα, αποτελεί μια Ιεροφάνεια. Οι συνομιλητές ανέφεραν πως η τελετή ενήβωσης των κοριτσιών/Μπατ Μιτσβά, αποτελεί μια καινούρια πρακτική, που εκδηλώθηκε σε όλες τις κοινότητες της διασποράς περίπου την δεκαετία 1970 – 1980.⁴⁸⁹ Η ενεργή θέση των γυναικών στην συναγωγή από αυτή την περίοδο και μετά εγγράφεται στο χώρο εντοπίζοντας γυναίκες ραβίνους σε Αμερική και Ευρώπη.⁴⁹⁰ Η απουσία λοιπόν της τελετουργικής ενσωμάτωσης των γυναικών μέχρι πρότινος στη συναγωγή δικαιολογείται εδώ, από τη δημιουργία της ανάγκης προετοιμασίας των γυναικών και για το χώρο της συναγωγής. Άλλωστε, το κορίτσι κατά τη διάρκεια της τελετής υπόσχεται δημόσια ότι θα τηρεί

⁴⁸⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 30/11/2011 σ. 90

⁴⁸⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 76

⁴⁸⁸ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 77 και 30/11/2011 σ.90

⁴⁸⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ. 27

⁴⁹⁰ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ. 27

τους Νόμους της Τορά, ενώ το αγόρι αναλαμβάνει νέες ευθύνες. Το άναμμα των κεριών την Παρασκευή, η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των παιδιών, η διατήρηση της καθαρότητας του σπιτιού, το τελετουργικό μπάνιο/Μίκβε ύστερα από κάθε έμμηνο ρύση, η τήρηση των διατροφικών Νόμων, αποτελούσαν δεσμεύσεις της κοπέλας ήδη από τη γέννησή της.

Τα κορίτσια προετοιμάζονται, συλλογικά, για την τελετή αρκετό καιρό πριν, με τακτικές συναντήσεις με τον ραβίνο της κοινότητας. Στην περίπτωση μελέτης, που δεν υπάρχει μόνιμος ραβίνος στα Ιωάννινα, οι κόρες των συνομιλητών έκαναν τακτικές συναντήσεις με ραβίνο στις κοινότητες της Λάρισας και της Θεσσαλονίκης για την προετοιμασία, επιτελώντας εκεί και το Μπατ Μιτσβά τους. Στις περιοχές αυτές, βρίσκονται και συγγενικά πρόσωπα. Μόλις ολοκληρωθεί η κατήχηση και συμπληρώσουν το δωδέκατο έτος της ηλικίας τους είναι έτοιμες για την τελετή.

Η διεξαγωγή της τελετής Μπατ Μιτσβά/Γυναίκες του Νόμου γίνεται στον ιερό χώρο της συναγωγής, όπου παρίστανται συγγενείς και φίλοι. Η τελετουργία ξεκινά με την είσοδο στο χώρο των κοριτσιών συνοδευόμενες από τις γιαγιάδες τους. Οι ίδιες φορούν ένα άσπρο φόρεμα που παραπέμπει σε νυφικό, και ένα Μάγκεν Ντάβιντ/Αστέρι του Δαβίδ στο λαιμό, το οποίο δωρίζεται από την κοινότητα και το φορούν μέχρι να παντρευτούν, παλιότερα δωριζόταν στη μέλλουσα νύφη από την πεθερά.⁴⁹¹ Ο παραλληλισμός έγκειται στην ίδια τη φύση της τελετής, αφού παντρεύονται τον Νόμο, και ονομάζονται «Γυναίκες της Τορά».⁴⁹² Τα κορίτσια έχουν την ευκαιρία να κρατήσουν για πρώτη και «τελευταία» φορά την Τορά, αφού σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση απαγορεύεται. Κατά τη διάρκεια της τελετής διαβάζονται από το Βήμα, δημόσια τα κομμάτια του Νόμου και προσευχές από το βιβλίο της Εσθήρ που έχουν μελετήσει και στο τέλος ανάβουν την επτάφωτη λυχνία. Η έξοδος των κοριτσιών γίνεται με τη συνοδεία των πατέρων τους, οι οποίοι κρατούν και την Τορά (πατέρας – Τορά/Σύζυγος) για την διατήρηση της ιερότητας της συναγωγής και της κοσμικής ευταξίας.⁴⁹³ Η συνομιλητριά μου στο πεδίο κα. Βενουζίου τόνισε πως η περιφορά των Σεφαρίμ/των Βιβλίων της Τορά και η συνοδεία των κοριτσιών από τους πατέρες τους είναι μια πρακτική την οποία η ίδια δεν βίωσε αλλά την έζησε η κόρη της. Άρα βλέπουμε και την εξέλιξη της πολιτισμικής πρακτικής μέσα

⁴⁹¹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 35

⁴⁹² Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 30/11/2011 σ. 88

⁴⁹³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 30/11/2011 σ. 89

σε λίγα χρόνια. Συγγενείς και φίλοι με το πέρας της τελετής πετούν ρύζι στις νεαρές που μόλις νυμφεύτηκαν τον Νόμο. Ύστερα ακολουθεί εορταστικό γεύμα όπου περιλαμβάνεται και τούρτα, όπως στον γάμο. Οι νεαρές, πλέον έχουν το δικαίωμα να παντρευτούν, αφού έχουν ολοκληρώσει τον ιερό γάμο με τον Νόμο, να είναι κάτοχοι περιουσιακών στοιχείων, ενώ ταυτόχρονα καθίστανται καθαρές και κοινωνοί του Νόμου.⁴⁹⁴

Η σταδιακή διάβαση των αγοριών που ξεκίνησε με την τελετή Μπριθ Μιλά/τελετή περιτομής μέχρι την τελική ενσωμάτωσή του στην κοινότητα, επισφραγίζεται με την τελετή Μπαρ Μιτσβά/Γιός του Νόμου. Το αγόρι προετοιμάζεται πνευματικά πριν τα δέκατα τρίτα γενέθλια με την κατήχηση των Νόμων και της εβραϊκή σκέψης, από τον ραβίνο ή τον εβραιοδιδάσκαλο στη συγκεκριμένη περίπτωση μελέτης.⁴⁹⁵ Το αγόρι αποχωρίζεται από το μεθοριακό στάδιο που βρισκόταν. Με την ολοκλήρωση της τελετής αναλαμβάνουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στο Νόμο και θεωρούνται υπεύθυνα για τις πράξεις τους διότι είναι θρησκευτικά ενήλικα. Η ενσωμάτωση των αγοριών στον Ιουδαϊσμό, ολοκληρώνεται με αυτή την δεύτερη τελετή μύησης. Το Μπαρ Μιτσβά επιτελείται το πρώτο Σάββατο μετά τα 13^α γενέθλια ενώ την Πέμπτη το αγόρι πηγαίνει στην συναγωγή, μαθαίνει να φοράει τα τεφελίν/φυλαχτό και συμπεριλαμβάνεται για πρώτη φορά στο μινιάν.⁴⁹⁶ Οι περισσότεροι συνομιλητές έχουν φορέσει μόνο μια φορά στη ζωή τους τεφελίν. Στη συναγωγή συγκεντρώνονται συγγενείς και φίλοι του μινιάν. Χαρακτηριστικά, ο συνομιλητής μου, κ. Μπαττίνος αναφέρθηκε στην παρουσία των χριστιανών δασκάλων του, χριστιανών φίλων της οικογενείας και δικών του.⁴⁹⁷ Μετά την ανάγνωση κάποιων προσευχών και της Αφταρά από το Βήμα, γίνεται «Γιός της Τορά», ενώ κρατάει και εκείνος για πρώτη φορά την Τορά, με τη μεταφορά της από το Καλ/Ιερό Ερμάριο στο Βήμα. Ο συνομιλητής κ. Μπαττίνος αναφέρθηκε στην περίοδο της μαθητείας του και πως χρησιμοποίησε την πρακτική ανάγνωσης που συναντούμε και στο προσευχολόγιο της κοινότητας για το Γιομ Κιπούρ, διαβάζοντας εβραϊκά με ελληνικούς χαρακτήρες, διότι δεν γνωρίζει εβραϊκά.⁴⁹⁸ Με το πέρας της ανάγνωσης, το νεαρό μέλος της

---

⁴⁹⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 30/11/2011 σ.σ. 88 – 90, Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 78

⁴⁹⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ. 23 Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 35 Μάρκος Μπαττίνος 16/3/2017 σ. 92

⁴⁹⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 30/11/2011 σ.88 σ. 90

⁴⁹⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάρκος Μπαττίνος 16/3/2017 σ.98

⁴⁹⁸ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάρκος Μπαττίνος 16/3/2017 σ.σ. 93 – 94

κοινότητας αναφέρεται στις νέες του δεσμεύσεις και καθήκοντα ενώ ο ραβίνος τον συμβουλεύει και τέλος τον ευλογεί. Συνηθίζεται η Κοινότητα να κάνει ένα συμβολικό δώρο στον νέο επισφραγίζοντας την ενσωμάτωση στην κοινότητα και την έναρξη της καινούργιας ενήλικης θρησκευτικής ζωής. Ύστερα ακολουθεί εορταστικό γεύμα όπως και μετά την τελετή Μπατ Μιτσβά/Γυναίκα του Νόμου.

3.2 ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΙ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΙ

Σύμφωνα με τον Βρετανό ανθρωπολόγο Victor Turner τα σύμβολα είναι η μικρότερη μονάδα της τελετουργίας.⁴⁹⁹ Τα σύμβολα έχουν τη δύναμη να συνδέονται με ομάδες και να εκφράζουν τη συλλογική συνείδηση. Σύμφωνα με τον ανθρωπολόγο Talal Asad, στα σύμβολα εμπεριέχονται οι ιδέες των ανθρώπων και των ομάδων και αναδεικνύουν τις οδούς που μπορούν να κινηθούν.⁵⁰⁰ Ενώ και ο Αμερικανός ανθρωπολόγος Clifford Geertz αναφέρει ότι «τα σύμβολα χρησιμοποιούνται για την περιγραφή οποιουδήποτε αντικείμενου, πράξης, γεγονότος ή σχέσης και χρησιμεύουν ως φορέας μιας αντίληψης που αποτελεί την σημασία του συμβόλου. Αποτελούν δηλαδή, απτές διατυπώσεις αντιλήψεων, αφαιρέσεις από την εμπειρία αποκρυσταλλωμένες σε αισθητές μορφές, συγκεκριμένες ενσαρκώσεις ιδεών, στάσεων, κρίσεων, πόθων ή πεποιθήσεων».⁵⁰¹ Ο άνθρωπος λοιπόν εξαρτάται από τα σύμβολα γιατί του παρέχουν ένα σύστημα πληροφοριών το οποίο είναι υπεύθυνο για την δράση του. Οι ερμηνείες που μεταφέρουν τα σύμβολα μπορούν να εντοπιστούν στις τελετουργίες, στους μύθους και στις αφηγήσεις.⁵⁰² Ο βρετανός ανθρωπολόγος Antony Cohen εξήγησε πως τα σύμβολα είναι κάτι παραπάνω από «κάτι που βρίσκεται στη θέση κάποιου άλλου», γιατί δίνουν τη δυνατότητα σε αυτούς που μετέχουν στα σύμβολα να τα εμβολιάσουν και με άλλα νοήματα.⁵⁰³ Διότι τα σύμβολα δεν μας λένε τί συμβολίζουν αλλά μας δίνουν τη δυνατότητα να τα νοηματοδοτήσουμε.⁵⁰⁴ Κάθε ομάδα/κοινότητα μετέχει σε διαφορετικό σύστημα συμβόλων⁵⁰⁵ και το κάθε σύστημα

---

⁴⁹⁹ Turner Victor, *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*, London: Cornelee University, 1967, σ.σ. 19 – 32

⁵⁰⁰ Asad Talal, *Genealogies of religion: Discipline and reasons of power in Christianity and Islam*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1993c, σ. 29

⁵⁰¹ Geertz Clifford, ο.π. σ.σ. 90 – 91

⁵⁰² Geertz Clifford, ο.π. σ. 134

⁵⁰³ Cohen Antony P., *The Symbolic Construction of Community*, Routledge, London, 2003, σ. 14

⁵⁰⁴ Cohen Antony P., ο.π. σ. 16

⁵⁰⁵ Douglas Mary, *Καθαρότητα και Κίνδυνος* ο.π., και *Natural Symbols: explorations in cosmology*, Routledge, N.Y., 1970

ενθαρρύνει τη δημιουργία διαχωριστικών σημείων μεταξύ των κοινοτήτων, περιχαράκωνοντας με τον τρόπο αυτό τη συλλογική ταυτότητα ενώ τα σύμβολα εξακολουθούν να δίνουν τη δυνατότητα της κοινής τους χρήσης μεταξύ της ομάδας αλλά με διαφορετικό νόημα.⁵⁰⁶ Η συστηματική μελέτη των συμβόλων αποτελεί λοιπόν πηγή γνώσης για τη διπλωματική εργασία προκειμένου να **δω** τον τρόπο επικοινωνίας της κοινότητας και των νοημάτων που μεταφέρονται.⁵⁰⁷ Η επικοινωνία, σύμφωνα με τον Βρετανό ανθρωπολόγο Edmund Leach «επιτυγχάνεται με εκφραστικές πράξεις που λειτουργούν ως σήματα, σημεία και σύμβολα».⁵⁰⁸

Η μελέτη της θρησκείας σύμφωνα με τον Geertz είναι ένα εγχείρημα που απαιτεί αφενός τη μελέτη του πολιτισμικού συστήματος και των νοημάτων των συμβόλων σύμφωνα με τη θρησκεία και αφετέρου τη σύνδεση των νοημάτων με τις πολιτισμικές πρακτικές.⁵⁰⁹ Οι θρησκευτικοί συμβολισμοί συνδέουν την κοσμική δράση με το ευρύτερο περιβάλλον στο οποίο νοείται ο εαυτός γιατί τα σύμβολα αποτελούν μέσα επικοινωνίας που απευθύνονται όχι μόνο στη λογική του ανθρώπου αλλά σε όλη του την ύπαρξη.⁵¹⁰ Για το λόγο αυτό η ανθρώπινη εμπειρία δεν αποϊεροποιείται ποτέ, ακόμα και η ίδια διαδικασία αποϊεροποίησης αποτελεί μια νέα διαδικασία ιεροποίησης μέσω των μετασχηματισμών των νοημάτων.

Χαρακτηριστικά στην περίπτωση μελέτης της εργασίας, οι συμμετέχοντες στις θρησκευτικές εορτές και τελετές, στις τελετουργίες μνήμης και στο γεύμα μετά το Ροσς Ασσανά και Γιόμ Κιπούρ⁵¹¹ μοιράζονται κοινά βιώματα όχι μόνο μέσα από τις αφηγήσεις που ενεργοποιούνται στα παραπάνω πλαίσια αλλά και μέσα από το ίδιο το περιεχόμενο των τελετουργιών, κοσμικών και θρησκευτικών γιατί αποτελούν ένα σύστημα νοημάτων.⁵¹² Σε αυτά τα πλαίσια δημιουργούνται κοινές εμπειρίες και επιτρέπεται η εισροή και η μεταφορά μηνυμάτων μέσα στην κοινότητα, οι οποίες τροφοδοτούν και ανανεώνουν τις πολιτισμικές ταυτότητες με σήματα που γίνονται

---

⁵⁰⁶ Cohen Antony P., ο.π. σ. σ. 16 – 17, σ. 20

⁵⁰⁷ Asad Talal, ο.π. σ.σ. 51 - 53

⁵⁰⁸ Leach Edmund, *Πολιτισμός και επικοινωνία, η λογική της διαπλοκής των συμβόλων: μια εισαγωγή στη χρήση της στρουκτουραλιστικής ανάλυσης στην κοινωνική ανθρωπολογία*, μτφ. Σουρράπα Έρση, Καστανιώτης, Αθήνα, 1993, σ. 28

⁵⁰⁹ Geertz Clifford, ο.π. σ.σ. 97 - 110

⁵¹⁰ Douglas Mary, *Natural Symbols: explorations in cosmology*, ο.π. και Nobert Elias, Η θεωρία του συμβόλου, ο.π. σ.σ. 132 - 133

⁵¹¹ Γκατζόλης Χρήστος (επιμ.), *Ο Πολιτισμός στο Τραπέζι*, Υπουργείο Πολιτισμού - Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Βασιλική Κράββα, «Οι Σεφαραδίτες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης: Διατροφή και Συλλογική Μνήμη» 2006, σ. 133 – 144

⁵¹² Turner Victor, ο.π. σ. 46

σύμβολα των ταυτοτήτων και αναφέρονται σε αξίες, κανόνες και νοήματα.⁵¹³ Η παραπάνω διαδικασία συγκλίνει με τη θέση του Maurice Halbwachs πως η θρησκεία στα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, είναι μνήμη.⁵¹⁴ Τα πολιτισμικά συμβολικά ταξινομικά συστήματα παρέχουν ένα σημασιολογικό πλαίσιο που καθοδηγεί τη δράση των ανθρώπων.⁵¹⁵

Η πρώτη Εβραϊκή Διασπορά ξεκίνησε το 586 π.Χ. την περίοδο της Βαβυλωνιακής κατάκτησης. Η δεύτερη καταστροφή του Ναού του Σολομώντα από την Ρωμαϊκή κατάκτηση της Ιερουσαλήμ το 70 μ.Χ. δημιούργησε την αναπαράσταση του Περιπλανώμενου Ιουδαίου. Η εξορία αποτελεί ένα από τα δυνατότερα σύμβολα της Ιστορίας των Εβραίων, και στον Μεσαίωνα σήμαινε «να βρίσκεσαι εκτός του τόπου σου».⁵¹⁶ Η καταστροφή του Δεύτερου Ναού του Σολομώντα το 70 μ.Χ. νοηματοδοτήθηκε από τους Εβραίους με τον όρο Golah/Galut που σημαίνει Εξορία/Διωγμός. Οι δύο καταστροφές του Ναού και ο διωγμός των Εβραίων επιφορτίστηκαν από την ελληνιστική κυρίως περίοδο, από τους χριστιανούς⁵¹⁷ αλλά και από τον ίδιο τον εβραϊκό πληθυσμό,⁵¹⁸ με την ερμηνεία της Θεϊκής τιμωρίας. Η καταστροφή λοιπόν του Δεύτερου Ναού το 70 μ.Χ. είναι το κυρίαρχο αφήγημα της Εβραϊκής Διασποράς και συνοψίστηκε με τον όρο galut/golah.⁵¹⁹ Η καθοριστική σύνδεση της διασποράς των Εβραίων με την αναπαράσταση του Περιπλανώμενου Ιουδαίου αποτυπώνεται τόσο στις θρησκευτικές τελετές, όπως το Πέσαχ, όσο και σε γνωστά παραμύθια, π.χ. Χιονάτη (ΑΤ 709) και Πεντάμορφη και το Τέρας (ΑΤ 425).⁵²⁰ Η δυναμική αυτής της καταστροφής τοποθετεί τον ιδρυτικό μύθο του Ισραήλ στο

---

⁵¹³ Victor Turner, *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual* ο.π, σ.20

⁵¹⁴ Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφ. Ελευθερία Ζέη, Νεφέλη, Αθήνα, 2013, σ. 392

⁵¹⁵ Geertz Clifford, ο.π. σ. 247

⁵¹⁶ Henriette - Rika Benveniste, «*The Idea of Exile: Jews accounts and the historiography of Salonika Revisited*», σ.σ. 31 – 32, Μαχαιρά Άννα – Παπαστεφανάκη Λήδα (επίμ.), *Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση 15^{ος} – 20^{ος} αιώνες: Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, ο.π.,

⁵¹⁷ Henriette - Rika Benveniste, «*The Idea of Exile: Jews accounts and the historiography of Salonika Revisited*», σ. 33, Μαχαιρά Άννα – Παπαστεφανάκη Λήδα (επίμ.), *Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση 15^{ος} – 20^{ος} αιώνες: Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, ο.π.,

⁵¹⁸ Gruen Erich S., *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, Harvard University Press, Cambridge, 2002, σ. 233

⁵¹⁹ <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/5938-exile> και

<http://www.jewishvirtuallibrary.org/galut>

⁵²⁰ Patai Raphael, ο.π. “Wonder Tale” σ. 562

προσκήνιο και εορτάζεται - μνημονεύεται το Πέσαχ.⁵²¹ Η τελετουργία ανακαλεί ένα συγκεκριμένο νόημα και μεταβιβάζει σύμβολα.

Με την εθνογραφική έρευνα πεδίου με συμμετοχική παρατήρηση αντιλήφθηκα πως η αναπαράσταση του Περιπλανώμενου Ιουδαίου, αποτελεί ένα από τα κυρίαρχα σύμβολα της κοινότητας. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση της κοινότητας και τις αφηγήσεις των συνομιλητών μου στο πεδίο, ο κοσμογονικός μύθος της κοινότητας βασίζεται στην Διασπορά του 70 μ.Χ. με την Ρωμαϊκή κατάκτηση. «...κατευθείαν από... η Ρωμανιώτικη κοινότητα ήρθε κατευθείαν από την Ιερουσαλήμ, ήρθε από 'κει!».⁵²² Ταυτόχρονα η αναπαράσταση του Περιπλανώμενου Ιουδαίου κυριαρχεί στις αφηγήσεις που αφορούν τις μεταναστεύσεις των Γιαννιωτών Εβραίων στην Αμερική, στην Αθήνα και στο Ισραήλ.⁵²³ Στις αφηγήσεις των συνομιλητών μου σχετικά με την επιτέλεση των εορτών δεν έλειψαν οι συσχετισμοί με τον τρόπο επιτέλεσης στο Ισραήλ.⁵²⁴ Αυτός ο παραλληλισμός στις αφηγήσεις ερμηνεύεται εδώ ως ανάγκη επίκλησης στην αυθεντία «Ισραήλ» τον τόπο δηλαδή που η θρησκεία και η πολιτισμική ιστορία τους ξεκίνησε.⁵²⁵

Το Ολοκαύτωμα⁵²⁶ ως κυρίαρχο σύμβολο, συνδέεται με την αναπαράσταση του Περιπλανώμενου Ιουδαίου αφενός γιατί αποτυπώνει μία μαζική εκτόπιση που συναντάμε και στην διασπορά του 70 μ.Χ. αφετέρου γιατί η απώλεια ήταν τόσο μεγάλη που επιφορτίστηκε επίσης με τη Θεϊκή τιμωρία.⁵²⁷ Ο «εκτοπισμός» έχει ενσωματωθεί στην εβραϊκή κοινότητα, γενικά και ειδικά, έχει μετουσιωθεί σε μνήμη, που συνάδει με τον Νόμο «να θυμάσαι»⁵²⁸ τροφοδοτώντας περιοδικά το σύμβολο με αισθήματα και νοήματα. Στο σύμβολο μετέχουν όχι μόνο οι επιζώντες του Ολοκαυτώματος και όσοι διέφυγαν στο αντάρτικο ή σώθηκαν κρυμμένοι σε άλλες περιοχές, αλλά και οι απόγονοί τους. Χαρακτηριστική είναι στις αφηγήσεις και η έναρξη των γενεών μετά το

---

⁵²¹ Jan Assmann, ο.π. σ.60

⁵²² Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάρκος Μπαττίνος 8/9/2017 σ. 104, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ.34

⁵²³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μωυσής 20/8/2016 σ. 2, , Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ.20,

⁵²⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 5. σ. 9, σ. 12, Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ.σ. 56 – 57

⁵²⁵ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάρκος Μπαττίνος 16/3/2017 σ. 102

⁵²⁶

⁵²⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 60

⁵²⁸ Annette B. Fromm, "Why is so important the Jewish community of Ioannina", σ. 66, Μαχαιρά Άννα – Παπαστεφανάκη Λήδα (επίμ.), *Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση 15^{ος} – 20^{ος} αιώνας: Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, ο.π.

Ολοκαύτωμα, δηλαδή «...*Εγώ τώρα που είμαι τρίτης γενιάς ...*»,⁵²⁹ δημιουργώντας μια τομή στο χώρο και στον χρόνο. Η τομή αυτή εμφανίζεται σε κοσμικό επίπεδο με την Ημέρα Μνήμης των Θυμάτων του Ολοκαυτώματος στις 27 Ιανουαρίου και το μνημείο του Ολοκαυτώματος στην πόλη των Ιωαννίνων, και στο θρησκευτικό τυπικό με τη δημιουργία νέας προσευχής την *El Malei Rachamim*/Φιλεύσπλαχνος Θεός που αναφέρεται συγκεκριμένα στα θύματα του Ολοκαυτώματος και διαβάζεται στα Ιωάννινα την παραμονή του Γιομ Κιπούρ, στο νεκροταφείο μπροστά από το κενοτάφιο Μνημείο του Ολοκαυτώματος. Ενώ και στη συναγωγή το κυρίαρχο σύμβολο του Ολοκαυτώματος αποτυπώθηκε το 1994, με την τοποθέτηση σε αναθηματικές πλάκες στο Νότιο κλίτος, όλων των ονομάτων των θυμάτων του Ολοκαυτώματος. Κατά την διάρκεια του εορταστικού γεύματος μετά το Γιομ Κιπούρ, στο ξενοδοχείο Du Lac στα Ιωάννινα, έγινε απονομή τιμητικών πλακετών σε Γιαννιώτισσες Εβραίες επιζήσασες του Ολοκαυτώματος θυμίζοντας την ανάγκη να μην ξεχαστεί το έγκλημα για να μη συμβεί «Ποτέ Ξανά», όπως αναφέρθηκε στο τέλος της εκδήλωσης.⁵³⁰ Τέλος, στην εθνογραφική έρευνα πεδίου κατά τη διάρκεια ανάκλησης από τους συνομιλητές μου του τυπικού χαρμόσυνων τελετών στον κύκλο της ζωής τους, όπως ο γάμος ή γέννηση, παρατήρησα πως οι εμπειρίες τους στιγματίστηκαν από την απώλεια που είχε δημιουργήσει το Ολοκαύτωμα.⁵³¹ «[στη μητέρα τι θα μπορούσαν να παν ως δώρο;] *Εδώ εγώ δεν θμάμαι να μου ‘φερε κανέναν τίποτα... [...] Τίποτα δεν μου ‘φεραν τίποτα. Μα δεν είχα και κανέναν δεν είχα... όλοι... ξαδέρφες κι αυτά δε... δε... ή ζούσαν στην Αθήνα... είχαν πάει στην Αθήνα αυτές... μάλλον ήταν στην Αθήνα και παντρεύτκα εγώ στα Γιάννενα*».⁵³²

---

⁵²⁹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάρκος Μπαττίνος 8/9/2017 σ. 96

⁵³⁰ Παράρτημα Εικόνες σ.159

⁵³¹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Στέλλα Κοέν 20/10/2016 σ. 87, Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ.44,51,52,54

⁵³² Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 33

Ακολουθεί η ανάπτυξη των θρησκευτικών συμβολισμών που εντοπίστηκαν με την εθνογραφική έρευνα πεδίου.

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΙ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΙ

Ιεροί τόποι: Συναγωγή, νεκροταφείο, οικία,
Υλικά σύμβολα: Παροχέτ, Μενορά, Μάγκεν Ντάβιντ, κουβερτούλα της τελετής της περιτομής κ.α.
Συμβολικές πράξεις/κινήσεις: το κλείσιμο του ματιού, αναπαραστατικός χτύπος της καρδιάς κ.α
Καθαρότητα/Ιερότητα: Τααρά, Μίκβε
Γλώσσα: γραϊκο – ιουδαϊκή, προσευχολόγιο, χειρόγραφο Κ.Ε.Ε.Λ.
Πιστοί: Γιαννιώτες Εβραίοι της Διασποράς και Εβραίοι της Διασποράς

Η *οικία*, η *συναγωγή*, το *νεκροταφείο*, το *Ερέτς Ισραέλ/Γη του Ισραήλ* συνθέτουν τους Ιερούς τόπους και σε συμβολικό επίπεδο. Τα τρία πρώτα αρχιτεκτονήματα, συμπυκνώνουν την ιερότητα τόσο οντολογικά όσο και με τα σύμβολα που περικλείουν, υλικά και τελετουργικά. Η αρχιτεκτονική της συναγωγής, σύμφωνα με την ρωμανιώτικη παράδοση αποτελεί μια αναπαράσταση του Δεύτερου Ναού της Ιερουσαλήμ, η οποία χρήζει αποσυμβολοποίησης, αφού ο ναός είναι η απεικόνιση ενός ουράνιου αρχέτυπου.⁵³³ Το *κατώφλι*⁵³⁴ στην είσοδο του περιβόλου της συναγωγής και μπροστά από το Ιερό Ερμάριο/Καλ διαχωρίζει τον κοσμικό άξονα από τον Ιερό, όπως και αυτό της εισόδου του νεκροταφείου.⁵³⁵ Τον ίδιο συμβολισμό, ως υλικό σύμβολο, φέρει το προστατευτικό *Βήλο/Παροχέτ*, που εδώ είναι τμήμα νυφικού βενετσιάνικης προέλευσης, αναπαριστά το παραπέτασμα που κάλυπτε την είσοδο στα Άγια των Αγίων και φανέρωνε το ταμπού της εισόδου, που επιτρεπόταν μόνο στους Κοέν.⁵³⁶ Η επιτελεστική αναπαράσταση του συμβολισμού, εντοπίστηκε στην τελετουργική

⁵³³ Mircea Eliade, ο.π. σ. 53

⁵³⁴ Arnold Van Gennep ο.π. σ. 5 Mircea Eliade, ο.π. σ. 34 -35

⁵³⁵ Arnold Van Gennep, ο.π. σ. 65

⁵³⁶ Patai Raphael, ο.π. σ. 531

πρακτική Κοανίφ/Κοενίφ που καταγράψαμε την ημέρα του Γιόμ Κιπούρ/Ημέρα Εξίλασμού. Το Βήλο κοσμείται με το ακόμη ισχυρότερο σύμβολο, το χρυσοκέντητο *Δέντρο της Ζωής*. Η αναπαράσταση του Δέντρου της Ζωής υπάρχει στο κάτω μέρος της θήκης/τικ των βιβλίων της Τορά/Πεντάτευχος,⁵³⁷ στους ενδυματολογικούς κώδικες,⁵³⁸ άλλα και σε τελετουργικά υλικά όπως στην κουβέρτα που τυλίγεται το μωρό μετά την τελετή της περιτομής,⁵³⁹ ενώ κοσμεί και το Άλεφ. Το Βήλο κοσμούν ιδιαίτερα συναγωγικά φυλαχτά – δώρα στη συναγωγή τα σανταγιώτ. Τα σανταγιώτ αποτελούν μια ξεχωριστή ρωμανιώτικη μεταβλητή, είναι ασημο-τεχνήματα σε σχήμα Αστεριού του Δαβίδ, δακρύου και ρόδου. Φέρουν στα εβραϊκά, ευχαριστίες προς το Θεό, που τους βοήθησε σε μια δύσκολη στιγμή ή αρρώστια, ή αφιερώνονται στη μνήμη κάποιου προσώπου. Αναγράφονται, τα ονόματα των πιστών, το επάγγελμά τους μαζί με την αφιέρωση. Αποτελούν μια αναπαράσταση της Ζωής δικαιολογώντας την συμβολική τους τοποθέτηση πάνω στο Βήλο. Μερικά έχουν φιλοτεχνηθεί στα Ιωάννινα και ανάμεσά τους εντοπίζονται σανταγιώτ που δημιουργήθηκαν σε εργαστήρια της Αυστρίας ή του Λιβόρνου. Όσα φέρουν τα διακοσμητικά μοτίβα του λιονταριού και της κορόνας είναι γιαννιώτικα.⁵⁴⁰ Μπροστά από το Ιερό ερμάριο τοποθετούνται οι *Καντήλες*,⁵⁴¹ που ανάβουν και αφιερώνονται στους εν ζωή αγαπημένους, αφού το φως τους συμβολίζει την παρουσία του Θεού.⁵⁴² Η *Πύλη* που κλείνει τους κυλίνδρους της Τορά, και επιτρέπεται μόνο στον ιερούργο και στους άνδρες να την ανοίξουν, υπογραμμίζει τη συμβολική ταξινόμηση της γυναίκας ως μιαρή στο χώρο της συναγωγής. Η πύλη είναι μέρος του συμβολικού συστήματος που διαχωρίζει το κοσμικό από το ιερό. Το μικρό οντολογικό *άνοιγμα/ρήγμα* που υπάρχει πίσω μέσα στο Καλ/Ιερό αναπαριστά το συμβολικό ρήγμα στο Ιερό, το επουράνιο και τον προσανατολισμό στο Ερέτς Ισραέλ/Γη του Ισραήλ. Η κεντρική πόρτα των οικιών, αποτελεί ακόμη μία είσοδο που χρήζει καθαγίασης. Έτσι, τοποθετείται όπως και στη συναγωγή, πλαγίως στο δεξί δοκάρι η *Μεζουζά*, ένα φυλαχτό, σύμβολο της ιερότητας και της καθαρότητας του χώρου, διότι εξαγνίζει και ευλογεί το πέρασμα της εισόδου

⁵³⁷ Patai Raphael, ο.π. σ. 535, Ξύλινες θήκες που μέσα τους έχουν τους παπύρους της Τορά, Παράρτημα Εικόνες σ. 160

⁵³⁸ Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, μόνιμη έκθεση 2^{ος} όροφος, και περιοδική έκθεση 3^{ος} όροφος «Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων – Αντικειμένων Μνήμη» και «Γιοσέφ Ελιγιά, ο Ποιητής της Λίμνης» και Δημοτικό Μουσείο Ιωαννίνων μόνιμη έκθεση, Παράρτημα Εικόνες σ.

⁵³⁹ Παράρτημα Εικόνες σ.161

⁵⁴⁰ Κα. Μάτσα 30/1/2016, Παράρτημα Εικόνες σ.

⁵⁴¹ Παράρτημα Εικόνες σ.153

⁵⁴² <http://www.jewishvirtuallibrary.org/ner-tamid>

και της εξόδου. Μέσα στη Μεζουζά υπάρχει γραμμένη η σημαντικότερη προσευχή του Ιουδαϊσμού, *Σεμά Ισραέλ*, δηλαδή *Ακου Ισραήλ ο Κύριος είναι ο Θεός μας, Ο Κύριος είναι Ένας* [...], προσευχή που ανακλήθηκε και από τους συνομιλητές κατά την διάρκεια της εθνογραφικής έρευνας πεδίου.⁵⁴³

Σύμφωνα με την Εβραϊκή Εγκυκλοπαίδεια, η Τορά αποτελεί την μεγαλύτερη Ιεροφάνεια του Θεού, γιατί ήταν η πρώτη φορά που ο Ίδιος αποκαλύφθηκε.⁵⁴⁴ Οι κύλινδροι της Τορά βρίσκονται μέσα σε θήκες ξύλινες, που ονομάζονται τικ. Η εξωτερική τους επένδυση είναι ασημένια, και αποτελεί μοναδική τεχνική. Τέσσερα από τα Βιβλία είναι διακοσμημένα με βελούδινα υφάσματα/το Μείλ ή Μαπά.⁵⁴⁵ Τα Μείλ πλαισιώνονται από χρυσοκέντητα θρησκευτικά μοτίβα, τις δύο πλάκες των δέκα εντολών του Μωσή με μια κορόνα που συμβολίζει την κυριαρχία του Κυρίου, δέντρα της ζωής, και προσευχές γραμμένες στα εβραϊκά. Ένας κύλινδρος της Τορά βρίσκεται σε ξύλινο τικ και δεν φέρει ασημένια εξωτερική επίστρωση, παρά μόνο σκαλιστά δέντρα της ζωής, ενώ ένα τικ δεν φέρει Μείλ, έχει φιλοτεχνηθεί πάνω στο ασημένιο τικ ένα Δέντρο της Ζωής. Στο τικ του πρώτου, υπάρχει εγχάρακτη η επιγραφή που γνωστοποιεί την προέλευσή του από την Ιερουσαλήμ. Πάνω από τα τικ, υπάρχουν στερεωμένες *Κορόνες της Τορά*, που συμβολίζουν την κυριαρχία του Θεού και τα ξεχωριστά ρωμανιώτικα, *ριμονίμ* που συναντώνται και σε συναγωγές της Ιταλίας.⁵⁴⁶ Τα ριμονίμ,⁵⁴⁷ έχουν το σχήμα του ρόδου, γνωστό γονιμικό σύμβολο, ενώ ταυτόχρονα κρέμονται μικρά κουδουνάκια/ρόδια. Δύο εξ αυτών αποτελούν δώρο από την κοινότητα της Ιερουσαλήμ στην κοινότητα των Ιωαννίνων. Κατά την περιφορά της Τορά ο ήχος των ριμονίμ σημαίνει την όρθια στάση των πιστών μπροστά στην Τορά ως ένδειξη σεβασμού.

Το *Βήμα* βρίσκεται στη μέση του δυτικού κλίτους, και ταυτίζεται με την περιοχή της θλίψης και του θανάτου.⁵⁴⁸ Εκεί τελείται το μνημόσυνο στο Γιομ Κιούρ και προσφέρονται δωρεές στη μνήμη των αποθανόντων. Η προσπάθεια επίτευξης επαφής με το ουράνιο, αναπαρίσταται μέσω του γαλάζιου θόλου, αλλά και των κιώνων

⁵⁴³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 4, Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 37,σ. 40, Μάρκος Μπαττίνο 16/3/2017 σ. 105

⁵⁴⁴ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/the-written-law-torah> και <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14446-torah>

⁵⁴⁵ Patai Raphael, ο.π. σ. 305, σ. 535

⁵⁴⁶ <http://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=treefriend&id=49&f=object>

⁵⁴⁷ Patai Raphael, ο.π. σ. 540

⁵⁴⁸ Mircea Eliade, ο.π. σ. 56

μέσα στη συναγωγή. Η κληματαριά που σκεπάζει τη Σουκά, και αγκαλιάζει τα κυπαρίσσια του νεκροταφείου αναπαριστά επίσης την επιθυμητή ένωση με το Ιερό. Ο μεταπολεμικός συμβολισμός του νότιου κλίτους, με τις αναθηματικές πλάκες, αφιερωμένος στα θύματα της κοινότητας που χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα, τοποθετεί στο χώρο το νέο σύμβολο. Ας μην ξεχνάμε πως την Ημέρα της Εξιλέωσης, σε αυτό το κλίτος τοποθετούνται τα καντηλάκια, που καίνε στη μνήμη των νεκρών. Στα υλικά σύμβολα που συναντώνται τόσο στην συναγωγή όσο και στην οικία, εντάσσονται τα δύο κεριά του Σαμπάτ. Στη συναγωγή βρίσκονται πάνω στην Ιερά Κιβωτό αριστερά και δεξιά, και στην οικία πάνω στο τραπέζι της οικίας όπου αρχίζει το γεύμα της Υποδοχής του Σαββάτου. Τα δύο κεριά, αναπαριστούν τους εθιμικούς Νόμους του Σαββάτου «*Na Tηρείς*» και «*Na Θυμάσαι*». Η Μενορά, η επτάφωτη λυχνία, αποτελεί ένα από τα ισχυρότερα θρησκευτικά και κοσμικά σύμβολα του εβραϊσμού και η κατασκευή της αναφέρεται στο κεφάλαιο της Εξόδου.⁵⁴⁹ Αναπαριστά ένα Δέντρο και συμβολίζει το *Δέντρο της Γνώσης* που αντιπροσωπεύει το Δέντρο της Ζωής, γι' αυτό και η αναπαράστασή του καλύπτει μεγάλο εύρος συμβόλων, συναντάται στη θήκη του ταλέθ, σε μνήματα, σε φυλαχτά, σε σπίτια. Ουσιαστικά το ίδιο σύμβολο, της σοφίας, της γνώσης, της ζωής αναπαρίσταται με ποικίλους τρόπους. Η *Μενορά* είναι ταυτόχρονα κοσμικό σύμβολο, αφού μεταφέρθηκε σύμφωνα με τη Ιστορία, μετά την καταστροφή του Δεύτερου Ναού το 70 μ.Χ., στη Ρώμη, από τον Τίτο Φλάβιο Βεσπασιανό ως σύμβολο της καταστροφής, της Ιερουσαλήμ, του Ναού και του εβραϊκού λαού, αναπαράσταση που αποτυπώθηκε το 81 μ.Χ. στην θριαμβευτική Αψίδα του Τίτου που βρίσκεται στη Ρωμαϊκή Αγορά της Ρώμης.

Ακόμη ένα δυνατό σύμβολο του εβραϊσμού, συνιστά το *Αστέρι του Δαβίδ/Μαγκέν Νταβίντ*. Το Αστέρι του Δαβίδ ή αλλιώς Ασπίδα του Δαβίδ αποτελείται από δύο ισοσκελή τρίγωνα. Ένα τρίγωνο είναι στραμμένο προς τα πάνω και ένα προς τα κάτω ενώ επικαλύπτονται σχηματίζοντας ένα εξάγωνο αστέρι. Ως σύμβολο σήμερα έχει συνδεθεί με τον Εβραϊσμό και το κράτος του Ισραήλ. Σύμφωνα με την Εβραϊκή Εγκυκλοπαίδεια, παρά το γεγονός ότι δεν αναφέρεται στη λογοτεχνία, ο αρχαιότερος εντοπισμός του γίνεται τον 3αι. μ.Χ. σε μια εβραϊκή επιτύμβια στήλη στο Tarentum της νότιας Ιταλίας και η παλαιότερη λογοτεχνική πηγή που το αναφέρει είναι του Eshkol ha – Kofer του Καραΐτη Judah Hadassi στα μέσα του 12^{ου} αιώνα μ.Χ. όπου δίπλα από την αναφορά των επτά ονόματων των Αγγέλων υπάρχει το σύμβολο του

---

⁵⁴⁹ Τσακατήρης Γ. (επίμ.), *Ο κύκλος της Ζωής: Εβραϊκά σύμβολα* ο.π., σ. 28

Αστεριού.⁵⁵⁰ Στα Ιωάννινα το συναντάμε έξω από τη συναγωγή και το νεκροταφείο, σε φυλαχτά των μελλοννυμφων γυναικών και αποτελεί συνήθως το πρώτο δώρο των κοριτσιών μετά την επιτέλεση της τελετουργίας Μπατ Μπιτσβά/ Γυναίκα του Νόμου από την κοινότητα, ενώ παλαιότερα ήταν το δώρο της πεθεράς στη νύφη. Στη νεότερη ιστορία και στη μνήμη του πολέμου, συνδέθηκε με το κίτρινο Αστέρι του Δαβίδ που υποχρεώθηκαν όλοι οι Εβραίοι να φορούν, ανεξαρτήτων ηλικίας, φύλου και ιερατικού αξιώματος. Το εξάγωνο αστέρι αποτελεί επίσης το εθνικό και το θρησκευτικό σύμβολο του εβραϊσμού, και ο θρύλος το αποσυμβολίζει με την αναγωγή των δώδεκα τριγώνων που σχηματίζονται παραπέμποντας στις δώδεκα φυλές του Ισραήλ και τη σειρά με την οποία ταξίδεψαν μέσα από την έρημο.⁵⁵¹ Άλλες ερμηνείες αναφέρονται στο δαχτυλίδι του Σολομώντα – σφραγίδα του Σολομώντα, που του έδινε τη Θεϊκή δύναμη. Το σύμβολο συνδέθηκε με το κράτος του Ισραήλ και αναπαρίσταται στην σημαία σε άσπρο φόντο με μπλε περίγραμμα, στα χρώματα του ταλέθ.

Το ταλέθ, το συναγωγικό - ιερό ένδυμα του άνδρα, τοποθετείται πάνω στο σώμα με τελετουργικό τρόπο. Πριν το τοποθετήσει ο πιστός πάνω στους ώμους λέει από μέσα του την προσευχή του ταλέθ. Πολλές φορές χρησιμοποιείται και για την τελετουργική Σκέπη του Θεού στον εβραϊκό γάμο, ενώ στον λόγο χρησιμοποιείται στην ευχή που δίνουν οι συγγενείς σε ένα μελλοννυμφο ζευγάρι «*Καλό Ταλέθ*».⁵⁵² Μαζί με το ταλέθ, ο Εβραίος άνδρας εισερχόμενος στη συναγωγή πρέπει να τοποθετήσει στο κεφάλι του την *κιπά*, που στα εβραϊκά σημαίνει θόλος.⁵⁵³ Ο συμβολισμός του ανθρώπινου σώματος ως αναπαράστασης των κοινωνικών και πολιτισμικών δομών και νοηματοδοτήσεων, αντιπροσωπεύει την δυναμική του μέσα στο όλο.⁵⁵⁴

Τέλος, ανάμεσα στους Ιερούς τόπους και στα υλικά σύμβολα ταξινομείται η *πέτρα*, που τοποθετείται στους τάφους, και εδώ συμβολίζει τη σύνδεση όλων με την Μητέρα – Γη. Ανάμεσα στα υλικά σύμβολα, το ασημένιο *Ποτήρι του Ελιγιά*, που χρησιμοποιείται το Πέσαχ/Πάσχα, Μπρίθ Μιλά/στην τελετή της περιτομής, στον γάμο

---

⁵⁵⁰ Ψηφιοποιημένη Μορφή της Jewish Encyclopedia 1906, σ.σ. 251 – 252
<http://d2b4hhdj1xs9hu.cloudfront.net/NG8G251V.jpg> και
<http://d2b4hhdj1xs9hu.cloudfront.net/NH8H252U.jpg>

⁵⁵¹ Τσακατήρης Γ. (επίμ.), *Ο κύκλος της Ζωής: εβραϊκά σύμβολα*, ο.π. σ. 31

⁵⁵² Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 34

⁵⁵³ Τσακατήρης Γ. (επίμ.), *Ο κύκλος της Ζωής: εβραϊκά σύμβολα*, ο.π. σ. 45

⁵⁵⁴ Douglas Mary, *Natural Symbols*, ο.π., Mircea Eliade ο.π. σ και Μακρυγιώτη Δήμητρα (επιμ.), *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, μτφ. Κώστας Αθανασίου, Κική Καψαμπέλη, Μαριάννα Κονδύλη, Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Νήσος, Αθήνα, 2004, p.p. 77 - 125

και στην υποδοχή του Σσαμπάτ/Σαββάτου. Το δυσκοπότηρο, συνήθως αποτελεί το πρώτο δώρο στη γέννηση αγοριού.⁵⁵⁵ Ο *Θρόνος του Ελιγιά*, η υπερυψωμένη πολυθρόνα που κάθεται ο Νούνος στην τελετή του Μπριθ Μιλιά/τελετή περιτομής και το Ποτήρι, αποτελούν μια Ιεροφάνεια. Ο Γιοσέφ Ελιγιά σε ένα ποίημά του αναφέρει το *ποτήρι της Αλήθειας*.⁵⁵⁶ Στα υλικά σύμβολα μπορούν να συμπεριληφθούν τα *μπλε ματάκια*, για το κακό μάτι, ως κοινό φυλαχτό σε αρκετούς πολιτισμούς. Τον ίδιο συμβολισμό φέρει και το Άλεφ με την τοποθέτησή του πάνω από το κρεβάτι της μητέρας ενώ ταυτόχρονα αναπαριστά το πρώτο σύμβολο του αγοριού με το Θεό.⁵⁵⁷ Η *Κεντουμπά/Προικοσύμφωνο* που κοσμεί την οικία των νεόνυμφων ως γονιμικό σύμβολο, και την οικία της συνομιλήτριάς μου στο πεδίο κα. Βενουζίου βρίσκεται πάνω από το κρεβάτι της.⁵⁵⁸ Η *Χάμσα*, το χέρι του Θεού, απαντά και σε άλλα πολιτισμικά περιβάλλοντα, εδώ έχει αποτροπαϊκή ιδιότητα⁵⁵⁹ και την είδα στις οικίες και στη Λέσχη της Ισραηλιτικής κοινότητας Βόλου.

Τα παραπάνω σύμβολα, μεταφέρουν μηνύματα, ερμηνείες, ταμπού, την σύνδεση του ανθρώπου με το επουράνιο, την ενότητα με το ιερό σύμπαν. Η καθαρότητα είναι μέρος των θρησκευτικών συμβολισμών διότι συνιστά μέρος της ιερότητας του Θεού.⁵⁶⁰ Το ανάγνωσμα της Τορά/Πεντατεύχου γίνεται με τελετουργικό τρόπο. Αναφέραμε προηγουμένως ότι ακόμη και τη θήκη της Τορά/τικ μπορούν να την ακουμπήσουν μόνο οι άνδρες και ο ιερούργος. Το ανάγνωσμα των κυλίνδρων της Τορά γίνεται μόνο με τη χρήση ενός ασημένιου *Δείκτη*, ο οποίος χρησιμοποιείται μόνο από τον ιερούργο και ο ίδιος κατευθύνει την ανάγνωσή Της από τους Εβραίους με τη χρήση του δείκτη. Τα ταμπού που συναντάμε, όπως ο διαχωρισμός των θέσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών, η απαγόρευση των γυναικών να εισέλθουν στο νεκροταφείο κατά τη διάρκεια της ταφής και προπολεμικά να διαβούν την κεντρική είσοδο της συναγωγής, αποτελούν επιτελέσεις που σκοπό έχουν την επίτευξη της ευταξίας ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύουν το συμβολικό ταξινομικό σύστημα που διέπει την κοινότητα. Ο διαχωρισμός των ανδρών από τις γυναίκες δεν υφίσταται για παράδειγμα στην Αθήνα και στην

---

⁵⁵⁵ Σε επίσκεψη στο σπίτι της συνομιλήτριάς μου στο πεδίο Κλαίρης Βενουζίου στις 30/11/2016 μου έδειξε τα ποτήρια του Κιντούς του Κρασιού και μου είπε πως αυτό συνήθως αποτελεί το πρώτο δώρο των νεογέννητων αγοριών.

⁵⁵⁶ Ελιγιά Γιοσέφ, *Στον Εαυτό μου*, 1926

⁵⁵⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ. 117

⁵⁵⁸ Παράρτημα Εικόνες σ. 155

⁵⁵⁹ Patai Raphael, ο.π. σ. 349

⁵⁶⁰ Douglas Mary, *Καθαρότητα και Κίνδυνος*, ο.π.

Ρωμανιώτικη κοινότητα της Αμερικής. Οι ενδυματολογικοί κώδικες της Ημέρα του Εξιλασμού, με τους άνδρες και το ραβίνο να φορούν άσπρο πουκάμισο, ενώ ο ραβίνος φορούσε και μπλε παντελόνι και η αποφυγή οποιουδήποτε δερμάτινου υφάσματος, δεδομένου ότι δερμάτινο είναι μόνο το Σοφάρ, στοχεύουν στον εξαγνισμό και την καθαρότητα του τόπου και του σώματος. Ειδικά για τον καθαρμό του σώματος, συμβάλει η απόλυτη Νηστεία/ Τανίθ που τηρείται σε θρησκευτικές εορτές το Κιπούρ, το Πουρίμ, το Πέσαχ, όσο και κοσμικών – μνημονικών εορτών όπως είναι η 27^η Ιανουαρίου, η Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος. Η διατροφή ανακαλεί μνήμες και ταυτότητες.⁵⁶¹ Ενώ ανάμεσά τους ταξινομείται το Μίκβε των γυναικών μετά από κάθε έμμηνο ρύση και πριν το γάμο και η Τααρά/το τελετουργικό πλύσιμο του αποθανόντα.

Ανάμεσα στα συμβολικά στοιχεία που ταυτόχρονα συνθέτουν τις πολιτισμικές ταυτότητες, εξέχουσα θέση κατέχει η γλώσσα. Παρατηρώντας την εξέλιξη των προσευχολογίων της κοινότητας εκ παραλλήλου με τα εβραϊκά τραγούδια των Γιαννιωτών Εβραίων,⁵⁶² ανάμεσά τους εντοπίζονται τραγούδια και ψαλμοί γραμμένα με εβραϊκό αλφάβητο στα ελληνικά παρά τη θρησκευτική θεματολογία τους. Η ελληνική γλώσσα, μετουσιώθηκε σε ιερή. Ακόμη, στο χειρόγραφο του Κ.Ε.Ε.Λ.,⁵⁶³ αφενός αντιλαμβανόμαστε την επιρροή του πολιτισμικού πεδίου των Ιωαννίνων και την ανθηρή ζωή της κοινότητας. Αφετέρου, την ενσωμάτωση της ιερής γλώσσας (τα εβραϊκά) στο κοσμικό επίπεδο των Εβραίων των Ιωαννίνων και την μετωνυμία της ελληνικής σε ιερή, ενδυναμώνοντας τους ψαλμούς και τα τραγούδια με τα δύο πολιτισμικά στοιχεία που ενυπάρχουν σε κοσμικό και θρησκευτικό επίπεδο. Η παραπάνω πολιτισμική πρακτική εμφανίζεται και σε άλλες κοινότητες της Διασποράς που μετουσίωσαν την τοπική διάλεκτο – γλώσσα σε ιερή, π.χ. Λαντίνο/ισπανο-εβραϊκά, Γίντις/γερμανο-εβραϊκά, Εβραίο – Αραμαϊκά, Χουαντίτε/εβραίο – φραγκικά, Εβραίο – Μαραθί/εβραίο – Αραμαϊκά.⁵⁶⁴

Κατά την διάρκεια των τελετών εντοπίστηκαν τελετουργικές κινήσεις/πράξεις ως σύμβολα της καθαρότητας, της ιεραρχικής δομής και του επουράνιου. Ο

---

⁵⁶¹ Γκατζόλης Χρήστος (επιμ.), *Ο Πολιτισμός στο Τραπέζι*, Υπουργείο Πολιτισμού - Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Βασιλική Κράββα, «Οι Σεφαραδίτες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης: Διατροφή και Συλλογική Μνήμη» 2006, σ. 133 – 144

⁵⁶² Μάτσας Ιωσήφ Μ., *Γιαννιώτικα Εβραϊκά Τραγούδια*, Ηπειρωτική Εστία, Ιωάννινα, 1953

⁵⁶³ ο.π., Κ.Ε.Ε.Λ. όνομα καταθέτη: Leon Levy, χρονολογία κατάθεσης: 1961

⁵⁶⁴ Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, Επίσκεψη στις 4/9/2016 Ευρωπαϊκή Ημέρα Εβραϊκού Πολιτισμού, Τίτλος Προγράμματος: Εβραϊκές Γλώσσες, http://www.jewishmuseum.gr/gr/activities_dynamic/planned_activities/item/88.html

χαιρετισμός του ραβίνου στα ανδρικά πρόσωπα που εισέρχονται στη συναγωγή, αποτελεί μέρος των συμβολικών πράξεων. Του έδιναν το χέρι και εκείνος το «ευλογούσε» ακουμπώντας το με το ταλέθ του. Ύστερα οι πιστοί ασπάζονται το χέρι τους μεταφέροντας την ιερότητα του ιερούργου μέσα τους. Σύμφωνα με τον Γάλλο λαογράφο Arnold Van Gennep οι διάφορες μορφές χαιρετισμών υπάγονται στις τελετουργίες ενσωμάτωσης.⁵⁶⁵ Στην επιτέλεση της εορτής του Γιομ Κιπούρ, οι άνδρες που είναι υπεύθυνοι για την περιφορά της Τορά, γίνονται συμβολικά οι Άνδρες/Γιοί της Τορά, όπως δηλαδή και στην τελετή Μπαρ Μιτσβά/Γιος του Νόμου. Στα Ιωάννινα, παρατηρήσαμε πως η επιλογή των Γιων του Νόμου γίνεται συναρτήσει των παρευρισκόμενων τη στιγμή της μεταφοράς ενώ προτεραιότητα φαίνεται να έχουν οι νέοι γονείς, οι μεγαλύτεροι σε ηλικία και οι Γιαννιώτες Εβραίοι που έρχονται για τις εορτές από άλλες πόλεις και χώρες. Η στάση του σώματος και οι τελετουργικές – συμβολικές κινήσεις που συνοδεύουν την περιφορά των Σεφαρίμ/των κυλίνδρων της Τορά, το άκουσμα συγκεκριμένων ψαλμών και των ήχων του σοφάρ, αποτελούν μέρος των θρησκευτικών συμβολισμών. Ο προσανατολισμός του σώματος στην ανατολή, δηλώνει αφενός τον σεβασμό στη Τορά, αφετέρου την επιθυμία επιστροφής στο Ισραήλ, έστω και ιδεατά. Το συμβολικό προσκύνημα της Τορά κατά την επιστροφή της στο Καλ/Ιερό Ερμάριο όταν οι άνδρες την ακουμπούν με την άκρη του ταλέθ, το τσιτσιί.⁵⁶⁶ Ύστερα το ασπάζονται, κοινωνώντας το λόγο και τη σκέψη της Τορά, πρώτα στο στόμα (στο λόγο του πιστού) και τέλος στα μάτια που πρεσβεύουν την κοσμοθεώρηση. Η τελετουργική αυτή κίνηση των χεριών επιτελείται και στο τέλος του μνημόσυνου στο νεκροταφείο, που οι πιστοί ακουμπούν τον τάφο με τις άκρες των δαχτύλων τους και ύστερα τα μάτια και το στόμα τους, δηλώνοντας ότι δεν θα ξεχαστεί η μνήμη των αποθανόντων. Αντίθετα, οι γυναίκες δεν επιτρέπεται να ακουμπήσουν την Τορά και την ασπάζονται συμβολικά επιτελώντας από απόσταση την ίδια χειρονομία με τους άνδρες. Κατά τη διάρκεια των προσευχών του Γιομ Κιπούρ κατέγραψα και άλλες τελετουργικές κινήσεις, τον αναπαραστατικό χτύπο της καρδιάς, που χτυπά για τον Θεό, το κλείσιμο του ενός ματιού που δηλώνει τη σκέψη του λόγου Του και τη σιωπηλή προσευχή. Οι παραπάνω κινήσεις σημαίνουν την αφιέρωση του ανθρώπου στο Θεό προσδοκώντας την επαφή μαζί Του. Μια κίνηση/πράξη ευλογίας που παραπέμπει στους Κοέν, τους πνευματικούς ηγέτες, είναι τα χέρια των Κοανίμ που

---

⁵⁶⁵ Van Gennep Arnold, ο.π. σ. 82

⁵⁶⁶ Τα τσιτσιί είναι οι 5 άκρες του Ταλέθ, τέσσερις μικρές φουντίτσες που κρέμονται στα τέσσερα άκρα και δηλώνουν τα σημεία του ορίζοντα και το πέμπτο το επουράνιο.

χωρίζονται τα πέντε δάχτυλα των χεριών και σχηματίζονται τρία. Η στάση ευλογίας παρατηρήθηκε τόσο από τον άνδρα Κοέν που επιτέλεσε την Κοενίφ/Κοανίφ το Κιπούρ, όσο και από γυναίκες τη στιγμή που άναψαν το φυτίλι από τα καντηλάκια, την παραμονή του Γιόμ Κιπούρ. Η σύνδεση των γυναικών με την υποχρέωσή να ανάβουν τα δύο κεριά του Σαββάτου, τους δίνει τη δύναμη να προσευχηθούν, όπως οι Κοέν, εκτελώντας τη μια από τις δύο εντολές των κεριών «να θυμάσαι». Η σπουδαιότερη συμβολική πράξη και ταυτόχρονα σύμβολο του εβραϊσμού, είναι το χτύπημα του Σοφάρ. Η πολυσημία του συμβόλου, ως υλικό και ηχητικό σύμβολο,⁵⁶⁷ αρχικά παραπέμπει στη θυσία του Ισαάκ που τη θέση του πήρε ένα κριάρι, γι' αυτό και η κατασκευή του γίνεται αποκλειστικά και μόνο από ένα κέρατο κριαριού. Η ερμηνεία της θυσίας του ανθρώπου με το πρόσταγμα του Θεού δημιουργεί έναν δεσμό επαφής και εξάρτησης με τον Θεό. Ταυτόχρονα ο ήχος του Σοφάρ συνδέθηκε με τη Διασπορά των Εβραίων στην Ιερουσαλήμ,⁵⁶⁸ και κατ' επέκταση με την συμβολική ανανέωση των δεσμών της κοινότητας που ανατροφοδοτείται από την παρουσία των Γιαννιωτών Εβραίων που επιστρέφουν τελετουργικά από την γιαννιώτικη εβραϊκή Διασπορά.

Εν κατακλείδι, οι συμβολισμοί μεταφέρουν σήματα και νοήματα που σχετίζονται με την Διασπορά της κοινότητας, αναλογιζόμενοι την προέλευση μερικών συναγωγικών έργων, το περιεχόμενο των εορτών, τις αναπαραστάσεις, τα κυρίαρχα σύμβολα, τον κοσμογονικό μύθο, τις πρακτικές επίτευξης επαφής με το Θείο.

---

⁵⁶⁷ Nobert Elias, *Η θεωρία του συμβόλου*, μτφ. Ρεββέκα Πέσσαχ, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2008

⁵⁶⁸ Απομαγνητοφωνήσεις από την εργασία μου στο χειμερινό εξάμηνο του Μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών στο μάθημα της Αναπληρώτριας Καθηγήτριας Παπαχριστοφόρου Μαριλένα: Έρευνα Αρχείων και Πεδίου, τίτλος εργασίας: "Η Ρωμανιώτικη Ισραηλιτική κοινότητα Ιωαννίνων μέσα από την τελετή Γιομ Κιπούρ", Ιωάννινα, 2016,

«...θυμίζει την έξοδο από την Αίγυπτο...», Αλέγγρα Μάτσα, *Το δικό μας Βάλς 21/11/2015*

«...Το σημαντικότερο του Γιόμ Κιπούρ είναι το σοφάρ, το βιβλίο είναι το ίδιο παντού το τελετουργικό αλλάζει λόγω παραδόσεων, στο τέλος της μέρας όταν τελειώνουν οι «προσφορές μας» δεν πρέπει να έχουμε φάει, δεν πίνουμε νερό για μία μέρα, τότε ακούγεται το Σσοφάρ είναι το κέρατο από ένα ταύρο, είναι φυσικά καθαρισμένο, καθώς το ανοίγουν και μετά ... και ο ραβίνος το φυσάει και για μένα είναι σαν όλο το Ισραήλ όλοι οι Εβραίοι όλοι προσκαλούνται στην συναγωγή...», Ισαάκ Ντόστης, Αίγλη 18/11/2015

4^ο Κεφάλαιο: Συλλογική Μνήμη και Ταυτότητες

4.1 Διασπορά

Σύμφωνα με την Βρετανίδα ανθρωπολόγο Hendry Joy, η Διασπορά «προσδιορίζει μια ομάδα ανθρώπων που αν και διάσπαρτοι γεωγραφικά, εξακολουθούν να μοιράζονται μια κοινή ταυτότητα, συνήθως εθνοτική, αλλά ενδεχομένως και θρησκευτική».⁵⁶⁹ Ο όρος χρησιμοποιείται επίσης, για την περιγραφή των πληθυσμιακών ομάδων με συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά, που ζουν ανάμεσα σε μεγαλύτερες ομάδες με διαφορετικά χαρακτηριστικά, και συντηρούν έναν πραγματικό ή συμβολικό δεσμό με τον τόπο όπου νοηματοδοτούν ως πατρίδα. Η Διασπορά, αποτελεί μια δυναμική κατάσταση.

Στις κοινωνικές επιστήμες η εμφάνιση του όρου είναι σχετικά πρόσφατη. Η πρώτη Θεωρία της Διασποράς, εκδόθηκε το 1976 στο *American Political Sciences Review* από τον πολιτικό επιστήμονα John A. Armstrong, στο άρθρο του «*Mobilized and proletarian diasporas*».⁵⁷⁰ Οι ερευνητές χρησιμοποιούσαν τον όρο, κυρίως για την περιγραφή της ιστορικής εμπειρίας συγκεκριμένων ομάδων – κοινοτήτων, πρώτα των Εβραίων και ύστερα των Αρμενίων και των Ελλήνων.⁵⁷¹ Σκοπός των εγχειρημάτων είναι η ανάλυση και η ερμηνεία της διασποράς ως κατάστασης, λαμβάνοντας υπόψιν αφενός τα ιστορικά και κοινωνικά γεγονότα προκειμένου να αναδυθούν οι αιτίες⁵⁷² που είχαν ως αποτέλεσμα τη μετανάστευση αφετέρου τους τρόπους συγκρότησης των πολιτισμικών ταυτοτήτων λαμβάνοντας υπόψη τις πρακτικές που επιτελούνται από τους ανθρώπους.⁵⁷³ Η έκταση του φαινομένου της διασποράς, συναντάται στους εθιμικούς δεσμούς των μεταναστών ως ένα συλλογικό κέντρο του πολιτισμού τους, το οποίο συνέβαλε στη διαρκή ετεροπροσδιοριστική ταυτότητα/ταυτότητες σε έναν άλλο τόπο. Από την δεκαετία του 1970 ο όρος 'διασπορά' έχει χρησιμοποιηθεί με πολλές

---

⁵⁶⁹ Hendry Joy, *Οι κόσμοι που μοιραζόμαστε: Εισαγωγή στην Πολιτισμική και Κοινωνική Ανθρωπολογία*, μτφ. Χρυσούλα Μεντζαλίρα, Κριτική, Αθήνα, 2011, σ.488

⁵⁷⁰ Armstrong John A., "Mobilized and Proletarian Diasporas", *American Political Science Review*, Vol. 70, No.2 June 1976, σ.σ. 393 – 408, διαθέσιμο στο: https://www.jstor.org/stable/1959646?seq=1#page_scan_tab_contents

⁵⁷¹ Faist Thomas, «Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners?», Rainer Boubock & Thomas Faist (edits), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, IMISCOE Research - Amsterdam University Press, 2010 σ. 12

⁵⁷² Thomas Faist, ο.π. σ. 13

⁵⁷³ Michel Bruneau «Diasporas, transnational spaces and communities», Rainer Boubock & Thomas Faist (edits), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods, Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods* ο.π., σ. 32

διαφορετικές ερμηνείες από τους ερευνητές.⁵⁷⁴ Οι ερμηνείες και η χρήση του όρου αλλάζουν συναρτήσει των ιστορικών και κοινωνικών γεγονότων που τις προσδιορίζουν. Αρκετοί μελετητές, όπως ο καθηγητής Πολιτικών Επιστημών William Safran, ασχολήθηκαν με την συμβολική διάσταση της πατρίδας στο πλαίσιο της Διασποράς, ενώ άλλοι, όπως ο ανθρωπολόγος Arjun Appadurai, προσέγγισαν την διασπορική εμπειρία των ανθρώπων που συνοδεύεται από οπτικές, ακουστικές και προφορικές διαμεσολαβήσεις, στο πλαίσιο της αποεδαφοποιημένης και φαντασιακής κινητικότητας. Η διασπορά είναι σχεδόν πάντα, συνδεδεμένη με την εθελοντική ή αναγκαστική μετανάστευση. Τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότερες μελέτες εξετάζουν την κατάσταση της διασποράς.⁵⁷⁵ Οι νεότερες αναζητήσεις προσπαθούν να συνδέσουν την κατάσταση της διασποράς με όλες τις ομάδες – κοινότητες που διασπείρονται, ταξινομώντας την εμπειρία, π.χ. ως «Εργασιακή Διασπορά», των Μεξικάνων κ.α. Η διαμόρφωση της διασποράς λοιπόν, στηρίζεται στο αφήγημα που τη συνοδεύει, αφού οι ιστορικές, κοινωνικές, πολιτισμικές μεταβολές επηρεάζουν το νόημα της διασποράς και των διασπορών, ενώ ταυτόχρονα νοηματοδοτούν διαφορετικά, κάθε φορά, την εμπειρία της μέσα στο χώρο - χρονικό πλαίσιο.⁵⁷⁶ Η τελευταία θεωρία της διασποράς πραγματεύεται την «Πολιτισμική Διασπορά» με το παράδειγμα της Καραϊβικής.⁵⁷⁷ Ο κοινωνικός επιστήμονας Robin Cohen κατέληξε πως στην Καραϊβική κατοίκησαν αποικιοκράτες, δούλοι από την Δυτική Αφρική, έμποροι από την Ινδία και ευρύτερα από τη Μέση Ανατολή, καλλιεργητές από την Ευρώπη διαμορφώνοντας την «πολιτισμική διασπορά». Αρχικά την ονόμασε «πολιτισμική» επειδή οι λόγοι της μετεγκατάστασης των παραπάνω ανθρώπων δεν πήγαιναν από κάποιο τραυματικό γεγονός αλλά από διαφορετικά ιστορικά, κοινωνικά, οικονομικά. Στην δεύτερη έκδοση του βιβλίου του *Global Diasporas: An introduction* το 2008, πρότεινε την αντικατάσταση της «Πολιτισμικής Διασποράς» με την «Αποεδαφοποιημένη Διασπορά» πάλι με το παράδειγμα της Καραϊβικής λαμβάνοντας υπόψη του την μελέτη του ανθρωπολόγου Arjun Appadurai.⁵⁷⁸

---

⁵⁷⁴ Lisa Anteby – Yemini and William Berthomiere, *Diaspora: A Look Back on a Concept*, Bulletin du Centre de recherche francais a Jerusalem, 30 Novembre 2005, σ. 262

⁵⁷⁵ Rozen Minna (editor), *Homelands and Diasporas: Greeks, Jews and Their Migrations*, I.B. Tauris and co Ltd, London, 2008, σ.21

⁵⁷⁶ Stratton Jon, *(Dis)placing the Jews: Historicizing the Idea of Diaspora*, *Diaspora* 6: 3 1997 σ.301

⁵⁷⁷ Cohen Robin, *Global Diasporas: An Introduction*, UCL Press, London, 1997a.

⁵⁷⁸ Cohen Robin, *Global Diasporas: An Introduction*, Routledge Tylor & Francis group, London and N.Y., 2008b., σ.σ. 123 – 124 και Notes 1., Notes 17

Η ετυμολογία του όρου ‘διασπορά’ προέρχεται από το ελληνικό ‘διά’ και ‘σπείρω’ που περιέγραφε την μετανάστευση και τις αποικίες στην αρχαία Ελλάδα. Η ‘διασπορά’ εμφανίζεται για πρώτη φορά στην μεταφρασμένη ελληνική έκδοση της Τορά, το 250 π.Χ. Ο όρος αποτελούσε μια μετάφραση του εβραϊκού ‘galut/golah’.⁵⁷⁹ Στα εβραϊκά η λέξη galut/golah χρησιμοποιήθηκε για την περιγραφή της εγκατάστασης των Εβραίων εκτός Παλαιστίνης μετά την Βαβυλωνιακή εξορία και απέκτησε πιο ευρεία χρήση προσδιορίζοντας την εγκατάσταση των ατόμων εκτός της προγονικής πατρίδας.⁵⁸⁰ Σύμφωνα με την καθηγήτρια Εβραϊκής Ιστορίας, Rozen Minna, μία σύγκριση ανάμεσα στην Εβραϊκή και Ελληνική διασπορά αποτελεί μια εξαιρετική προσέγγιση του νοήματος του όρου, εξαιτίας της αρχαϊκής καταβολής τους, της διάρκειάς τους μέσα στο χώρο και το χρόνο παράλληλα με τον κοινό βίο μέχρι σήμερα. Το πιο σημαντικό όμως στοιχείο, είναι η διαφορετική ερμηνεία και πρόσληψη των καταγωγών τους. Ήδη από την Αλεξανδρινή περίοδο των Ελληνιστικών χρόνων, μέχρι την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τόσο οι Εβραίοι που ζούσαν στο Ισραήλ όσο και εκείνης της Διασποράς, ενσωμάτωσαν τη γλώσσα και πολλές κοινωνικές αντιλήψεις. Από την ελληνιστική περίοδο και μετά, οι Εβραίοι θεώρησαν τον ελληνικό τρόπο ζωής ως αντίθετο πόλο της δικής τους ζωής, μια θεώρηση που επιβίωσε ανάμεσα στην Εβραϊκή Ιστορία. Ο εβραίος που ενσωμάτωνε συμπεριφορές και τρόπους σκέψης από κάποια άλλη πολιτισμική ομάδα, που προκαλούσε τον τυπικό Εβραϊσμό, ονομαζόταν ‘εξελληνισμένος’, ανεξάρτητα από την πολιτισμική προέλευση των ενσωματώσεων,⁵⁸¹ ενώ στον ελλαδικό χώρο επικρατούσε και ο προσδιορισμός του «ντόπιου» μέχρι το 1470 μ.Χ.⁵⁸² Όσο περισσότερο οι εβραίοι ενσωματώνονταν στον ελληνιστικό πολιτισμό, τόσο έπρεπε να διαφυλάξουν την ιδιαίτερη πολιτισμική τους ταυτότητα.⁵⁸³ Ταυτόχρονα, ο ελληνιστικός πολιτισμός είχε απορροφήσει πολλά στοιχεία από τον ανατολικό κόσμο που είχε κατακτήσει π.χ. απώθησε το παγανιστικό θρήσκευμα, το οποίο είχε δομηθεί και υιοθέτησε μια θρησκευτική οπτική βασισμένη στην εβραϊκή μονοθεϊστική κληρονομιά, από την οποία έπρεπε να συντηρήσει ορισμένες διαφορές, για την διατήρηση εμφανούς ιδιαιτερότητας.⁵⁸⁴

---

⁵⁷⁹ Lisa Anteby – Yemini and William Berthomiere, ο.π. σ. 262

⁵⁸⁰ Lisa Anteby – Yemini and William Berthomiere, ο.π.

⁵⁸¹ Rozen Minna ο.π. σ.σ. 49 - 50

⁵⁸² Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων*, ο.π. σ. 26

⁵⁸³ Rozen Minna, *Homelands and Diasporas: Greeks, Jews and Their Migrations*, ο.π. σ.σ. 21 - 22

⁵⁸⁴ Rozen Minna, *Homelands and Diasporas: Greeks, Jews and Their Migrations*, ο.π. σ.22

Η προσέγγιση της εβραϊκής μεταναστευτικής εμπειρίας, συνδέεται με δύο όρους. Τη «διασπορά» και το «διωγμό», που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή της παρουσίας των εβραίων σε τόπους εκτός Παλαιστίνης και μετά Ισραήλ,⁵⁸⁵ ενώ ταυτόχρονα καταδεικνύουν την βαθιά ριζωμένη σύνδεση των δύο όρων στη συνείδηση των εβραίων.⁵⁸⁶ Η συνεχόμενη εβραϊκή παρουσία εκτός Παλαιστίνης και η περιγραφή της ως «εβραϊκός διωγμός» ενσωματώνει πολιτικό και θρησκευτικό βάρος, ‘Ο Θεός τους εξόρισε’. Σε θεωρητικό επίπεδο, υπάρχουν δύο τρόποι προσέγγισης της εβραϊκής διασποράς,⁵⁸⁷ η πρώτη επισημαίνει την εξορία, αναπαριστώντας και την επιθυμητή ‘Επιστροφή’.⁵⁸⁸ Η δεύτερη προσέγγιση, στηρίζεται στην αποεδαφοποιημένη αναπαράσταση της πατρίδας που τονίζει πως οι εβραίοι είναι «Άνθρωποι του Βιβλίου»/«*People of the Book*» και η πατρίδα αναπαρίσταται στον Ιερό Λόγο που δίνει σχήμα στις πολιτισμικές ταυτότητες.⁵⁸⁹ Η Εβραϊκή Διασπορά διαποτίστηκε με την έννοια του διωγμού/galut⁵⁹⁰ δίνοντας αρνητική χροιά στον όρο, τόσο από τον ίδιο τον εβραϊκό πληθυσμό όσο και από τη Δύση, κυρίως από την Ελληνιστική περίοδο.⁵⁹¹ Η έννοια του διωγμού, δηλώνει μια προσωρινή χροιά, μέχρι την επανόρθωση της αμαρτίας που την προκάλεσε.⁵⁹² Η σύνδεση της εξορίας με μια θεϊκή απόφαση επιφορτίζει την κατάσταση ως μια εβραϊκή ιδιαιτερότητα, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι θεωρητικοί της Διασποράς όταν αναφέρονται στην εβραϊκή, να επιλέγουν την πρώτη προσέγγιση.

Η πρώτη εβραϊκή διασπορά⁵⁹³ όμως μαρτυρείται ήδη από την εποχή του Πρώτου Ναού του Σολομώντα,⁵⁹⁴ συγκεκριμένα την περίοδο όπου εβραίοι στρατιώτες μετανάστευσαν στην Αίγυπτο στην υπηρεσία του βασιλιά, το 193 π.Χ. εξαιτίας του

---

⁵⁸⁵ Ember M., C.R. Ember and Skoggard (ed.), *Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee cultures around the world*, N.Y. Kluwer Academic Plenum Publishers, 2005, σ.192

⁵⁸⁶ Gruen Erich S., *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, Harvard University Press, Cambridge, 2002, σ.232

⁵⁸⁷ Erich S. Gruen, ο.π.

⁵⁸⁸ Bustenay Oded, “*Exile – The Biblical Perspectives*”, Rozen Minna (editor), *Homelands and Diasporas: Greeks, Jews and Their Migrations Homelands and Diasporas*, σ.σ. 86 – 87, 92

⁵⁸⁹ Erich S. Gruen, ο.π.

⁵⁹⁰ Ο εβραϊκός όρος προσεγγίζει τη διασπορά χρονικά από την καταστροφή του Δεύτερου Ναού ως την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ (70μ.Χ. – 1948) Η εβραϊκή σύλληψη της κατάστασης και των αισθημάτων από έναν λαό που βρίσκεται ξεριζωμένος από την πατρίδα του και υπόκειται σε ξένα εδάφη. [www. Jewishvirtuallibrary.org/galut](http://www.Jewishvirtuallibrary.org/galut) και Rozen, σ.σ. 87 - 92

⁵⁹¹ Gruen Erich S., ο.π., σ. 235

⁵⁹² Rozen Minna (editor), *Homelands and Diasporas: Greeks, Jews and Their Migrations*, ο.π. σ. 44

⁵⁹³ Ζωγραφάκης Γ.(επιμ.), Γιοσέφ Ελιγιά, *Εβραϊκά Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη, 1978, σ. 69 ΔΙΑΣΠΟΡΑ (ΙΟΥΔ – ΙΣΤΟΡ.)

⁵⁹⁴ Gruen Erich S., ο.π. σ. 233

ασταθούς πολιτικού συστήματος.⁵⁹⁵ Η αρχική διασπορά δεν ήταν επιφορτισμένη με το αίσθημα του διωγμού, ενώ αρκετές εβραϊκές κοινότητες δημιουργήθηκαν γύρω από τη Μεσόγειο την ίδια περίοδο, χωρίς να θεωρούν τους εαυτούς τους ως μέρος κάποιας Διασποράς.⁵⁹⁶ Μόνο η απώλεια του πολιτικού – εθνοτικού κέντρου και το αίσθημα του ξεριζώματος μετατρέπει την Διασπορά σε Διωγμό.⁵⁹⁷ Οι αναπαραστάσεις του ξεριζωμού, του διωγμού και της περιπλάνησης έχουν εγκολληθεί στην ευρύτερη εβραϊκή ταυτότητα.⁵⁹⁸ Οι σύγχρονες προσεγγίσεις της Εβραϊκής Διασποράς λαμβάνουν υπόψη τους τρεις συνιστώσες που συνδέονται συμβολικά με το galut/εξορία. Η δημιουργία του κράτους του Ισραήλ μαζί με την βιωμένη εμπειρία του Ολοκαυτώματος και ο εγκιβωτισμός του στη Δεύτερη γενιά του Ολοκαυτώματος, νοηματοδοτεί την Διασπορά εκ νέου.⁵⁹⁹ «Αν το Ερέτς Ισραήλ/Γη του Ισραήλ αποτελεί την θρησκευτική και πνευματική πατρίδα της εβραϊκής διασποράς, τότε τίθεται υπό συζήτηση αν το έθνος – κράτος του Ισραήλ αποτελεί την Διασπορική Πατρίδα».⁶⁰⁰

Οι διασπορές είναι παράγωγο της μετανάστευσης. Ο πολιτικός επιστήμονας, William Safran προσδιορίζει τα φαινόμενα που ονομάζονται διασπορικά, προσεγγίζοντας τα μέσα από διαφορετικά μοντέλα. Αρχικά, ονομάζει τις μαζικές προσφυγικές κινήσεις ως «εκπατρισμένες μειονοτικές κοινότητες/expatriate minority communities» που μπορεί να έχουν διασκορπιστεί από το αρχικό «κέντρο» σε τουλάχιστον δύο περιφερειακούς τόπους.⁶⁰¹ Με αυτό το κέντρο διατηρούν δεσμούς, αναπαραστάσεις και κοσμογονικούς μύθους που τους συνδέουν με την «αυθεντική» πατρίδα. Συχνά αναπτύσσεται από τα μέλη η αντίληψη πως δεν γίνονται ποτέ πλήρως αποδεκτά από την νέα πατρίδα, ενώ οραματίζονται την επιστροφή στον αρχικό τόπο, όταν ο έρθει η κατάλληλη στιγμή. Η αφοσίωση των μελών στην πατρίδα καθίσταται καθοριστική για την διατήρηση ή την αναδημιουργία της. Η πατρίδα προσδιορίζει τις πολιτισμικές ταυτότητες με την συνεχή παραγωγή σχέσεων, συμβολικών και μη. Σύμφωνα με τον Clifford Geertz⁶⁰² τα κύρια χαρακτηριστικά της Διασποράς είναι: η

---

⁵⁹⁵ Rozen Minna, ο.π. σ. 23 και σ. 51

⁵⁹⁶ Gruen Erich S., ο.π., σ. 243

⁵⁹⁷ www.jewishvirtuallibrary.org/galut

⁵⁹⁸ Gruen Erich S., ο.π., σ. 233

⁵⁹⁹ Stratton Jon, ο.π. σ. 307 και Rozen Minna, ο.π, σ. 31

⁶⁰⁰ Stratton Jon, ο.π. σ. 305 και Cohen Robin, ο.π.

⁶⁰¹99) Safran William, «Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return», *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, University of Toronto Press, Vol.1 No. 1 1991σ.σ. 83 - 84

⁶⁰² Geertz Clifford, «Diasporas», *Cultural Anthropology*, Vol. 9, No. 3, Further Inflections: Toward Ethnographies of the Future., 1994, σ.σ. 302-338

ιστορική διασπορά, οι μύθοι και οι μνήμες από την πατρίδα, η αλλοτρίωση στη νέα πατρίδα, η επιθυμία της οριστικής επιστροφής, η υποστήριξη της πατρίδας, και η συλλογική ταυτότητα που αυτοπροσδιορίζεται από αυτή τη σχέση. Ο Geertz όμως και άλλοι θεωρητικοί αναφέρουν ότι η εβραϊκή διασπορά δεν παρουσιάζει τα τελευταία χαρακτηριστικά,⁶⁰³ δηλαδή του ισχυρού δεσμού της εδαφικής επιστροφής στον τόπο που θεωρείται ως πατρίδα. Τίθεται έτσι υπό συζήτηση αν οι κοσμοπολίτικες εβραϊκές κοινότητες της Μεσογείου και του Ινδικού ωκεανού ήταν προσανατολισμένες σαν κοινότητα ή σαν συλλογικές κοινότητες, πρωτίστως στη σύνδεσή τους με τη χαμένη πατρίδα, το Ερέτς Ισραήλ/Γη του Ισραήλ. Ο κοινωνικός αυτός κόσμος συνδεόταν με το θεσμό της ενδογαμίας, με οικονομικές και εμπορικές συνδέσεις και φυσικά μέσω της θρησκευτικής αφοσίωσης στα θρησκευτικά κέντρα της διασποράς, την Βαβυλώνα, την Παλαιστίνη τότε, την Ιερουσαλήμ και την Αίγυπτο.⁶⁰⁴ Τα συγκεκριμένα θρησκευτικά κέντρα είναι μόνο αυτά που συναντώνται στην εβραϊκή ιστορία γενικά. Ανάμεσά τους εξέχουσα θέση έχουν όλα τα νέα πάτρια διασπορικά εδάφη, όπως στην περίπτωση μελέτης τα Ιωάννινα.

Η μαζική εβραϊκή διασπορά συνάδει με τη συνείδηση της διασποράς μετά την καταστροφή του Δεύτερου Ναού, από το 540 π.Χ. – 70 μ.Χ. Τότε, σύμφωνα με τον θρύλο αρχίζει και η εγκατάσταση των Γιαννιωτών Εβραίων στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου.⁶⁰⁵ Η επόμενη μαζική εβραϊκή διασπορά σημαίνεται από τον 11^ο ως τον 14^ο αιώνα, με την Έξοδο των Εβραίων από την Ισπανία, Καλαβρία, Ιταλία, Σικελία, Βόρειο Αφρική, Αγγλία προς όλες τις κατευθύνσεις, Αμερική, Γαλλία, Γερμανία, Ολλανδία, Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ τόσο τον 15^ο αιώνα όσο και αργότερα οι μετακινήσεις συνεχίζονται. Η δεύτερη αυτή μαζική διασπορά περιγράφεται από τους Σεφαραδίτες με τον όρο 'ιζίτσια' και στα ελληνικά μεταφράζεται ως «κρίση».⁶⁰⁶ Ο ετεροπροσδιορισμός, της διασποράς των εβραίων των Ιωαννίνων, με την διασπορά των Σεφαραδιτών από την Ισπανία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, συνυφαίνει την αναπαράσταση της Διασποράς, μεταβιβάζοντας στην συλλογική μνήμη την ειδοποιό διαφορά της, συνθέτοντας μέσα από το δίπολο Ρωμανιώτες – Σεφαραδίτες την συλλογική πολιτισμική ταυτότητά της. Η Σεφαραδίτικη διασπορά συνδιαλέγεται με τη Ρωμανιώτικη, σε επίπεδο κοινών πολιτισμικών στοιχείων που αναπτύχθηκαν κυρίως

---

⁶⁰³ Stratton Jon, ο.π. σ.σ. 302 – 303

⁶⁰⁴ Geertz Clifford, *Diasporas*, ο.π.

⁶⁰⁵ Ζωγραφάκης Γ. Εβραϊκά Μελετήματα, ο.π. σ. 147

⁶⁰⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ. 13

την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της νεότερης Ελλάδας μέσω των κοινοτικών δεσμών και της κοινής εμπειρίας απέναντι στα ιστορικά γεγονότα και στις κοινωνικές μεταβολές. Αντίστροφα, κατά τη διάρκεια της εθνογραφικής έρευνας πεδίου, στις συζητήσεις μου με Σεφαραδίτες σε Ιωάννινα και Βόλο αντιλήφθηκα πως η διασπορική διχοτομία ήταν κυρίαρχη και από την δική τους πλευρά.⁶⁰⁷ Η Σεφαραδίτικη διασπορά τοποθετεί ως κέντρο, εξαιτίας των συνθηκών και του ιστορικού πλαισίου, την Ισπανία, την Ιερουσαλήμ και την Ελλάδα.⁶⁰⁸ Η εθνοτοπική διάσταση εκφράζεται μέσα από αυτά τα όρια που διαχωρίζουν «εμάς» και τους «άλλους», ενώ διαρκεί όσο συνεχίζεται η διαδικασία της διχοτόμησης μεταξύ τους.⁶⁰⁹ Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι μαζικές μετεγκαταστάσεις, επιβεβλημένες και μη συνεχίστηκαν. Αναφέρθηκα στο 1^ο Κεφάλαιο της εργασίας στην υποχρεωτική μετανάστευση Γιαννιωτών Εβραίων στην Κωνσταντινούπολη προς εξυπηρέτηση των εμπορικών συμφερόντων της Αυτοκρατορίας που είχε ως αποτέλεσμα μεταξύ άλλων, την δημιουργία της εβραϊκής κοινότητας Yanya/Ιωαννίνων. Οι εμπορικοί δεσμοί των Γιαννιωτών Εβραίων με την Ιταλία, τη Σικελία, την Κέρκυρα, το Αργυρόκαστρο, την Πάργα, οδήγησε πολλούς στην περιοδική εγκατάσταση σε αυτές τις περιοχές.⁶¹⁰ Λίγο πριν την προσάρτηση της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος, η οικονομική δυσχέρεια και οι κοινωνικές συνθήκες οδήγησαν σε μεγάλα μεταναστευτικά κύματα στην Αμερική, από το 1905 – 1920, και στην Παλαιστίνη πριν και μετά τη δημιουργία του κράτους του Ισραήλ,⁶¹¹ ενώ το 1920 Γιαννιώτες Εβραίοι κατευθύνονται στην Αθήνα ιδρύοντας και εκεί γιαννιώτικη εβραϊκή κοινότητα.⁶¹² Αρκετοί έφυγαν με προορισμό την Αθήνα και το 1950, ενώ η τελευταία μαζική διασπορά της κοινότητας έγινε το 1980.⁶¹³ Οι οικογενειακές και ατομικές διασπορές των νεότερων χρόνων που υποκινήθηκαν και

---

⁶⁰⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ.σ. 6-13, Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ.22, Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ.σ. 66 -67, Μάκης Μωυσής 20/8/2016 σ. 1

⁶⁰⁸ Samuel Raphael, *Spain, Greece or Jerusalem? The yearning for the Motherland in the poetry of Greek Jews, Diasporas and Homelands*, ο.π., σ. 211-223

⁶⁰⁹ Frederic Barth, *Ethic Groups and Boundaries: The social organization of Culture Difference*, ο.π. σ.σ.10 - 38

⁶¹⁰ Ζαμπακόλας Χρήστος, *Η ιστορική παρουσία των Γιαννιωτών εβραίων μέσα από την εμπορική τους δραστηριότητα: Ιωάννινα – Βενετία 16^{ος} – 20^{ος} αιώνας*, Ίδρυμα Ιωσήφ και Εσθήρ Γκανής, Ιωάννινα 2013, σ. 16 – 34, Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάρκος Μπαττίνας 16/3/2017 σ. 94

⁶¹¹ Haddad Ikonopoulou Marcia, ο.π. και Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ.32

⁶¹² Κάμπαροτ Φίλιππος, «Η εβραϊκή παρουσία στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα: Από τον Μάξιμο Ρόθτσιλντ στην Ισραηλιτική αδελφότητα», σ.σ. 182 – 193, Μαχαιρά Άννα – Παπαστεφανάκη Λήδα (επίμ.), *Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση 15^{ος} – 20^{ος} αιώνας: Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, ο.π.

⁶¹³ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Νίνα Νεγρίν 4/10/2016 σ. 37

από προσωπικές ανάγκες, όπως την ακαδημαϊκή εκπαίδευση και επαγγελματική εξειδίκευση⁶¹⁴ υπογραμμίζουν τη συνεχή κινητικότητα των ανθρώπων μέσα στο χώρο και στο χρόνο, τόσο στο εσωτερικό της Ελλάδος, σε Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Τρίκαλα, Λάρισα, Βόλο όσο και το εξωτερικό, κυρίως σε Ισραήλ, Νότιο Αφρική, Αμερική, κεντρική Ευρώπη. Σύμφωνα με την θεωρία του Arjun Appadurai,⁶¹⁵ η παραπάνω κινητικότητα εντάσσεται στο πλαίσιο της Διασποράς.

Η Διασπορά των Γιαννιωτών Εβραίων μετέχει στην ιστορική μνήμη της κοινότητας. Μολονότι όλες οι χωροχρονικές διασπορές δεν βιώθηκαν από όλους, αποτελούν το συνδετικό κρίκο της κοινότητας στον διασπορικό και τοπικό ιστό.⁶¹⁶ Οι τόποι μνήμης⁶¹⁷ και ο συμβολικός τους χαρακτήρας, συνθέτουν και τροφοδοτούν τις πολιτισμικές ταυτότητες που ενυπάρχουν στην κοινότητα. Ένας από τους τόπους μνήμης της κοινότητας, είναι πρωτίστως, η ίδια η πόλη. Τα Ιωάννινα αποτελούν ένα «κέντρο» τόσο πριν, λαμβάνοντας υπόψη μας τις ονομασίες των κοινοτήτων που δημιουργήθηκαν από Γιαννιώτες Εβραίους, όσο και μετά το Ολοκαύτωμα αφενός σε ένα επικοινωνιακό τοπίο,⁶¹⁸ με τις ηλεκτρονικές δυνατότητες παράδοσης και διάδοσης πληροφοριών, π.χ. Facebook,⁶¹⁹ αφετέρου σε ένα εθνοτοπίο,⁶²⁰ με τις μαζικές μετακινήσεις Γιαννιωτών Εβραίων περιοδικά, συνδυάζοντας το προσκύνημα με τον τουρισμό,⁶²¹ συμβάλλοντας στην παραγωγή της συλλογικής μνήμης της κοινότητας. Σύμφωνα με την ιστορικό Εβραϊκής Ιστορίας Rozen Minna, οι Εβραίοι δεν τοποθετούν ως συμβολικό κέντρο μόνο το Ερέτς Ισραήλ αλλά και τον τόπο από το οποίο μετανάστευσαν.⁶²² Ο συμβολικός χαρακτήρας της πόλης των Ιωαννίνων που συνίσταται στη διαμόρφωση μιας κοινής ακέραιας ταυτότητας της κοινότητας, διαφαίνεται στην πρώτη διασπορά από το Ερέτς Ισραήλ «κατευθείαν» στα Ιωάννινα, στην τελετουργική επιστροφή -οργανωμένα ή αυθόρμητα- των ανθρώπων, όσο και στις δράσεις εκείνων που δεν γεννήθηκαν στα Ιωάννινα, αλλά νιώθουν πως είναι η πατρίδα

---

⁶¹⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ρούλα Κονέ 30/8/2016 σ.7, Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ.14,σ.17,σ. σ.19 – 20, Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 62, Σάρα Τσίτου 29/5/2017 σ. 114

⁶¹⁵ Appadurai Arjun, *Νεωτερικότητα Χωρίς Σύνορα: Πολιτισμικές Διαστάσεις της Παγκοσμιοποίησης*, μτφ. Κώστας Αθανασίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014, σ. 21

⁶¹⁶ Connerton Paul, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989

⁶¹⁷ Nora Pierre, ο.π.

⁶¹⁸ Arjun Appadurai, ο.π. σ.59

⁶¹⁹ Cohen Robin, ο.π. σ. 35

⁶²⁰ Arjun Appadurai, ο.π. σ. 57

⁶²¹ <https://www.kkjsm.org/jewish-tours-of-greece>

⁶²² Rozen Minna, ο.π. σ. 30

τους εφορμώντας από την καταγωγή των προγόνων τους.⁶²³ Η κοινότητα της Αμερικής τοποθετεί τα Ιωάννινα ως κέντρο, ανανεώνοντας συνεχώς τους δεσμούς με την αδελφοποιημένη κοινότητα Ιωαννίνων τόσο με τις περιοδικές επιστροφές στην πόλη όσο και με τις πολλαπλές βοήθειες στήριξης, μετά τη δίνη του πολέμου μέχρι και σήμερα.⁶²⁴ Το Ισραήλ νοείται ως ένας ακόμη τόπος μνήμης διότι αποτελεί μέρος του κοσμογονικού μύθου της κοινότητας. Στους τόπους μνήμης των Γιαννιωτών Εβραίων συμπεριλαμβάνεται το Ολοκαύτωμα. «Το ολοκαύτωμα ως μνημονικός τόπος διανύει την ιστορική του πορεία τα τελευταία πενήντα χρόνια, τόσο στην Ευρώπη όσο και στο Ισραήλ και την Αμερική».⁶²⁵ Η πορεία μέχρι τα κρεματόρια και ο αφανισμός του 92% της κοινότητας των Ιωαννίνων, σημειώνει το Ολοκαύτωμα σε τόπο όπου οι μνήμες και το παρόν συνδέονται αφού η απώλεια συνοδεύει την θρησκευτική και κοινωνική εμπειρία.

Η αναπαράσταση της Διασποράς στην κοινότητα μνήμης η οποία συνθέτει τη συλλογική ταυτότητα και τις αναπαραστάσεις, γίνεται όχι μόνο σε συμβολικό επίπεδο, στις αφηγήσεις, στα πρόσωπα των επισκεπτών – Γιαννιωτών Εβραίων από Ισραήλ, Αμερική και Ελλάδα, αλλά και μέσα από τα υλικά αντικείμενα που συναντάμε στην συναγωγή. Στην προέλευση των σανταγιώτ από Λιβόρνο ή Αυστρία, στις αφιερώσεις των κυλίνδρων της Τορά από την Ιερουσαλήμ, στο παροχέτ του βενετσιάνικου εργαστηρίου, στα καντηλάκια για τους νεκρούς στο νότιο κλίτος της συναγωγής κάτω από την αναθηματική πλάκα των θυμάτων του Ολοκαυτώματος, στη μεταφρασμένη έκδοση της Τορά. Η Διασπορά, δίνει σχήμα στη συλλογική ταυτότητα σωματοποιώντας τις πολιτισμικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές του αρχικού περιβάλλοντος, εκείνου που νοείται κάθε φορά ως αρχικού, Ισραήλ, Ιωάννινα κ.ο.κ. Σύμφωνα με την ψυχαναλύτρια Αριέλλα Ασέρ, η παρουσία και η απουσία στον

---

⁶²³https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=1786:2017-10-04-11-48-00&catid=30:2009-04-30-08-27-26&Itemid=63

επίσης σε προσωπική συζήτηση με την κα. Τσίτου ανέφερε πως ο ανιψιός της παρόλο που δεν γεννήθηκε ο ίδιος στα Ιωάννινα και μεγάλωσε στα Τρίκαλα, επέλεξε την πόλη των Ιωαννίνων για να παντρευτεί γιατί αποτελούν τον τόπο των προγόνων του.

⁶²⁴ Χαρακτηριστικά μετά τον πόλεμο η γιαννιώτικη εβραϊκή κοινότητα της Αμερικής, έστειλε υλικά αγαθά για τα μέλη της κοινότητας των Ιωαννίνων : κα. Μάτσα προσωπική συζήτηση – εθνογραφικές σημειώσεις πεδίου, καθοδόν για το νεκροταφείο της κοινότητας 11/10/2016. Ύστερα από πολλαπλές σεισμικές δονήσεις τον Φεβρουάριο 17-19/11/2017, η συναγωγή των Ιωαννίνων υπέστη σοβαρά πλήγματα. Η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων μαζί με την κοινότητα της Αμερικής διέθεσαν από κοινού το χρηματικό ποσό προς την ανακατασκευή των πληγέντων σημείων.

⁶²⁵Jacques Hassoun, *Εβραϊκή Ιστορία και Μνήμη*, Πόλις, Αθήνα, 1998, Ρίκα Μπενβενίστε «Εβραϊκή ιστορία, εβραϊκή μνήμη, μνημονικοί τόποι», σ. 48

κόσμο ήταν επί αιώνες η πραγματικότητα των Εβραίων της Διασποράς ένας από τους βασικούς παράγοντες διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης και της ιστορίας τους.⁶²⁶

4.2. Σώμα

Σύμφωνα με την Judith Butler, «η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου, και η ίδια η κατηγορία του βιολογικού φύλου φαίνεται να προδιαθέτουν μια γενίκευση του ‘σώματος’, η οποία προϋπάρχει της έμφυλης διάστασής του».⁶²⁷ Το κοινωνικό σώμα αντιπαραβάλλεται στο βιολογικό σώμα και έχει κεντρικό ρόλο στις κοινωνικές δομές.⁶²⁸ Η κοινωνική ανθρωπολογία προσεγγίζει το ανθρώπινο σώμα όχι απλώς ως σώμα με τη βιολογική διάσταση, αλλά ως τόπο ενσωμάτωσης/embodiment κοινωνικών και πολιτισμικών προτύπων. Το σώμα ως τόπος εγγραφής των πολιτισμικών και κοινωνικών παραμέτρων οδήγησε στην εκ νέου θεωρητική προσέγγιση των θεμάτων της μνήμης, της θρησκείας κ.α.⁶²⁹ Το σώμα σήμερα, επαναπροσδιορίζεται και μελετάται σύμφωνα με τις σχέσεις και τις δράσεις των ανθρώπων μέσα στο πολιτισμικό πλαίσιο που μετέχουν και δίνονται νέες ερμηνείες. Κάθε πολιτισμός ταξινομεί συμβολικά τα σώματα σε «καλά» και «κακά».⁶³⁰ Η μελέτη του κοινωνικού σώματος είναι ικανή να παρέχει στον μελετητή την απαραίτητη γνώση που χρειάζεται για να αντιληφθεί την κοσμοθεωρία της ομάδας/κοινότητας⁶³¹ αφού πρώτα εξετάσει τα στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης που αντανακλώνται και τις λειτουργίες που μπορεί να έχει το σώμα μέσα σε αυτή.⁶³² Μέσω του σώματος τοποθετούμαστε στον κόσμο και μέσω της διαδικασίας της σωματοποίησης αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα ενώ, οι εμπειρίες διαμεσολαμβάνονται από τα κανονιστικά κοινωνικά και πολιτισμικά πρότυπα.⁶³³ Το σώμα λοιπόν, διαπλάθεται από τον πολιτισμό και η προσέγγισή του μπορεί να γίνει μόνο μέσα σε αυτά τα πλαίσια. Η

---

⁶²⁶ Jacques Hassun, Εισαγωγικό σημείωμα μεταφράστριας ο.π. σ.σ. 28 - 29

⁶²⁷ Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, N.Y., 1990, σ.σ. 129 – 130

⁶²⁸ Μιχαηλίδου Μάρθα – Χαλκιά Αλεξάνδρα (επίμ.), *Η παραγωγή του κοινωνικού σώματος*, Κατάρτι και Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό, Αθήνα, 2005, σ. 11

⁶²⁹ Δημητρίου Σωτήρης (επίμ.), *Ανθρωπολογία των Φύλων*, Σαββάλας, Αθήνα, 2001, Δημητρίου Κοτσώνη Σίββυλα, «Το τραπέζι του φαγητού: Συμβολικός Διάλογος, Πρακτική, Επιτέλεση», σ. 104

⁶³⁰ Μακρυυνιώτη Δήμητρα (επίμ.), *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Κώστας Αθανασίου, Κική Καψιμπέλη, Μαριάννα Κονδύλη, Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Νήσος, Αθήνα, 2004 σ. 17

⁶³¹ Douglas Mary, *Φυσικά Σύμβολα*, ο.π. σ.σ. xxxii - xxxiii

⁶³² Douglas Mary, *Φυσικά Σύμβολα*, ο.π., σ.σ. 43 – 49

⁶³³ Mary Douglas, *Φυσικά Σύμβολα*, ο.π. σ. 143

θηρσκευτική εμπειρία παραμένει μια δυναμική παράμετρος σχετικά με τις συμβολικές ταξινομήσεις, αφού το σώμα με τον καιρό αναπτύσσει τεχνικές που μεταβιβάζονται ύστερα από πολλές επαναλήψεις⁶³⁴ διαμορφώνοντας τη συλλογική μνήμη, ενώ οι σωματοποιήσεις οδηγούν στην θέαση του Κόσμου σύμφωνα με αυτές, και κατ' επέκταση στη συνεχή διαπραγμάτευση των ταυτοτήτων. Τα σύνορα του βιολογικού σώματος γίνονται σύνορα του κοινωνικού, σύμφωνα με την Mary Douglas, ενώ μόνο όταν κατανοήσουμε ότι το σώμα αποτελεί ένα κοινωνικό σύμβολο, θα αντιληφθούμε πώς οι κοινωνικές δομές απεικονίζονται και αναπαράγονται στο ανθρώπινο σώμα.⁶³⁵ Αντιστοίχως μέσα από τις σωματικές διαδικασίες, π.χ. καλλωπισμός γίνεται αντιληπτή και η κοινωνία.⁶³⁶

Οι πράξεις, οι κινήσεις και οι επιτελέσεις εγγράφονται πάνω στο σώμα και συγκροτούν την πραγματικότητά του.⁶³⁷ Το σώμα αποτελεί δηλαδή έναν τόπο έκφρασης στον οποίο εμφανίζονται και τα κοινωνικά ταμπού.⁶³⁸ «Το σώμα ως κοινωνικό σύμβολο μεταφέρει ένα σύνολο κοινωνικών εικόνων»⁶³⁹ όπου οι κοινωνικές και συμβολικές εξουσίες, η ρυπαρότητα, οι απαγορεύσεις σχετίζονται με τα ταμπού του ίδιου του σώματος.⁶⁴⁰ Το νερό εξαιτίας της πολιτισμικής του ιδιότητας έχει ενεργό ρόλο σε πληθώρα τελετουργιών, με σκοπό την σωματική και πνευματική καθαγίαση. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, εξαγνίζει το σώμα, από την έμμηνο ρύση, καθαγιάζει τις γυναίκες πριν το γάμο, και μετά το πρωϊνό ξύπνημα εξαγνίζει το σώμα για να υποδεχτεί την ψυχή που επέστρεψε μετά την ονειρική περιπλάνηση,⁶⁴¹ αλλά χρησιμοποιείται και για τη συμβολική ρίψη των αμαρτιών/κριμάτων, για τον καθαρισμό του Μοέλ πριν την τελετή Μπριθ Μιλά/τελετή περιτομής, τον καθαρισμό του νεκρού σώματος, τον εξαγνισμό των παραβρισκόμενων στην έξοδο τους από το νεκροταφείο, πριν την τελετουργία του Πέσαχ και κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης της Αग्γαδά. Το νερό χρησιμοποιείται σε σύνολα κινήσεων του σώματος, φέροντας το

---

⁶³⁴ Μακρυνιώτη Δήμητρα (επιμ.), *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, ο.π., και Marcel Mauss, «Τεχνικές του σώματος», *Κοινωνιολογία και Ανθρωπολογία*, μτφ. Παραδέλλης Θεόδωρος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2004, σ.σ. 77 – 81 διαθέσιμο:

<https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ECD207/soma%20077-082.pdf>

⁶³⁵ Douglas Mary, *Φυσικά Σύμβολα: Εξερευνησεις στην Κοσμολογία*, Πολύτροπον, Αθήνα, 2007, σ. 143

⁶³⁶ Mary Douglas, *Φυσικά Σύμβολα: Εξερευνησεις στην Κοσμολογία*, ο.π.

⁶³⁷ Butler Judith, ο.π. σ.σ. 136 – 137

⁶³⁸ Douglas Mary, *Καθαρότητα και Κίνδυνος*, σ.σ. 116 – 117

⁶³⁹ Douglas Mary, *Φυσικά Σύμβολα*, ο.π., σ.165

⁶⁴⁰ Αθανασίου Αθηνά, *Ζωή στο Όριο: δοκίμια για το Σώμα, το Φύλο και τη Βιοπολιτική*, Εκκρεμές, Αθήνα, 2007, σ. 118

⁶⁴¹ Tom Fogel προσωπική συζήτηση στο συνέδριο της S.I.E.F, 29/3/2017

μεγαλύτερο συμβολισμό, τον θάνατο και την αναγέννηση. Το σώμα σε όλες αυτές τις διαδικασίες αποκτά μια προσωρινή καθαρή/εξαγνισμένη ταυτότητα που ταιριάζει στα κοινωνικά πρότυπα της κοσμικής ευταξίας της κοινότητας.

Η μελέτη του γυναικείου σώματος στο πλαίσιο του ιουδαϊσμού κατά τη διάρκεια της εθνογραφικής έρευνας πεδίου με συμμετοχική παρατήρηση επιτρέπει την ανάγνωση των συμβολικών συστημάτων και κατ' επέκταση των δράσεων τόσο της γυναίκας όσο και του άνδρα. Η απαγόρευση του ανοίγματος του Ιερού/Καλ και της επαφής με την Τορά/Πεντάτευχο και τον ιερούργό, η θέση της μέσα στην συναγωγή και η απαγόρευση της εισόδου στον τόπο των νεκρών κατά τη διάρκεια της ακολουθίας, κρατούν το σώμα των γυναικών σε ιερή/μιαρή⁶⁴² κατάσταση που ταυτόχρονα ενδυναμώνουν τη θέση της, στο κοινωνικό και συμβολικό επίπεδο, «...ότι είναι το χωράφι/γη για το σιτάρι είναι και η γυναίκα (η κοιλιά της) για το παιδί...».⁶⁴³ Εβραίος θεωρείται όποιος προέρχεται από Εβραία μητέρα.⁶⁴⁴ Η αμφισημία που εντοπίζουμε στο γυναικείο σώμα στο πλαίσιο της έρευνας πεδίου, διέπει τα ταμπού της κοινότητας που εγγράφονται στο κοινωνικό επίπεδο. Η συμβολική διάσταση του γυναικείου σώματος που είναι στραμμένο προς τα μέσα, στο σπίτι, ενώ του άνδρα προς τα έξω (συναγωγή) υπογραμμίζει ακριβώς αυτήν την ατέρμονη μιαρή είσοδο και έξοδο.⁶⁴⁵ Η κυριότερη δέσμευση της γυναίκας από τη στιγμή που γεννιέται είναι ο εναρμονισμός της σε όλα τα επίπεδα της ζωής σύμφωνα με το Νόμο και η διαπαιδαγώγηση των τέκνων της, εμφυσώντας την Τορά παρά την άορατη συμμετοχή της στις τελετουργίες εντός της συναγωγής. Τα τελευταία χρόνια αυτή η δέσμευση έχει ενσωματωθεί στο θρησκευτικό τυπικό. Ο κεντρικός όμως ρόλος της στις οικιακές τελετουργίες, η διατήρηση της συμβολικής καθαρότητας του χώρου και η μαγειρική σύμφωνα με το Κόσσερ, τα κεριά του Σσαμπάτ, υπογραμμίζουν το ρόλο της γυναίκας με τη διατήρηση των ορίων ανάμεσα στο κοσμικό και το ιερό, θέτει τα υλικά αντικείμενα υπό κοινωνικό έλεγχο και προάγει την ευταξία σε όλα τα επίπεδα.⁶⁴⁶

---

⁶⁴² «Η έννοια του ταμπού υποδηλώνει την αδιαφοροποίητη και αμφίσημη και όχι αντίθετη σχέση μεταξύ του ιερού και του μαρού»: Αθηνά Αθανασίου, ο.π. σ.σ. 114 - 115

⁶⁴³ Bourdieu Pierre, *Η αίσθηση της Πρακτικής*, μτφ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σ. 27

⁶⁴⁴ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 67, Ματθλίντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 41

⁶⁴⁵ Bourdieu Pierre, *Η αίσθηση της Πρακτικής*, ο.π. σ. 127

⁶⁴⁶ Αθηνά Αθανασίου, ο.π. σ. 102

Το σώμα και οι συμβολισμοί του, έχουν κυρίαρχη σημασία για την κατανόηση των πολιτισμικών ταυτοτήτων της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων. Στο εορταστικό γεύμα που ακολούθησε με την ολοκλήρωση της τελετής της περιτομής/Μπριθ Μιλά στις 6 Νοεμβρίου 2016, ρώτησα με αφορμή μια αναπαράσταση μέσα στην συναγωγή, δύο συνομιλήτριές μου σχετικά με τη συμβολική επιτελεστική κίνηση των χεριών των Κοέν.⁶⁴⁷ Κατά την ερώτηση επιτέλεσα την ίδια κίνηση προκειμένου να γίνω κατανοητή και με ιδιαίτερη έκπληξη, κατά την επιτέλεση της κίνησης από εμένα, αρχικά ανέφεραν πως έτσι προσεύχονταν μόνο οι Κοέν όταν έμπαιναν στα Άγια των Αγίων. Ύστερα προσπαθώντας και οι ίδιες να επιτελέσουν την ίδια κίνηση δεν τα κατάφεραν και έθεσαν υπό αμφισβήτηση την έτικ ταυτότητά μου. Φυσικά, ο λόγος που συνέβη αυτό είναι διότι η ίδια κίνηση θα μπορούσε να γίνει και από τις ίδιες αλλά μόνο σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, την παραμονή του Γιόμ Κιπούρ/Ημέρα Εξιλασμού κατά το άναμμα των μικρών καντηλιών. Έτσι, αν επιτελούσαν την κίνηση θα «κινδύνευαν» να διαταράξουν τις ισορροπίες και να τελέσουν μια κοσμική βεβήλωση. Η μιαρότητα ενέχει δύναμη, αποτελώντας την άλλη όψη του ιερού.⁶⁴⁸ Το σώμα αναπαριστά πρακτικές, αξίες, απαγορεύσεις/όρια και ταξινομήσεις του πολιτισμικού συστήματος που μετέχει. Η στάση του σώματος και οι επιτρεπτές κινήσεις, αποτελούν τα σημεία που καθιστούν το άτομο και την κοινωνία, αποτρέποντας τις αμφισημίες, δηλώνοντας την θέση του καθενός στο όλο.⁶⁴⁹

Ο χώρος και ο χρόνος έχουν επίσης κεντρική θέση στην διαδικασία της σωματοποίησης. Οι χειρονομίες και οι κινήσεις που τελούνται στη συναγωγή αποτελούν μέρος του συμβολικού ταξινομικού συστήματος, αποτελούν πράξεις που αποκρυσταλλώνουν την οριακή, απαγορευτική και συνάμα ιεραρχική διάστασή τους. Το γεγονός ότι μόνο οι άντρες διαβάζουν, ακουμπούν και περιφέρουν την Τορά στις εορτές, ενώ οι γυναίκες έρχονται κυριολεκτικά για πρώτη και τελευταία φορά σε επαφή μαζί της, μόνο στη τελετή Μπατ Μιτσβά/Γυναίκα του Νόμου, αποτελεί μέρος ενός συστήματος όπου η γυναίκα βρίσκεται σε κατάσταση μιαρότητας/ιερότητας. Η όποια εμπλοκή της στην τελετουργία μπορεί να είναι μόνο συμβολική, για την διατήρηση της ιερότητας των ανδρών, του ιερούργου, της Τορά αλλά και της δικής της. Δεδομένου ότι, «*άγιοι θέλετε είσθε*» τότε όλοι πρέπει να βρίσκονται σε κατάσταση ακεραιότητας.

---

⁶⁴⁷ Παράρτημα Εικόνες σ. 162

⁶⁴⁸ Mircea Eliade, ο.π.

⁶⁴⁹ Douglas Mary, *Καθαρότητα και Κίνδυνος*, ο.π. σ. 89

Σκοπός της απαγόρευσης είναι και η αποφυγή της σύγχυσης των κοινωνικών ρόλων.⁶⁵⁰ Γι' αυτό και οι γυναίκες χαιρετούν τον ραβίνο κατά την είσοδό τους στη συναγωγή, από μακριά και επιτελούν τη συμβολική κίνηση ενσωμάτωσης του λόγου της Τορά απουσία σωματικής επαφής. Το πλύσιμο των χεριών, η τελετουργική κίνηση του χτύπου της καρδιάς, το κλείσιμο των ματιών με τα χέρια στο άκουσμα συγκεκριμένων προσευχών, οι ενδυματολογικοί κανόνες εντός της συναγωγής, η κόμμωση των γυναικών μετά τη γέννα, η απουσία καλλωπισμού και οποιαδήποτε χρήση του σώματος παρά μόνο για το θρήνο κατά τη διάρκεια της Σίβα, το φίλημα της μεζουζά με την είσοδο και την έξοδο από το σπίτι και τη συναγωγή, ο προσανατολισμός του σώματος στην ανατολή όταν ανοίγει το Κάλ, η στάση του σώματος μέσα στη συναγωγή εξαιτίας της διάταξης των καθισμάτων που δεν πρέπει να έχουν γυρισμένη την πλάτη στο Βήμα και στην Ιερά Κιβωτό και αποτελεί ένα ξεχωριστό γιαννιώτικο εβραϊκό πολιτισμικό στοιχείο,⁶⁵¹ αποτελούν τελετουργίες και επιτελέσεις που μετατρέπουν το σώμα σε σύμβολο των περιστάσεων και αναπαριστούν την συμβολική του θέση στον Κόσμο. Οι συμπυκνωμένες ερμηνείες που φέρουν οι κινήσεις, μπορούν να αποκωδικοποιηθούν μόνο στα θρησκευτικά, πολιτισμικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της κοινότητας.

Τα συμβολικά συστήματα που μελετώνται αφορούν και τα αντικείμενα. Η Τορά αποτελεί το σώμα του Ιερού που μετατρέπεται άλλοτε σε «σύζυγο» και άλλοτε σε «μητέρα». Οι πιστοί επιθυμούν να ενσωματωθεί μέσα τους προκειμένου να επιτευχθεί η ακεραιότητα. Η τήρηση των διατροφικών νόμων και η νηστεία αποτελούν τις διόδους επίτευξης του «καθαρού» τρόπου διαβίωσης, ενώ παλαιότερα είχαν συνδεθεί με το μέσο της θεμελίωσης της Διαθήκης του Θεού με τον εκλεκτό λαό του.⁶⁵² Το άσπρο σεντόνι που τοποθετείται στο χαμηλό έπιπλο που κάθονται οι συγγενείς την εβδομάδα της Σίβα σε συνδυασμό με τη στάση του σώματος, χαμηλά εκείνες τις ημέρες, ο δείκτης της Τορά, τα τεφελίν των ανδρών για τις καθημερινές προσευχές, η κιπά και το ταλέθ, το μίκβε, το πέπλο του νυφικού στο γάμο και το πέπλο του Μπαρ Μιτσβά, συνθέτουν τα υλικά σημεία που επιτρέπουν τη μετουσίωση του σώματος σε σύμβολο, που απομακρύνει και ταυτόχρονα ενώνει το Ιερό και το Κοσμικό. Το σοφάρ, που ηχεί στα Ιωάννινα την ημέρα του Γιόμ Κιπούρ, αφενός σηματοδοτεί τη λήξη της νηστείας και της εορτής, αφετέρου αποτελεί ένα σύμβολο με αμφισημίες. Εφορμώντας από την

⁶⁵⁰ Leach Edmund, ο.π., σ. 115 - 119

⁶⁵¹ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάκης Μάτσας 8/9/2016 σ.σ. 26 -27

⁶⁵² Hendry Joy, ο.π. σ. 98

μελέτη του ερευνητή Ελευθέριου Αλεξάκη, τα κέρατα του κριαριού, υλικό δημιουργίας των σοφάρ, συνθέτουν «το όχημα για το ταξίδι στον Άλλο Κόσμο».⁶⁵³ Στην περίπτωση μελέτης αναγνωρίζεται η συμβολική του διάσταση σε δύο επίπεδα. Αρχικά ως περιοδικό φαντασιακό και σωματικό ταξίδι ένωσης του Λαού του Ισραήλ, δεδομένου ότι ο ήχος του ακούγεται σε όλες τις κοινότητες της Διασποράς και του Ισραήλ την ίδια Ημέρα και ώρα, αποτελώντας σύμφωνα με αρκετούς συνομιλητές τη δυνατότερη στιγμή της τελετουργίας.⁶⁵⁴ Αφετέρου, η Ημέρα ολοκληρώνεται με την επιτελεστική ρίψη των κριμάτων/αμαρτιών και την επιστροφή στην κατάσταση της αρχικής καθαρότητας – ακεραιότητας, άρα και τον συμβολικό θάνατο του μιανού σώματος, εγγράφοντας τους ανθρώπους στο Βιβλίο της Ζωής, αναγεννώντας το καθαρό. Το σοφάρ δηλαδή, αποτελεί μέρος της αναπαράστασης της Ζωής και του Θανάτου.

Η εικόνα του Εβραίου στην νεωτερικότητα, είχε συνδεθεί με τον «Άλλο», τον ξένο, τον μιανό στις συλλογικές αναπαραστάσεις της Δύσης⁶⁵⁵ σχηματοποιώντας σε πολλές περιπτώσεις, όπως και στην Ελλάδα, αυτή την διάσταση του συλλογικού φαντασιακού με μεταφορές της ζωϊκότητας ως νοσηρότητας ενώ ήταν οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις του Εβραίου τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα.⁶⁵⁶ Οι ναζιστικές απεικονίσεις των Εβραίων ως ποντικίων, συμβόλου της μόλυνσης, και ως ψειρών, συμβόλου της παρασιτικής ζωής, τα οποία παραπέμπουν αμφότερα για το αντισημιτικό συλλογιστικό στην ανεξέλεγκτη και μολυσματική εξάπλωση, ενώ οι ψείρες συνάδουν με την αναπαράσταση του εβραίου και ως βρικόλακα,⁶⁵⁷ εξαιτίας της βαμπυρικής ιδιότητας της ψείρας, στοχεύουν στην αποσωματοποίηση του Εβραίου.⁶⁵⁸ Ταυτόχρονα, τα ίδια τα στρατόπεδα συγκέντρωσης αποτελούν μέρος της προσπάθειας αποσωματοποίησης των Εβραίων.⁶⁵⁹ Το σώμα χρησιμοποιήθηκε από τους ναζί μεταξύ άλλων,

---

⁶⁵³ Αλεξάκης Ελευθέριος Π., «Το μυστήριο της Σπείρας και η απεικόνισή της στην Ελληνική Λαϊκή Τέχνη», Χανδακά Σοφία (επιμ.) *Λαϊκή Τέχνη: Νέα Ευρήματα – Νέες Ερμηνείες*, Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα 2 –5 Νοεμβρίου 2006, Μουσείο Μπενάκη, σ.593

⁶⁵⁴ Παραπομπή Υποσημείωση 548 της εργασίας σ. 110

⁶⁵⁵ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Ο Άλλος εν διωγώ: Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία, ζητήματα Ιστορίας και Μυθοπλασίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998

⁶⁵⁶ Αθηνά Αθανασίου, ο.π. σ. 57

⁶⁵⁷ Γερούκη Αριάδνη, «Μια ιστορικό – ανθρωπολογική προσέγγιση του περιθωριακού: η μάγισσα, ο Εβραίος, ο βρικόλακας (17^{ος} – 18^{ος} αι. Κέρκυρα – Αιγαίο)» *Εθνολογία*, Τόμος 5/1996 – 1997σ.σ. 103 - 114

⁶⁵⁸ Αθανασίου Αθηνά, ο.π.

⁶⁵⁹ Αθανασίου Αθηνά, ο.π. σ. 50

αποσκοπώντας και στον αφανισμό της πολιτισμικής ταυτότητας των ανθρώπων,⁶⁶⁰ με την εγγραφή νέων ταυτοτήτων που δεν έχουν ανθρώπινα χαρακτηριστικά αλλά βιομηχανικά, δηλαδή αριθμούς. Οι άνθρωποι μετά το Ολοκαύτωμα φέρουν και μια νέα ταυτότητα.⁶⁶¹ Μια ταυτότητα, ένα πραγματικό σύμβολο που αποτυπώθηκε στο σώμα και όχι φαντασικό, τον αριθμό βραχίονα κάθε ανθρώπου που έζησε μια «ζωή που δεν αξίζει να τη ζει κανείς».⁶⁶² Τα σώματα του Ολοκαυτώματος αποτελούν συμβολικό σημείο της ζωής των Εβραίων. Ενσωματώθηκαν όχι μόνο στην γη, αλλά στην κοσμική διάσταση της ανθρώπινης εμπειρίας, στις αφηγήσεις, στις τελετουργίες, θρησκευτικές και κοινωνικές. Τα σώματα των νεκρών είναι απόντα, «επαναπατριστήκαν όμως τα ονόματά τους»⁶⁶³ με τις αναθηματικές πλάκες που φέρουν τα ονόματα των θυμάτων στον ιερό χώρο της συναγωγής, με το Μνημείο του Ολοκαυτώματος έξω από το Κάστρο των Ιωαννίνων στην οδό Γεωργίου Αβέρωφ και με το κενοτάφιο Μνημείο στο εβραϊκό νεκροταφείο της κοινότητας.

4.3. Ταυτότητες

Σύμφωνα με την ανθρωπολόγο Hendry Joy, ο όρος ταυτότητα αναφέρεται «στις αντιλήψεις για τον εαυτό και τους κοινωνικούς δεσμούς, οι οποίες συνήθως αντικατοπτρίζουν τη γέννηση και την ανατροφή, μπορεί όμως στη διαμόρφωσή τους να υπεισέρχεται και το στοιχείο της επιλογής, ιδίως ως επακόλουθο της παγκόσμιας διάδοσης αγαθών και πολιτισμικών ιδεών, καθώς και της αυξανόμενης μετακίνησης των ανθρώπων στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο».⁶⁶⁴ Οι ανθρωπολόγοι ασχολούνται κυρίως με την κοινωνική διαδικασία συγκρότησης του πολιτισμικού περιεχομένου της ταυτότητας και επικεντρώνονται στην δράση του κοινωνικού φύλου σε όλα τα επίπεδα

---

⁶⁶⁰ Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος, *Νέοι στη Δίνη της Κατοχής: Ο Διωγμός και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 1943 – 1944*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κ.Ι.Σ.Ε., Αθήνα, 2008, σ. 30

⁶⁶¹ Lawrence L. Langer, *Holocaust Testimonies: the ruins of memory*, Yale University Press, New Haven and London, 1991, σ.σ. 1 – 38

⁶⁶² Μακρυνιώτη Δήμητρα (επιμ.), *Τα όρια του Σώματος*, ο.π., Robert N. Proctor, *Η εξόντωση της «ζωής που δεν αξίζει να τη ζει κανείς»*, μτφ. Μαριάννα Κονδύλη, σ.σ. 395 - 418

⁶⁶³ Μάρθα Μιχαηλίδου – Αλεξάνδρα Χαλκιά, ο.π, Karla Hesse – Thomas W. Laqueur, «Ορατά και Αόρατα Σώματα: Η εξάλειψη του Εβραϊκού Νεκροταφείου από τη Ζωή της Σύγχρονης Θεσσαλονίκης», σ. 55

⁶⁶⁴ Hendry Joy, ο.π. σ. 495

της ζωής που την κατασκευάζουν και αποτελούν το κριτήριο για την ανάλυση των πολιτισμικών συστημάτων.⁶⁶⁵

Η επιλογή του τίτλου του κεφαλαίου ‘ταυτότητες’ έναντι του όρου ‘ταυτότητα’ δικαιολογείται μέσα από το εγχείρημα ανάδειξης της πολλαπλότητας των συμβολικών πολιτισμικών συστημάτων μέσα στα οποία νοείται ο εαυτός και η ομάδα.⁶⁶⁶ Επίσης, ο πληθυντικός αριθμός του όρου τονίζει ότι δεν θα γίνει αναφορά μόνο στις ατομικές, δηλαδή τις έμφυλες, αλλά και στη συλλογική ταυτότητα. Ο όρος ‘πολιτισμικές’ που συνοδεύει το όρο ‘ταυτότητες’ αποτελεί τη συνειδητή κινητοποίηση των πολιτισμικών διαφορών.⁶⁶⁷ Οι ταυτότητες, σύμφωνα με τη θέση του Γερμανού αιγυπτιολόγου Jan Assmann, είναι πάντα πολιτισμικές, διότι διαπλάθονται και καθορίζονται από την κοσμοθεωρία και τα πολιτισμικά πρότυπα.⁶⁶⁸ Εξαρτώνται δηλαδή από τον πολιτισμό που μετέχουν τα άτομα. Η συνείδηση της κοινωνικής ιδιότητας ενός μέλους, την οποία αποκαλούμε «συλλογική ταυτότητα», σύμφωνα με τον Jan Assmann, προϋποθέτει την συμμετοχή στο πολιτισμικό σύστημα, στα κυρίαρχα σύμβολα, στις μνήμες της κοινότητας.⁶⁶⁹

Στην διπλωματική εργασία οι ταυτότητες προσεγγίστηκαν μέσα από τις θρησκευτικές τελετουργίες και τις πολιτισμικές πρακτικές, γιατί αποτελούν ένα σύστημα νοημάτων που διαμορφώνουν τις πολιτισμικές ταυτότητες. Για την μελέτη των ταυτοτήτων απαραίτητη είναι και η μελέτη της συλλογικής μνήμης. Η ταυτότητα και η μνήμη αποτελούν δύο έννοιες άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους, γιατί η μια τροφοδοτεί την άλλη με ερμηνείες. Η μνήμη αποτέλεσε το κατεξοχήν διεπιστημονικό πεδίο τη δεκαετία του 1880,⁶⁷⁰ απασχολώντας την ψυχολογία, την ιατρική, την φιλοσοφία, την πληροφορική, την ιστορία, την ανθρωπολογία, τη λαογραφία κ.α. Ήδη από την εποχή του Durkheim, μαζί με την πρωτοποριακή ομάδα των Année Sociologique, 19^{ος} αιώνας, οι ανθρωπολόγοι έμαθαν να ερμηνεύουν τις συλλογικές αναπαραστάσεις ως «κοινωνικά γεγονότα» – δηλαδή ως κάτι που υπερβαίνει τη

---

⁶⁶⁵ Παπαταξιάρχης Ε. – Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλλο στη σύγχρονη Ελλάδα, Αλεξάνδρεια*, Αθήνα, 1992β, σ. 9

⁶⁶⁶ Clifford Geertz, ο.π., σ. 41

⁶⁶⁷ Appadurai Arjun, ο.π. σ. 30 και σ. 34

⁶⁶⁸ Assmann Jan, *Η πολιτισμική μνήμη*, ο.π., σ. 178

⁶⁶⁹ Assmann Jan, ο.π.

⁶⁷⁰ Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφ. Ελευθερία Ζέη, Νεφέλη, Αθήνα, 2013, σ. 13

βούληση του ατόμου, ενέχει την κοινωνική ηθική, και ως αντικειμενικές κοινωνικές πραγματικότητες.⁶⁷¹

Η ταυτότητα όπως και η μνήμη αποτελούν κατασκευές. Η κοινωνική ψυχολόγος Άννα Μαντόγλου, αναφέρει πως δεν μπορεί να υπάρξει ταυτότητα χωρίς μνήμη και το αντίστροφο.⁶⁷² Οι ερμηνείες των εμπειριών βασίζονται στην κατασκευή και την αναγνώριση της μνήμης που περιλαμβάνει επαναλαμβανόμενα θέματα και σιωπές, τα οποία νοηματοδοτούν την ταυτότητα.⁶⁷³ Η μνήμη αποτελεί ένα συν-οικοδόμημα του παρελθόντος στο παρόν, είναι το παρόν του παρελθόντος, συμμετέχουν τα άτομα (η ατομική μνήμη), οι ομάδες (η συλλογική μνήμη) και η κοινωνία.⁶⁷⁴ Η ατομική και η συλλογική μνήμη αλληλοδιαπλέκονται και ετεροκαθορίζονται.⁶⁷⁵ Η ατομική μνήμη ανακαλείται εντός του κοινωνικού πλαισίου του οποίου διαμορφώνεται και αποτελεί μέρος της συλλογικής μνήμης, ενώ η συλλογική αποτελεί μια επικοινωνιακή διαδικασία που προϋποθέτει την αναφορά σε μια κοινωνική ομάδα.⁶⁷⁶ Ο Maurice Halbwachs, ο θεμελιωτής της μελέτης της μνήμης στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, κατέληξε πως «τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, δηλαδή η γλώσσα, ο χώρος, ο χρόνος και η εμπειρία, είναι υλικά που προσφέρει η κοινωνία και είναι αναγκαία για να αναγνωριστούν και να τοποθετηθούν οι αναμνήσεις».⁶⁷⁷ Ο ίδιος θεωρεί τη συλλογική μνήμη ως τη μόνη αληθινή.

A) Κυρίαρχα Σύμβολα, Αναπαραστάσεις, Μνήμη

Η προφορική παράδοση της Ρωμανιώτικης Ισραηλιτικής κοινότητας των Ιωαννίνων, συνδέεται με την ταυτότητα και τη θεμελιακή μνήμη.⁶⁷⁸ Η επιλογή των γεγονότων που συνθέτουν τη μνήμη και τη λήθη των ατόμων, δηλώνεται στους προσδιοριστικούς ταυτοτικούς όρους. Στην περίπτωση μελέτης, ο όρος «Ρωμανιώτες» συνδέεται με τον κοσμογονικό μύθο της κοινότητας, που ανάγεται στην καταγωγή από

---

⁶⁷¹ Appadurai Arjun, ο.π. σ. 20

⁶⁷² Μαντόγλου Άννα, *Κοινωνική Μνήμη Κοινωνική Λήθη: Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, Πεδίο, Αθήνα, 2010, σ. 193

⁶⁷³ <http://www.epi.uth.gr/index.php?page=practice4>

⁶⁷⁴ Μαντόγλου Άννα, *Κοινωνική Μνήμη Κοινωνική Λήθη*, ο.π., σ. 47

⁶⁷⁵ Πασσερίνη Λουίζα, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα: Η Ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα, 1998, σ. 103

⁶⁷⁶ Assmann Jan, ο.π. σ.σ. 34 – 36

⁶⁷⁷ Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης* ο.π

⁶⁷⁸ Assmann Jan, ο.π. σ. 194

την Ιερουσαλήμ μετά την καταστροφή του Δεύτερου Ναού το 70μ.Χ., και την μακραίωνη παρουσία στα Ιωάννινα που κλονίστηκε με το Ολοκαύτωμα. Οι συνομιλητές μου μετέχουν στην πολιτισμική ταυτότητα της κοινότητας γιατί τοποθετούν τους εαυτούς τους στο παραπάνω ιστορικό πλαίσιο. Η θεμελιακή μνήμη της κοινότητας συνδέεται με τα δύο κυρίαρχα σύμβολα που εντοπίζονται στους κόλπους της, την εικόνα του περιπλανώμενου Ιουδαίου, δηλαδή την Εβραϊκή Διασπορά, και το Ολοκαύτωμα. Η συνείδηση της ενότητας και της ιδιαιτερότητας της κοινότητας αποτυπώνεται και στους κανόνες π.χ. ο αυστηρός διαχωρισμός της θέσης ανδρών και γυναικών στη συναγωγή, στο ρωμανιώτικο τυπικό που αναπτύχθηκε στην περιοχή⁶⁷⁹ και δεν εμφανίζεται στην Γιαννιώτικη κοινότητα των Αθηνών και την Αμερικής, στις κοινές εμπειρίες των Γιαννιωτών Εβραίων π.χ. μετανάστευση, στον λόγο, δηλαδή στις αφηγήσεις. Η μνήμη, επιτρέπει την επεξεργασία των γεγονότων του παρελθόντος και του παρόντος των ατόμων και των ομάδων, δημιουργώντας δεσμούς ενότητας και κοινές συλλογικές αναπαραστάσεις που συνθέτουν τις πολιτισμικές ταυτότητες.

Σύμφωνα με τη θέση του Maurice Halbwachs, η υπαγωγή σε μια ομάδα γίνεται μέσω των κοινών εμπειριών των ανθρώπων γιατί αυτές είναι υπεύθυνες για την δημιουργία και την ανάκληση του παρελθόντος.⁶⁸⁰ Τα δύο κυρίαρχα σύμβολα της κοινότητας, ενέχουν μνήμες και ερμηνείες που αποτελούν μέρος της μεταδιδόμενης γνώσης σχετικά με την πολιτισμική ταυτότητα γιατί ερμηνεύουν το παρελθόν και νοηματοδοτούν το παρόν. Η αναπαράσταση του Περιπλανώμενου Ιουδαίου, ως κυρίαρχου συμβόλου αποτελεί μέρος της θεμελιακής μνήμης. Αναφέρεται στις απαρχές και στην κοσμογονία της κοινότητας, μεταβιβάζοντας παράλληλα ένα σύστημα αναπαραστάσεων και συμβολισμών που ερμηνεύει, σε αρκετές περιπτώσεις, τις πολλαπλές διασπορές που βιώθηκαν από τους Γιαννιώτες εβραίους. Το εορτολόγιο είναι ένας τρόπος ανάκλησης κοινών βιωμένων εμπειριών, όπως αναφέραμε στο 2^ο Κεφάλαιο. Το Ολοκαύτωμα αναφέρεται στις προσωπικές εμπειρίες και μνήμες των μελών που συνέβησαν στο πρόσφατο παρελθόν, αποτελώντας μέρος της βιογραφικής μνήμης,⁶⁸¹ που αιτιολογεί την αριθμητική δυναμική της κοινότητας και εν μέρει τις

---

⁶⁷⁹ <http://web.nli.org.il/sites/nlis/he/Song/Pages/song.aspx?songid=789#9,137,2583,719> The National Library of Israel, υπάρχει αναρτημένο ένα ηχογραφημένο απόσπασμα piyyut από το τυπικό των Ιωαννίνων και ολόκληροι οι στίχοι στα εβραϊκά

⁶⁸⁰ Halbwachs Maurice, Η συλλογική μνήμη, μτφ. Τίνα Πλυτά, Παπαζήση, Αθήνα, 2013 σ. 16

⁶⁸¹ Assmann Jan, Η πολιτισμική μνήμη, ο.π.

νέες διασπορές. Τα κυρίαρχα σύμβολα λειτουργούν ως τύποι ανάμνησης, που έχουν εγκολληθεί στο θρησκευτικό και κοσμικό επίπεδο και καθορίζουν τον αυτοπροσδιορισμό και τον ετεροπροσδιορισμό της ομάδας. Η συλλογική μνήμη αναπαρίσταται στα σύμβολα,⁶⁸² είναι αυτή που διασφαλίζει τη συνέχεια των ατόμων στο χώρο και το χρόνο, αναδεικνύει την ταυτότητα της ομάδας και θεμελιώνει τις ρίζες της για το μέλλον μέσα από τη μετάδοση των συμβόλων. Τα σύμβολα, σύμφωνα με τον ερευνητή Ελευθέριο Αλεξάκη, εκφράζουν τη συλλογική συνείδηση,⁶⁸³ δηλαδή τη συλλογική ταυτότητα. Η τραυματική εμπειρία του Ολοκαυτώματος αρχικά καταδικάστηκε στην κοινωνική λήθη, στη σιωπή, προκειμένου οι επιζήσαντες να ξεκινήσουν τις ζωές τους από την αρχή, δομώντας εκ νέου τη συλλογική ταυτότητα.⁶⁸⁴ Στις περιπτώσεις όπου η επικοινωνία σταματάει, όπως μετά την βιωμένη εμπειρία του τραυματικού γεγονότος και αλλάζει το πλαίσιο αναφοράς της κοινωνικής πραγματικότητας, τότε η μνήμη γίνεται λήθη.⁶⁸⁵ Την αρχική σιωπή τόσο από τους επιζήσαντες όσο και από τους κοινωνικούς επιστήμονες ακολούθησε ο λόγος από μνήμες. Τη δεκαετία του 1960 εντοπίζονται αρχικά στην Ευρώπη μελέτες που προσπαθούν να διαχειριστούν το παρελθόν και τις πολιτισμικές ταυτότητες.⁶⁸⁶ Τη δεκαετία του 1980 στον ελλαδικό χώρο, οι άνθρωποι ένωσαν έτοιμοι να διαχειριστούν το τραύμα του Ολοκαυτώματος εξωτερικεύοντας τα βιώματα, ενώ την ίδια περίοδο κοινωνικοί ερευνητές, ιστορικοί, ανθρωπολόγοι, ψυχολόγοι κ.α.⁶⁸⁷ κινητοποιήθηκαν προκειμένου να μη λησμονηθεί το έγκλημα και να αποφευχθεί η επανάληψή του, «*Ποτέ Ξανά*». Το Ολοκαύτωμα δεν αφορά μόνο τους Εβραίους αλλά όλους μας.

Οι συλλογικές αναπαραστάσεις του τραυματικού παρελθόντος δρουν ως κοινή γνώση που εμπλουτίζουν τον ορισμό των ταυτοτήτων, επιτρέπουν την επικοινωνία,

---

⁶⁸² Elias Norbert, *Η θεωρία του Συμβόλου*, μτφ. Ρεβέκκα Πέσσαχ, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2010 σ.σ. 48 - 49

⁶⁸³ Αλεξάκης Π. Ελευθέριος, *Ταυτότητες και ετερότητες: σύμβολα συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα - Βαλκάνια*, Δωδώνη, Αθήνα, 2001, σ. 228

⁶⁸⁴ Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος, *Νέοι στη Δίνη της Κατοχής: Ο Διωγμός και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 1943 - 1944*, σ. 121

⁶⁸⁵ Σύμφωνα με την Άννα Μαντόγλου, Η μνήμη και η λήθη αποτελούν ένα όλον όπου η μία εξαρτάται από την άλλη και αντίστροφα. Αποτελούν κοινωνικές δυναμικές και αφορούν διαδικασίες εκλεκτικής λειτουργίας της αντίληψης.

⁶⁸⁶ Halbwachs Maurice, ο.π. σ. 22 και Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος, *Νέοι στη Δίνη της Κατοχής: Ο Διωγμός και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 1943 - 1944*, ο.π. σ. 120

⁶⁸⁷ Παρατίθεται ενδεικτικά, Ρένα Μόλχο, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μελέτες Ιστορίας και Μνήμες*, Πατάκη, Αθήνα, 2015 σ.σ. 122- 135, Νάχμαν Ευτυχία, *Γιάννενα: Ταξίδι στο Παρελθόν*, Talos press, Αθήνα, 1996, σ. 105 - 128, Dalven Rae, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, 1990 σ. 37 - 47, Καβάλα Μαρία, *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδος (1941 - 1944): Μια Ιστορία με πολλές πτυχές*, Κάλλιπος, Αθήνα, 2015 σ.σ. 123 - 125

ορίζουν τις συμπεριφορές και αποτελούν τμήμα των συμβόλων της ευρύτερης εβραϊκής κοινότητας. Οικογενειακές μνήμες σήμερα, συνοδεύονται από την επώδυνη εμπειρία του Ολοκαυτώματος, αποτελούν μέρος των ταυτοτήτων των ατόμων, ανεξαρτήτως ηλικίας και γενιάς, ενώ θα συνεχίζει να αποτελεί κομμάτι της πολιτισμικής ταυτότητας των Εβραίων, ως σημείο της επικοινωνιακής και θρησκευτικής μνήμης. Στο πλαίσιο της εθνογραφικής έρευνας πεδίου γνώρισα ανθρώπους που οι οικογένειές τους σώθηκαν ζώντας κρυμμένοι ή και εκχριστιανισμένοι σε νέες περιοχές, ανθρώπους που οι ίδιοι ή οι γονείς τους βίωσαν την εκτόπιση στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και ανθρώπους που οι πρόγονοί τους υπήρξαν θύματα του Ολοκαυτώματος. Οι ατομικές μνήμες όλων των ατόμων, επηρεάζουν τη συλλογική μνήμη παρά τη διαφορετική και ταυτόχρονα κοινή εμπειρία, προκαλώντας κοινά συναισθήματα, κοινή δράση και συμμετοχή στις εκδηλώσεις μνήμης και τη μεταφορά της εμπειρίας στην επικοινωνιακή μνήμη της κοινότητας. Η ατομική και η συλλογική μνήμη διαπλέκονται, συνδέονται και αλληλοσυμπληρώνονται αλλά δεν ταυτίζονται.⁶⁸⁸ Το Ολοκαύτωμα αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς στο λόγο, παρατηρώντας τις απομαγνητοφωνήσεις, ενώ ταυτόχρονα μεταφέρεται στο ταξινομικό πεδίο των κυρίαρχων συμβόλων των εβραϊκών κοινοτήτων της Ευρώπης, των ανθρώπων που βίωσαν το έγκλημα και μετανάστευσαν στο Ισραήλ, των μεγάλων κοινοτήτων στην Ελλάδα, σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, των συλλογικοτήτων που αποτελούν τόσο τη δεύτερη γενιά του Ολοκαυτώματος,⁶⁸⁹ όσο και τις μεταπολεμικές γενιές, εβραϊκές και μη, γιατί η μνήμη του εγκλήματος μεταδίδεται σαν γνώση τόσο μέσα στην κοινότητα όσο και έξω από αυτή, σε θρησκευτικό και κοσμικό επίπεδο. Η κοινή εμπειρία της απομάκρυνσης των θυμάτων του Ολοκαυτώματος στα στρατόπεδα θανάτου, όσο και σε απομακρυσμένες περιοχές από τον αρχικό πυρήνα οργάνωσης με σκοπό τη σωτηρία, ή και αλλαγή της πολιτικής ταυτότητας προκειμένου να σωθούν, εκτοπίζοντας την εβραϊκή από τη δημόσια σφαίρα, αποτελεί μέρος της συλλογικής μνήμης του Ολοκαυτώματος και της Διασποράς που απαρτίζεται από πολλαπλές ατομικές μνήμες, εμπειρίες και ερμηνείες. Η συλλογική μνήμη, σύμφωνα με τον Γάλλο ιστορικό Pierre Nora, «είναι αυτό που μένει από το παρελθόν στο πλαίσιο του βιώματος των ομάδων ή ως αυτό που οι ομάδες

---

⁶⁸⁸ Halbwachs Maurice, *Η Συλλογική μνήμη*, ο.π., σ. 69 και σ.75

⁶⁸⁹ <http://www.kathimerini.gr/893872/article/epikairothta/ellada/to-trayma-ths-deyterhs-genias-toy-olokaytwmatos> και https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=350:2009-05-31-09-28-49&catid=56:2009-05-31-09-28-10&Itemid=86

δημιουργούν με το παρελθόν τους». ⁶⁹⁰ Την κυριότερη γεωγραφική κλίμακα που καλύπτει η συλλογική μνήμη του εγκλήματος, συνθέτει η Κεντρική και η Ανατολική Ευρώπη, αφενός εξαιτίας των ποσοστών απομάκρυνσης των κοινοτήτων που είναι αρκετά υψηλά συγκριτικά με τη Δυτική Ευρώπη, ⁶⁹¹ αφετέρου εξαιτίας της τοποθεσίας των στρατοπέδων. ⁶⁹²

Τα κυρίαρχα σύμβολα εντοπίζονται στο λόγο των ανθρώπων που συναναστράφηκα στις θρησκευτικές και κοσμικές τελετές, επιβεβαιώνοντας την άποψη του ανθρωπολόγου Talal Asad ότι δεν είναι αδρανής αλλά φορείς ιδεολογίας υπεύθυνα για τη δράση των ανθρώπων που μετέχουν σε αυτά. ⁶⁹³ Οι συζητήσεις των μεσηλίκων μελών της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων, εφορούσαν συχνά από τα γεγονότα του σήμερα, την ανθρωπιστική κρίση, τον πόλεμο, την αύξηση της ξενοφοβίας, από εικόνες των κέντρων φιλοξενίας των προσφύγων και τις αλλαγές του πολιτικού προσκηνίου ανά τον κόσμο, καταλήγοντας στην αναφορά των κυρίαρχων συμβόλων, ανασυνθέτοντας με αυτό τον τρόπο την μνήμη. Αντιλήφθηκα πως η διαφορετική αλλά κοινή εμπειρία του πολέμου, της απώλειας και του εκτοπισμού που εμφανίζεται στην αναπαράσταση του περιπλανώμενου Ιουδαίου, μεταξύ των οικογενειών τους και των προσφύγων κυρίως από τη Συρία, υπερέβαινε την πολιτισμική μνήμη και ταυτόχρονα ανέδυε τον εβραϊκό ταυτοτικό δεσμό μεταξύ τους.

Η συναναστροφή με τους νέους των κοινοτήτων υπογράμμιζε το ηθικό χρέος που αισθάνονται μερικοί, να μη λησμονήσουν τα γεγονότα του παρελθόντος καθώς θα επηρέαζε την ταυτότητά τους. Ερμηνεύεται έτσι, η ενασχόληση αρκετών εβραίων τόσο των Ιωαννίνων αλλά και μελών άλλων κοινοτήτων, με το έγκλημα του Ολοκαυτώματος ως ερευνητές στον κλάδο της ιατρικής, της ψυχολογίας, της ιστορίας, της ανθρωπολογίας, της νομικής, αποσκοπώντας στον διαφωτισμό των γεγονότων, τιμώντας ταυτόχρονα τους προγόνους τους, άρα και τη μνήμη τους. Άλλοι, ασχολούνται με τις πολιτισμικές πρακτικές των εβραϊκών κοινοτήτων, κάποιοι αποφασίζουν να επισκεφτούν τα στρατόπεδα συγκέντρωσης είτε ατομικά είτε συλλογικά μαζί με εβραϊκές κοινότητες της Ευρώπης, παρίστανται στις θρησκευτικές

---

⁶⁹⁰ Nora Pierre, ο.π. σ. 73 - 106

⁶⁹¹ Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας, *Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*, ο.π. Οντέτ – Βαρών Βασάρ, «*Η Εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων: Ιστορία και Μνήμη*», σ. 36

⁶⁹² Laqueur Walterm & Baumel Tydor Judith (edt.), *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press, New Haven and London, 2001

⁶⁹³ Αλεξάκης Ελευθέριος, *Ταυτότητες και Ετερότητες*, ο.π. σ. 228

τελετές ακόμη και αν θεωρούν τους εαυτούς τους κοσμικούς. Οι παραπάνω πρακτικές εμφανίζονται και σε αρκετούς μεσήλικες της κοινότητας.

Ακούγοντας σχόλια και συζητήσεις μεταξύ συγγενικών προσώπων κατά τη διάρκεια των τελετών, διαπίστωσα πως το περιεχόμενο των συζητήσεων αφορούσαν επίσης, μνήμες και εικόνες της πάλαι ποτέ πολυπληθούς κοινότητας πριν το Ολοκαύτωμα. Όταν κάτι πάψει να εντοπίζεται στο χώρο της συλλογικής μνήμης τότε μεταβάλλεται το περιεχόμενό της και οι ταυτότητες, ατομικές, κοινωνικές και συλλογικές σωματοποιούν την αλλαγή.⁶⁹⁴ Ο χώρος μετά το Ολοκαύτωμα άλλαξε, η συλλογική μνήμη της κοινότητας ενσωμάτωσε το έγκλημα, στο λόγο, στην τελετουργία, στις πρακτικές και στις αναπαραστάσεις στο εσωτερικό της συναγωγής και του νεκροταφείου, «Θυμίζοντας/Zakhor» πως η κοινότητα αποτελείται από τους ζωντανούς και τους νεκρούς της. Η συλλογική ταυτότητα της κοινότητας των Ιωαννίνων, συγκροτείται και μέσα από την φυσική απουσία των μελών, που είναι συμβολικά παρόντες στις αφηγήσεις των επιζησάντων, των απογόνων των θυμάτων και των Γιαννιωτών εβραίων που επιστρέφουν περιοδικά στα Ιωάννινα. Οι εβραίοι των Ιωαννίνων, συγκρίνουν την κοινότητα με το παρελθόν της, και όχι με κάποια άλλη εθνοτική ή θρησκευτική ομάδα. Ορίζουν ως χρονική και χωρική τομή το Ολοκαύτωμα που αποτελεί, μεταξύ άλλων, και την αιτία της αποδυνάμωσής της. Η μνήμη των νεκρών σύμφωνα με τον Γερμανό αιγυπτιολόγο Jan Assmann αποτελεί έναν θεμελιακό και επικοινωνιακό τύπο ανάμνησης που συγκροτεί την κοινότητα στο παρόν.⁶⁹⁵

Αντιλαμβανόμαστε, πως η ατομική μνήμη συγκροτείται μέσω της επικοινωνίας και των διαδικασιών που σχετίζονται με αυτή, όπως οι τελετουργίες και οι αφηγήσεις, και εντοπίζεται στο χώρο της συλλογικής μνήμης. Τα άτομα χρειάζονται τα «κοινωνικά πλαίσια» για να ανακατασκευάσουν το παρελθόν στο παρόν, διότι κάθε ατομική ανάμνηση όταν ανακαλείται επηρεάζεται από τις κυρίαρχες τάσεις της εποχής συμμετέχοντας στη συλλογική μνήμη⁶⁹⁶ της κοινότητας. Επιπλέον, τα κοινωνικά πλαίσια είναι ικανά να ενεργοποιήσουν την ατομική μνήμη και εκείνη να πυροδοτήσει την συλλογική και το αντίστροφο, όπως στην τελετή Μπριθ Μιλά που η κα. Κοέν έψαλε μια προσευχή σύμφωνα με το ρωμανιώτικο τυπικό της κοινότητας. Σεφαραδίτες και Ρωμανιώτες, ενδυναμώνουν το εβραϊκό στοιχείο της ταυτότητάς τους ως μία

⁶⁹⁴ Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τίνα Πλυτά, Παπαζήση, Αθήνα, 2013 σ.σ. 155 - 173

⁶⁹⁵ Assmann Jan, ο.π. σ.σ. 75 - 77

⁶⁹⁶ Halbwachs Maurice, *Τα Κοινωνικά Πλαίσια της Μνήμης*, ο.π. σ. 26

εθνοτική ομάδα στην πόλη των Ιωαννίνων. Πεδίο ταύτισής τους, αποτελούν όχι μόνο η θρησκεία αλλά τα γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος και η κοινή πορεία σε πολλά από αυτά, ενώ μετέχουν στα κυρίαρχα σύμβολα του Περιπλανώμενου Ιουδαίου και του Ολοκαυτώματος. Το παρελθόν είναι ικανό να δημιουργεί δεσμούς στο παρόν. Ακόμη ένα σημείο τόνωσης των πολιτισμικών ταυτοτήτων της κοινότητας και της συλλογικής μνήμης, αποτελεί η παρουσία του χριστιανικού και του μουσουλμανικού στοιχείου της πόλης. Οι τρεις εθνοτικές ομάδες εμπλουτίζουν τις ταυτότητές τους με χαρακτηριστικά που αποτυπώνονται στις πρακτικές και στις σχέσεις, διότι ο ενοποιητικός δεσμός μεταξύ τους είναι η ίδια η πόλη (χώρος) και η κοινή συμβίωση ήδη από τον 14^ο αιώνα (χρόνος). Ο χώρος και ο χρόνος δημιουργούν και ενθαρρύνουν τις σχέσεις και την επικοινωνία, που λειτουργούν καθοριστικά για τον αυτοπροσδιορισμό και τον ετεροπροσδιορισμό των εθνοτικών ομάδων. Σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Robin Cohen, η συλλογική ταυτότητα μπορεί να παραμείνει ισχυρή και να ενισχυθεί σε αντίδραση προς τη μείωση του διαστήματος μεταξύ των εθνοτικών ομάδων που συμβιώνουν στον ίδιο χώρο και χρόνο.⁶⁹⁷ Οι επιρροές και οι σχέσεις μεταξύ των εθνοτικών ομάδων δεν εξαλείφουν τα πολιτισμικά ταυτοτικά στοιχεία αλλά τα ενδυναμώνουν.

B) Έμφυλες Ταυτότητες, Σύμβολα

Διερευνώντας τις προσλήψεις του φύλου στο πλαίσιο της εθνογραφικής έρευνας πεδίου, επιδιώκεται η ανάδυση του εύρους των πολιτισμικών ταυτοτήτων της Ρωμανιώτικης Ισραηλιτικής κοινότητας των Ιωαννίνων. Η έρευνα για τις έμφυλες ταυτότητες από τους κοινωνικούς επιστήμονες ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970 όταν το φεμινιστικό κίνημα αντιπρότεινε ένα νέο σημασιολογικό περιεχόμενο στο ανδρικό και το γυναικείο φύλο. Οι κοινωνικές σχέσεις δομούνται σύμφωνα με τις πολιτισμικές νοηματοδοτήσεις που δέχονται οι όροι 'άνδρας' και 'γυναίκα', καθορίζοντας τους κοινωνικούς ρόλους και τις συμπεριφορές των ανθρώπων.⁶⁹⁸ Το φύλο, αποτελεί μια πολιτισμική κατασκευή και ταυτόχρονα είναι ένα σύμβολο των πολιτισμικών προτύπων της κάθε κοινότητας - ομάδας.⁶⁹⁹ Στο σώμα του φύλου αναπαρίστανται τα χαρακτηριστικά που δίνουν σχήμα στον χαρακτήρα του ενώ βρίσκονται

⁶⁹⁷ Cohen Robin, ο.π. σ. 245

⁶⁹⁸ Παπαταξιάρχης Ε. – Παραδέλλης Θ., ο.π. σ.σ. 11 - 15

⁶⁹⁹ Παπαταξιάρχης Ε. – Παραδέλλης Θ. , ο.π., σ. 23

ενσωματωμένες οι κοινωνικές ιεραρχίες, ρόλοι και θρησκευτικές αντιλήψεις.⁷⁰⁰ Η έμφυλη εμπειρία αποτυπώνεται στο σώμα, συνοδεύει την ατομική και τη συλλογική μνήμη και διακρίνεται στο χώρο.

Αναφέρθηκα στο προηγούμενο κεφάλαιο στις προσλήψεις του γυναικείου και του ανδρικού σώματος στο πλαίσιο του Ιουδαϊσμού και συγκεκριμένα στην εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων. Τονίσαμε πως η γυναίκα γεννιέται μετέχοντας στο θείο χρίσμα, και αυτό την καθιστά επικίνδυνη/μιαρή. Ας μην ξεχνάμε πως Εβραίος θεωρείται όποιος προέρχεται από εβραία μητέρα. Χαρακτηριστική έκφανση της έμφυτης ιεροσύνης της συνιστά και η πρακτική της ονοματοδοσίας και στα δύο φύλα. Η ονοματολογία αποτελεί την πρώτη έκδηλη μορφή ταυτότητας. Η ονοματοδοσία του κοριτσιού δεν υπόκειται σε αυστηρούς κανόνες και συγκεκριμένο τελετουργικό πρακτικό και γίνεται στο σπίτι. Στον χώρο δηλαδή που καταδεικνύει την δύναμη που έχει η γυναίκα, αναλογιζόμενοι το σχήμα του Γάλλου κοινωνικού επιστήμονα Pierre Bourdieu (είσοδος και έξοδος: γη – μητέρα, μητέρα – κοιλιά, σπίτι – παιδί και επιστροφή στη γη).⁷⁰¹ Η πρακτική ονοματοδοσίας του αγοριού αντίστοιχα μεταφέρεται στον χώρο της συναγωγής, δηλαδή έξω από το σπίτι, γι' αυτό και επιτελείται μια αυστηρή σειρά πρακτικών και τελετουργιών.⁷⁰² Ο διαχωρισμός των φύλων στους Ιερούς χώρους, σπίτι και συναγωγή νοείται λοιπόν ήδη από τη γέννησή τους υπογραμμίζοντας ταυτόχρονα τις δεσμεύσεις και τις υποχρεώσεις τους. Το ανδρικό φύλο είναι κυρίαρχο στον Ιερό χώρο της συναγωγής επιτελώντας όλες τις ιερές πρακτικές. Η τελετουργική ενδυμασία με την κιπά και το ταλέθ προβλέπεται μόνο για τους άνδρες. Η διαμεσολάβηση των κινήσεων του άντρα από το ταλέθ ή άλλα τελετουργικά αντικείμενα, π.χ. δείκτης της Τορά, εμφανίζεται σε όλες του τις επαφές και με την Πεντάτευχο. Η επαφή των γυναικών με την Τορά επιτρέπεται σε συμβολικό επίπεδο, αφού οι κινήσεις των χεριών και του σώματος επιτελούνται από απόσταση. Προπολεμικά η κεντρική είσοδος της συναγωγής εξυπηρετούσε μόνο τους άνδρες, ενώ οι γυναίκες εισέρχονταν από την πόρτα που βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα και τις οδηγούσε κατευθείαν στο γυναικωνίτη. Μεταπολεμικά, στα Ιωάννινα η ξεχωριστή είσοδος των γυναικών έπαψε να χρησιμοποιείται και οι γυναίκες μοιράζονται το κεντρικό κλίτος μαζί με τους άνδρες χωρίς όμως να διασκορπίζονται ελεύθερα στο

---

⁷⁰⁰ Bourdieu Pierre, οπ. σ.σ. 118 - 120

⁷⁰¹ Bourdieu Pierre, ο.π. σ. 27 και σ.σ. 126 - 127

⁷⁰² Παραπομπή στο 3^ο Κεφάλαιο της εργασίας που αναλύονται οι πρακτικές – τελετές της ονοματοδοσίας

χώρο, καλύπτοντας τις θέσεις του νοτίου τμήματος της συναγωγής. Ο διαχωρισμός ανδρών και γυναικών στο χώρο της συναγωγής, αποτελεί ένα από τα ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία της κοινότητας, δεδομένου ότι οι προσκυνητές που επισκέπτονται περιοδικά στον κύκλο του χρόνου την κοινότητα, δεν είναι εξοικειωμένοι με αυτή την πρακτική και πολλοί δηλώνουν την έκπληξή τους. Ενώ στον ιερό χώρο του νεκροταφείου σε περίπτωση κηδείας, όπως οι Κοέν έτσι και οι γυναίκες απαγορεύεται να εισέλθουν ακόμη και αν ο αποθανών αποτελεί συγγενικό πρόσωπο. Οι μόνες γυναίκες που παρίστανται είναι όσες απαρτίζουν τα μέλη της Ιερής Αδελφότητας/Χεβρά Καντισσά που προετοιμάζουν την γυναίκα για το νέο της σπίτι. Οι απαγορεύσεις και τα όρια ταξινομούν τις εμπειρίες των φύλων, συνθέτουν και νοηματοδοτούν τις πολιτισμικές ταυτότητες, στοχεύοντας στην κοινωνική ευταξία προσπαθώντας να επιτευχθεί η επαφή με την ακεραιότητα του Θεού.

Η ιστορικός Rozen Minna, σε προσωπική μας συζήτηση κατά τη διάρκεια της εθνογραφικής έρευνας πεδίου επισήμανε πως τα χαρακτηριστικά ρωμανιώτικα ανδρικά ονόματα είναι εκείνα των απογόνων του Δαβίδ και μερικά όπως το Dann, Kalev και Eliya.⁷⁰³ Μερικοί συνομιλητές υποστήριξαν πως την ημέρα της ονοματοδοσίας ο ραβίνος μπορεί να προτείνει στους γονείς κάποια εβραϊκά ονόματα που σχετίζονται με την ημέρα της γέννησης. Στην περίπτωση που το παιδί γεννηθεί την ημέρα κάποιας θρησκευτικής εορτής τότε συνήθως, τα ονόματα αντλούν την προέλευσή τους από την ιερή μέρα, πρακτική διαδεδομένη στον ελλαδικό χώρο γενικότερα. Η συνηθέστερη πρακτική ονοματοθεσίας που ακολουθείται από τους Εβραίους των Ιωαννίνων είναι η ονοματοδοσία του πρώτου παιδιού με το όνομα του παππού ή της γιαγιάς από τη πλευρά του πατέρα (πατρογραμμή) και του δεύτερου αντίστοιχα από τη πλευρά της μητέρας (μητρογραμμή). Οι πρακτικές της επιλογής των ονομάτων και η τελετή της ονοματοθεσίας αποτελούν μέρος της σχηματοποίησης της πολιτισμικής ταυτότητας της Ρωμανιώτικης κοινότητας. Τα οικογενειακά ονόματα αποκαλύπτουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως την ιερατική θέση Κοέν και Λεβί. Στα Ιωάννινα εξαιτίας της ολιγάριθμης δυναμικής της κοινότητας σήμερα τα ιερατικά αξιώματα έχουν συμβολική θέση. Αποκαλύπτουν επίσης: α) την ιεραρχία και τη θέση στους ιερούς χώρους, οι Κοέν είναι οι μόνοι που μπορούν να εισέλθουν στα Άγια των Αγίων, β) την προέλευση των μελών από τις περιοχές κυρίως της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, π.χ. Μάτσας, της Βορείου Αφρικής, π.χ. Καμπιλής, αλλά και από περιοχές που βρίσκονται κοντά στα

---

⁷⁰³ Κα. Rozen Minna, προσωπική συζήτηση Ιωάννινα, 25/5/2017

Ιωάννινα, όπως το Μέτσοβο και το Αγρίνιο, γ) την επαγγελματική ιδιότητα των προγόνων, π.χ. Λαγαρής. Παλαιότερα, διακριτό σημείο αποτελούσε και η χρήση των οικογενειακών ονομάτων του πατέρα, δηλαδή αν το πατέρας ονομαζόταν Ισαάκ Βαρούχ το παιδί θα ονομαζόταν Βαρούχ Ισαάκ.⁷⁰⁴ Η πρακτική αυτή επέβαλε να χρησιμοποιούνται παρατσούκλια προκειμένου να αποφεύγεται η σύγχυση με αποτέλεσμα τελικά να εγκαταλειφθεί.⁷⁰⁵

Η γυναίκα είναι υπεύθυνη για την διατήρηση της τάξης σε κοσμικό και θρησκευτικό επίπεδο, η ιδιότητα αυτή ενυπάρχει από τη γέννησή της και πλέον δηλώνεται με την τελετή ενήβωσης Μπατ Μιτσβά/Γυναίκα του Νόμου. Σύμφωνα με τον Maurice Halbwachs «η θρησκευτική μνήμη ζωντανεύει όχι μόνο με τα ιερά κείμενα αλλά και με υλικά ίχνη, τελετουργίες και παραδόσεις».⁷⁰⁶ Η σπουδαιότερη υποχρέωση της γυναίκας, μεταξύ της διατήρησης της καθαρότητας του σπιτιού, της ανατροφής των τέκνων σύμφωνα με το Νόμο, της τήρησης των διατροφικών νόμων Κόσσερ, αποτελεί η τήρηση της πρακτικής του Σαββάτου, το άναμμα των δύο κεριών, που μεταφέρει στο χώρο την πιο δυνατή εντολή του Θεού, «*να Τηρείς και να Θυμάσαι*». Η εντολή αποτελεί την εξωτερική έκφραση της υποχρέωσης και ταυτόχρονα ιδιότητας της γυναίκας να διατηρεί τη μνήμη ζωντανή σε συλλογικό επίπεδο, με την τήρηση των νόμων και των πρακτικών καθαγίας και την εμφύσησή τους στο οικογενειακό περιβάλλον.

Γ) Αφηγηματικότητα, Συλλογική Ταυτότητα, Συλλογική Μνήμη

Η συλλογική μνήμη αφορά τόσο το παρόν όσο και το μέλλον και οι εμπειρίες των μελών της κοινότητας ταξινομούνται και ερμηνεύονται σύμφωνα και με αυτή. Η εξάρτηση της συλλογικής μνήμης από έναν συγκεκριμένο προσανατολισμό δημιουργεί σημεία κρυστάλλωσης της ταυτότητας. Ο ιουδαϊσμός εγκλείει στον ορίζοντα του παρόντος εικόνες και ιστορίες μιας άλλης εποχής, διαπλάθοντας και διατηρώντας ζωντανές τις καθοριστικές, για την ταυτότητα, εμπειρίες και μνήμες, δημιουργώντας ένα κοινό υπόβαθρο – ιστορικό και μυθικό – υποδεικνύοντας την κοινή ταυτότητα μεταξύ των Εβραίων. Η συλλογική ταυτότητα, στηρίζεται στους κανόνες της

⁷⁰⁴ Oikonomopoulos Haddad Marcia, "Geneology of Yanniotte Jews: Jews from Ioannina, Greece", *Ανοταγνυ*, Vol. xxvi, no. 1, 2010

⁷⁰⁵ Μάτσας Ιωσήφ, «*Τα ονόματα των Εβραίων στα Γιάννενα*», *Χρονικά*, 107 Σεπ – Οκτ. 1989., σ.σ. 36 -38

⁷⁰⁶ Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, ο.π., σ.σ. 209 - 253

Χαλακά⁷⁰⁷ και της Τορά⁷⁰⁸ στο αξιακό σύστημα και το κοινό παρελθόν. Οι τελετές και οι πρακτικές που επιτελούνται στον κύκλο του χρόνου, είτε στη συναγωγή είτε στο σπίτι, ακολουθούν ένα συγκεκριμένο τυπικό και οι εορτές συμβάλουν στην ανάκληση του θεμελιακού παρελθόντος που κρυσταλλώνεται σε τόπους, συμβολικούς – τόπους σύμβολα – για την ταυτότητα. Η Έξοδος και η περιπλάνηση στην έρημο, η εγκατάσταση στη Γη της Επαγγελίας, η Εξορία και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, αποτελούν τους τόπους της συλλογικής μνήμης των Εβραίων των Ιωαννίνων. Οι εορτές, θρησκευτικές και κοσμικές, συνδέονται με τους συγκεκριμένους τόπους στον κύκλο του χρόνου και ευνοούν τη μετάδοση της γνώσης άρα και την αναπαραγωγή των ταυτοτήτων. Τόσο οι Γιαννιώτες Εβραίοι όσο και Εβραίοι κοινοτήτων από την ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της Μεσογείου, που συναναστράφηκα κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου, συνδέουν τις αφηγήσεις τους με αυτούς τους τόπους συνήθως, όταν παρευρίσκονται στις τελετές των εορτών, ενώ οι Γιαννιώτες Εβραίοι της Διασποράς εντάσσουν την πόλη των Ιωαννίνων στους συμβολικούς τόπους με τις συστηματικές επιστροφές. Η συνείδηση και η μνήμη των καθοριστικών για την ταυτότητα γεγονότων, μεταδίδεται μέσω των συμβόλων στα οποία μετέχουν οι Γιαννιώτες Εβραίοι και της συμμετοχής στις τελετές και πρακτικές, καθιστώντας έτσι τη μελέτη τους απαραίτητη. Ο Jan Assmann υποστηρίζει πως «οι Εβραίοι είναι ο μοναδικός λαός που αντιστάθηκε στη λήθη της ταυτότητάς του».⁷⁰⁹ Παρόλο που μεγάλο μέρος των τελετουργιών σταμάτησε σταδιακά να τελείται μετά το Ολοκαύτωμα, εντοπίζουμε την παραγωγή των πολιτισμικών ταυτοτήτων με την μετάδοση μνημών και εμπειριών μέσα από τις περιοδικές επισκέψεις Γιαννιωτών Εβραίων της Διασποράς, κυρίως από Αθήνα, Βόλο, Αμερική και Ισραήλ, στα Ιωάννινα όσο και Εβραίων της Διασποράς που δεν συνδέονται με την πόλη ορμώμενοι όμως από την κοινή θρησκευτική πίστη ή την κοινή ταυτοτική διάσταση ως Εβραίοι. Αντίστροφα, οι Γιαννιώτες Εβραίοι κινούνται και εκείνοι περιοδικά, προς όλες τις κατευθύνσεις όπου οι οικογενειακές και οι θρησκευτικές εμπειρίες αντηχούν. Οι επισκέψεις σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και το Ισραήλ παρατηρούνται συχνότερα την περίοδο των εορτών που δεν επιτελούνται πια, όπως το Χάνουκα και το Πουρίμ. Οι οικογενειακές επισκέψεις συνδυάζονται με το προσκύνημα. Σε όλες τις μετακινήσεις «μέσα» και «έξω» από την κοινότητα,

---

⁷⁰⁷ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/halakhah>

⁷⁰⁸ Αγαπίδης Ιωάννης, *Το αρχαίον εβραϊκόν δίκαιον ή Το δίκαιον της Πεντατεύχου*, αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη, 1960

⁷⁰⁹ Assmann Jan, *Η πολιτισμική μνήμη*, ο.π., σ. 216

διαμορφώνεται ένα νέο πλαίσιο λατρείας που μετέχουν όλοι, διαμορφώνοντας τη συλλογική ταυτότητα μέσα από την ανταλλαγή κοινών βιωμάτων. Το προσκύνημα και οι προσκυνητές είναι μέρος των θρησκευτικών συμβόλων της Ρωμανιώτικης Ισραηλιτικής κοινότητας Ιωαννίνων, εξαιτίας της κεντρικής θέσης τους για την παραγωγή και τη σύνθεση των πολιτισμικών ταυτοτήτων.⁷¹⁰

Η κατασκευή των πολιτισμικών ταυτοτήτων της Ισραηλιτικής κοινότητας των Ιωαννίνων, σχηματοποιείται μέσα από τα κυρίαρχα σύμβολα, της Διασποράς και του Ολοκαυτώματος, ενώ χαρακτηρίζεται και από την προσαρμοστική συμπεριφορά των μελών της μέσα στο χώρο και το χρόνο της εκάστοτε κοινωνικής πραγματικότητας, Οθωμανική Αυτοκρατορία – Ελληνικό κράτος. Παράλληλα, μέσω των συμβόλων, ηχητικών, υλικών, σωματικών, των πρακτικών και των τελετών, δίνεται σχήμα στις πολιτισμικές ταυτότητες, με την κοινή αφηγηματική εμπειρία που διαχέεται στο χώρο, τόσο κατά την περιοδική επίσκεψη των μελών της κοινότητας ως πιστοί σε άλλες περιοχές και των πιστών από άλλες κοινότητες στα Ιωάννινα όσο και μέσα από την ανάκληση της μνήμης που κινητοποιείται από τα γεγονότα του παρόντος. Οι ταυτότητες ανασχηματίζονται από την διάχυση των αφηγήσεων και των σωμάτων στο χώρο. Οι διεθνικοί και διαπολιτισμικοί δεσμοί που έχει συνάψει η κοινότητα από το παρελθόν κυρίως με τα δίκτυα του εμπορίου, με εβραϊκές κοινότητες που έχουν κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως του Λιβόρνο, της Τεργέστης, της νότιας Αλβανίας και της Σικελίας, είναι οι λόγοι που Γιαννιώτες Εβραίοι της κοινότητας των Ιωαννίνων, στο σύνολό τους, αυτοπροσδιορίζονται ως «κοσμικοί». Ο κοσμοπολιτισμός⁷¹¹ δηλαδή ως στοιχείο της συλλογικής ταυτότητας της κοινότητας και ως διακριτό της σημείο, εξηγεί «την εθνοτική και ταυτόχρονα διεθνική διάσταση, το έντονο τοπικό συναίσθημα εκ παραλλήλου με το διασπορικό».⁷¹² Τα μέλη μιας διασποράς αισθάνονται όχι μόνον μια συλλογική ταυτότητα σε έναν τόπο εγκατάστασης, ούτε και μόνον μια σχέση με

---

⁷¹⁰ Fromm B. Annette, *We are few: Folklore and ethnic identity of the Jewish community of Ioannina*, ο.π., σ.σ. 287 -350

⁷¹¹ Ο όρος «κοσμοπολιτισμός», με βοήθησε στη συγκεκριμένη εργασία να κατανοήσω και να ερμηνεύσω την κινητικότητα των συνομιλητών μου «μέσα» και «έξω» από την κοινότητα των Ιωαννίνων, είτε ατομικά είτε συλλογικά. Να προσεγγίσω, τους λόγους που ώθησαν τους προγόνους τους και ωθούν τους ίδιους σε αυτή την περιοδική μετακίνηση, και να αναδείξω τις σχέσεις που έχουν ευοδωθεί από αυτή.

Cohen Robin, ο.π., σ. 241: «Η έννοια του κοσμοπολίτη αναπτύχθηκε για την περιγραφή κάποιου που στεκόταν έξω από τους υπάρχοντες πολιτισμούς, παρατηρώντας από απόσταση, ενώ ταυτόχρονα μπορούσε να κινείται μέσα και έξω από αυτούς [...] Αργότερα η λέξη συνδέθηκε με την κατοχή ενός αριθμού γλωσσών.»

⁷¹² Cohen Robin, ο.π

μια φανταστική ή πραγματική πατρίδα, αλλά και μια κοινή ταυτότητα με ανθρώπους σε άλλες χώρες με τους οποίους ταυτίζονται σε επίπεδο θρησκείας, γλώσσας ή και κοινής μοίρας, ανανεώνοντας τα πεδία αλληλεγγύης και τονώνοντας τις πολιτισμικές ταυτότητες.⁷¹³ Οι υπέρ-δεσμοί, που άλλοτε δημιουργήθηκαν με το εμπόριο, σήμερα διατηρούνται και επεκτείνονται μέσα από την κινητικότητα των ανθρώπων με μεγαλύτερη ευελιξία σε όλους τους τόπους όπου αισθάνονται το οικείο, αλλά και στον κυβερνοχώρο που ταιριάζει με το πλαίσιο της εποχής της παγκοσμιοποίησης.⁷¹⁴ Με τα σύμβολα, τις αναπαραστάσεις και τις αφηγήσεις, τις μνήμες, που φέρουν θρησκευτικό και κοσμικό περιεχόμενο, η Ρωμανιώτικη Ισραηλιτική κοινότητα των Ιωαννίνων διατηρεί ζωντανή τη συλλογική της μνήμη και είναι ικανή να συνθέσει και να διατηρήσει τις πολιτισμικές ταυτότητές στο χώρο και στο χρόνο, χωρίς να επηρεάζεται από την αριθμητική της μεταβολή και την τέλεση μόνο των Μεγάλων εορτών.

---

⁷¹³ Robin Cohen, ο.π. σ.σ. 68 - 69

⁷¹⁴ Appadurai Arjun, ο.π.

Επίλογος

Η εργασία βασίζεται στο υλικό που συγκεντρώθηκε με την εθνογραφική έρευνα πεδίου με συμμετοχική παρατήρηση, δηλαδή στις συνεντεύξεις, τις καταγραφές από τη συμμετοχική παρατήρηση, τις σημειώσεις πεδίου, τα βίντεο, τις φωτογραφίες και το εθνογραφικό μου ημερολόγιο. Τα πολιτισμικά φαινόμενα της μελέτης, οι θρησκευτικοί συμβολισμοί και οι ταυτότητες στη Ρωμανιώτικη Ισραηλιτική κοινότητα Ιωαννίνων προσεγγίστηκαν ολιστικά. Για την κατανόηση του πολιτισμικού πλαισίου και του συμβολικού συστήματος λήφθηκαν υπόψη τα ιστορικά γεγονότα της πόλης των Ιωαννίνων και της Ελλάδας, το εποπτικό υλικό των εκθέσεων του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος και Θεσσαλονίκης, του Μουσείου Αργυροτεχνίας στα Ιωάννινα και του Δημοτικού Μουσείου της πόλης, το αρχείο του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος που σχετίζεται με την Ισραηλιτική κοινότητα των Ιωαννίνων, το χειρόγραφο του Κ.Ε.Ε.Λ. με καταθέτη τον Leon Levy μέλος της Ισραηλιτικής κοινότητας Ιωαννίνων, του έτους 1964, το περιοδικό του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος «Χρονικά» και οι εφημερίδες «Κυριακάτικος Ηπειρωτικός Αγών», «Ηπειρωτικός Αγών» και «Ηπειρος».⁷¹⁵

Η θρησκεία παλαιότερα αποτελούσε αντικείμενο μελέτης κυρίως της Φιλοσοφίας, η Κοινωνική Ανθρωπολογία εισήγαγε μια άλλη οπτική στην ανάλυση του φαινομένου και προσέγγισε «τα συμβολικά συστήματα ως κοινωνικά συστήματα όπου εγγράφονται οι συλλογικές αναπαραστάσεις».⁷¹⁶ Η θρησκεία ως συμβολικό σύστημα έχει την ικανότητα να δομεί εργαλεία που παρέχουν γνώση.⁷¹⁷ Η Συμβολική Ανθρωπολογία από τη δεκαετία του 1960 εισήγαγε σταδιακά τη μελέτη των συμβόλων και ανέδειξε την σημασία τους στην εθνογραφική έρευνα πεδίου. Η προσέγγιση του πολιτισμού ως σύστημα συμβόλων και νοημάτων δίνει τη δυνατότητα και στη συγκεκριμένη έρευνα, να γίνει αντιληπτό το πολιτισμικό σύστημα και οι δράσεις των ανθρώπων.⁷¹⁸ Ο Βρετανός ανθρωπολόγος Victor Turner αντιλαμβάνεται τα σύμβολα ως «όργανα» με διάφορες δυνάμεις, κοινωνικές, πολιτικές, τελετουργικές κλπ., που λειτουργούν στα μεταβαλλόμενα πεδία των κοινωνικών σχέσεων.⁷¹⁹ Σύμφωνα με τον

---

⁷¹⁵ *Κυριακάτικος Ηπειρωτικός Αγών*, «*Ηπειρωτικός Αγών*» των ετών 1924 – 1925 και 1931, 1934 – 1935 αντίστοιχα, και «*Ηπειρος*» του έτους 1960 - 1961.

⁷¹⁶ Δημητρίου – Κοτσώνη Σίβυλλα, «Η ιστορική διάσταση στην ανθρωπολογική προσέγγιση της θρησκείας», *Εθνολογία* 2, σ. 261

⁷¹⁷ Pierre Bourdieu, “*Symbolic Power*”, *Critique of Anthropology* Vol. 13, 1979, σ.σ. 77 – 79

⁷¹⁸ Geertz Clifford, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, ο.π. σ.σ. 133 -145

⁷¹⁹ Turner Victor, “*Symbolic Studies*”, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 4, 1975, σ. 145

Turner, τα σύμβολα μπορούν να πυροδοτήσουν κοινωνικές ενέργειες και να διαμορφώσουν τις ατομικές ενέργειες.⁷²⁰ Έτσι μέσα από τη μελέτη των συμβόλων, κυρίαρχων και θρησκευτικών, προσεγγίζεται η διαδικασία επικοινωνίας των ανθρώπων ενώ ταυτόχρονα μπορούμε να δούμε τις έννοιες και τις ερμηνείες που μεταβιβάζονται στις νέες γενιές.⁷²¹ Η μελέτη των συμβόλων της Ρωμανιώτικης Ισραηλιτικής κοινότητας Ιωαννίνων, σημαίνει την μελέτη αντικειμένων, αναπαραστάσεων, κινήσεων και δράσεων, αφηγήσεων, που τα άτομα μεταχειρίζονται και επιτελούν για να εκφραστούν στα θρησκευτικά και κοσμικά πλαίσια. Σε αυτό το πλαίσιο έρευνας γίνονται αντιληπτές και ορίζονται οι πολιτισμικές ταυτότητες.

Η κοσμολογία της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων μελετάται μέσω του θρησκευτικού συστήματος που αναπτύχθηκε μέσα στο χώρο και το χρόνο της κοινότητας, που διαμορφώνει και αντανακλά την κοινωνική πραγματικότητα των συνομιλητών μου. Η Ρωμανιώτικη προφορική παράδοση των Ιωαννίνων τοποθετεί τους πρώτους Εβραίους στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου ήδη από το 70 μ.Χ. μετά την Ρωμαϊκή κατάκτηση και την καταστροφή του Δεύτερου Ναού του Σολομώντα. Τότε σημαίνεται η ιστορική σύνδεση της κοινότητας μέσα στο χρόνο και το χώρο με τα Ιωάννινα. Η πρώτη έξοδος από τη Γη του Ισραήλ έγινε νωρίτερα, με την Βαβυλωνιακή κατάκτηση τον 6^ο αι. π.Χ. Παρόλο που ο Πέρσης βασιλιάς Κύρος τους επέτρεψε να επιστρέψουν, οι «εξόριστοι» Εβραίοι αποφάσισαν να παραμείνουν στη Διασπορά. Την περίοδο αυτή σχηματίστηκαν οι πρώτες εβραϊκές κοινότητες εκτός της Γης του Ισραήλ/Ερετς Ισραήλ, στην Βαβυλώνα, την Αίγυπτο, την Βορειοανατολική Μεσόγειο, την Αλεξάνδρεια, την Κύπρο, τον Βόσπορο, την Ελλάδα και τη Μικρά Ασία.⁷²² Η αίσθηση όμως της Εξορίας και η επιφόρτιση της Διασποράς με αυτή αρχίζει με την Ρωμαϊκή κατάκτηση και στα εβραϊκά συνοψίστηκε στον όρο *galut/golah*. Ένα από τα κυρίαρχα σύμβολα της κοινότητας είναι η αναπαράσταση του Περιπλανώμενου Ιουδαίου, δηλαδή η Διασπορά. Η δεύτερη φορά στην ιστορία των εβραίων που η Διασπορά ενσωματώνει την αίσθηση της εξόδου σημαίνεται με την σταδιακή έξοδο των Εβραίων από τον 11^ο ως τον 15^ο αιώνα από την Αγγλία, Ουγγαρία, Ιταλία, Ιβηρική χερσόνησο, Σικελία προς νέες κατευθύνσεις, ανάμεσα σ' αυτές και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων δέχτηκε μερικούς εβραίους από

---

⁷²⁰ Turner Victor, *The forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, ο.π. 154

⁷²¹ Geertz Clifford, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, σ. 18, σ. 90 - 99

⁷²² Karagiannis Christos G., ο.π.

την Ιταλία και τη Σικελία τον 15^ο αιώνα ενώ 26 περίπου οικογένειες Γιαννιωτών εβραίων την ίδια εποχή, μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη προς εξυπηρέτηση των εμπορικών συμφερόντων της αυτοκρατορίας, ιδρύοντας νέα εβραϊκή κοινότητα Ιωαννίνων/Yanya. Ο 15^{ος} αιώνας είναι κομβικός όχι μόνο για την πληθυσμιακή ανασύνθεση των κοινοτήτων εξαιτίας των μετακινήσεων προς και από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά γιατί και σε θρησκευτικό επίπεδο σημαίνονται αλλαγές. Αρχικά στα Ιωάννινα οι θρησκευτικές εορτές και τελετουργίες γίνονταν σύμφωνα με το Mahzor Romania της Ιταλίας, ενώ το 1546 τυπώνεται η πολύγλωσση έκδοση της Πεντατεύχου/Τορά των Ρωμανιωτών της Κωνσταντινούπολης και το 1546 μεταφράζεται στα ελληνικά το Βιβλίο του Ιώβ (διαβάζεται στο Ροσς Ασσανά και το Γιομ Κιπούρ). Όμως εξαιτίας της πληθυσμιακής υπεροχής των Σεφαραδιτών εβραίων άρα και της πολιτισμικής επιρροής που άσκησαν εγκαταλείφθηκε από τις προϋπάρχουσες κοινότητες το ρωμανιώτικο εθιμοτυπικό με τις ξεχωριστές μελωδίες και υιοθετήθηκε τον 16^ο – 17^ο αιώνα το σεφαραδίτικο.⁷²³ Έτσι και οι Γιαννιώτες εβραίοι κατέληξαν να χρησιμοποιούν τα σεφαραδίτικα προσευχολόγια και τα εμπλούτισαν με χειρόγραφες σημειώσεις. Τον 18^ο και 19^ο αιώνα η κοινότητα των Ιωαννίνων χρησιμοποιούσε το Mahzor Corfu, την ρωμανιώτικη θρησκευτική παράδοση που αναπτύχθηκε στην Κέρκυρα.⁷²⁴ Το προσευχολόγιο και το χειρόγραφο του Κ.Ε.Ε.Λ. με τα δεκατέσσερα θρησκευτικά άσματα από την κοινότητα των Ιωαννίνων, αποτυπώνουν και αναδεικνύουν την πολιτισμική ταυτότητα της κοινότητας. Στο χειρόγραφο υπάρχουν στίχοι μόνο στα εβραϊκά με λατινικούς (π.χ. Shabat) και με ελληνικούς χαρακτήρες (π.χ. Μπαρούχ), στίχοι στα ελληνικά και λέξεις στη γεβαντινή (π.χ. κρίματα). Αντίστοιχα, τα δύο προσευχολόγια που χρησιμοποιεί η κοινότητα τις Τρομερές Ημέρες είναι, ένα με εβραϊκούς χαρακτήρες στα ελληνικά, ενώ οι ψαλμοί είναι μεταφρασμένοι και στα ελληνικά, και ένα γραμμένο στα εβραϊκά με ελληνική μετάφραση.⁷²⁵ Ο ταυτοτικός προσδιορισμός της κοινότητας ως ‘Ρωμανιώτικη’ εντοπίζεται στην τοπική διάλεκτο που αναπτύχθηκε, στην ονοματολογία, στο προσευχολόγιο και στον κοσμογονικό μύθο της κοινότητας. Ενώ το κυρίαρχο σύμβολο της Διασποράς αφενός ενσωματώνει την ιστορική της σύνδεση με την Διασπορά που ξεκίνησε με την Ρωμαϊκή κατάκτηση της Γης του Ισραήλ, αφετέρου ερμηνεύει την περιγραφείσα κατάσταση, νοηματοδοτεί την εμπειρία και

⁷²³ Ανδριανοπούλου Παναγιώτα, ο.π. σ. 47

⁷²⁴ Hollender Elisabeth et Niehoff Jannis – Panagiotis, ο.π. σ. 120 και Παράρτημα Εικόνες σ. 145

⁷²⁵ Παράρτημα Εικόνες σ. 146

μεταβιβάζεται στις επόμενες διασπορές της κοινότητας κυρίως στην Αμερική, το 1873 – 1920 και 1930, στην Ιερουσαλήμ, το 1914 – 1923 και ευρύτερα στο Ισραήλ από το 1948 και μετά και στην Αθήνα το 1920, 1950 και 1980. Η Διασπορά, οντολογική και φαντασιακή περιοδικά στον κύκλο του χρόνου μέσω του εορτολόγιου και των τελετουργικών πρακτικών (π.χ. το Πέσαχ που ανακαλείται ο ιδρυτικός μύθος του Ισραήλ μέσω της ανάγνωσης της Αγγαδά και στο γάμο «*Κι αν σε ξεχάσω Ιερουσαλήμ θα κοπεί το δεξί μου χέρι*»⁷²⁶) και η μετακίνηση από Γιαννιώτες εβραίους της διασποράς στα Ιωάννινα και από Γιαννιώτες εβραίους των Ιωαννίνων σε άλλες κοινότητες που βρίσκονται συγγενείς και φίλοι, αναδομεί το συλλογικό φαντασιακό. Το δεύτερο κυρίαρχο σύμβολο της κοινότητας είναι το Ολοκαύτωμα και συνδέεται με το αίσθημα του εκτοπισμού που ενυπάρχει στο κυρίαρχο σύμβολο της Διασποράς. Το Ολοκαύτωμα ως σύμβολο ερμηνεύει τις διασπορές, τις δράσεις της κοινότητας, όπως την τοποθέτηση αναθηματικών πλακών με τα ονόματα όλων των θυμάτων του Ολοκαυτώματος στο νότιο κλίτος της συναγωγής και την τοποθέτηση σε αυτό το σημείο μικρών καντηλιών την παραμονή του Γιόμ Κιπούρ, την απονομή τιμητικών πλακών σε επιζήσαντες του εγκλήματος στο δείπνο μετά το Γιόμ Κιπούρ, ενώ εξηγεί την απουσία του μεγαλύτερου μέρους των εορτών και των τελετουργιών στον κύκλο του χρόνου. Παράλληλα μεταβιβάζεται στις επόμενες γενιές και διατηρείται στη συλλογική μνήμη εξαιτίας της τομής που δημιούργησε και γίνεται αντιληπτό στο πλαίσιο που τοποθετούν τους εαυτούς τους οι συνομιλητές «... *εγώ τώρα που είμαι τρίτης γενιάς...*»⁷²⁷ και στις βιωμένες τελετουργικές εμπειρίες που επιτελούνται στον κύκλο της ζωής, όπως π.χ. η απουσία συγγενών για την θέση του Νούνου/Σαντάκ στην τελετουργία της περιτομής σύμφωνα με το τυπικό, «*Ειδικά εδώ στα Γιάννενα που χάθηκε το πολύ μέρος της κοινότητας, δεν υπήρχε παππούς δεν υπήρχε... πολλές φορές δεν υπήρχε θείος, λίγοι ήταν που ήταν αδέρφια ας πούμε... που γυρίσαν δυο αδέρφια [...] δεν υπήρχαν συγγενείς!*».⁷²⁸

Τα κυρίαρχα σύμβολα, δομούν τις πολιτισμικές ταυτότητες της κοινότητας, μέσα από ένα σύστημα συμβόλων που παρέχει τόσο η θρησκεία όσο και η κοσμική εμπειρία και η ερμηνεία τους ανανεώνεται μέσω των εορτών και των τελετουργικών πρακτικών, θρησκευτικού και κοσμικού περιεχομένου. Η κοσμική εμπειρία δεν

⁷²⁶ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Κλαίρη Βενουζίου 5/11/2016 σ. 77

⁷²⁷ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Μάρκος Μπαττίνας 8/9/2017 σ. 96

⁷²⁸ Παράρτημα Απομαγνητοφωνήσεις Ματθίλντη Εσκεναζύ 24/10/2016 σ. 52

αποϊεροποιείται ποτέ γιατί μέσα από την διαπλοκή των χρόνων τα άτομα εξακολουθούν να δρουν σύμφωνα με το πολιτισμικό σύστημα που μετέχουν, ακόμη και αν οι άνθρωποι δεν ερμηνεύουν την δράση σύμφωνα με αυτό.⁷²⁹ Το μεγαλύτερο μέρος της κοινότητας προσδιορίζει τον εαυτό του ως «κοσμικό εβραίο», παρόλα αυτά η συμμετοχή σε όλες τις εορτές και τελετουργίες θρησκευτικές και μη, δείχνει πως η καθημερινή εμπειρία συνδιαλέγεται με την θρησκευτική. Οι σχέσεις, οι μνήμες, οι ερμηνείες, τα σύμβολα, οι αφηγηματικές ροές που ενεργοποιούνται με την παρουσία και την απουσία των Γιαννιωτών εβραίων εξαιτίας του Ολοκαυτώματος και των Διασπορών στο παραπάνω πλαίσιο, ανασυνθέτουν τις ταυτότητες και τη συλλογική μνήμη της κοινότητας ενώ ταυτόχρονα ανανεώνονται οι κοινοτικοί δεσμοί. Το πολιτισμικό μόρφωμα που αναπτύχθηκε στα Ιωάννινα μέσα από τις σχέσεις και τα πεδία δράσης, π.χ. το εμπόριο, όλων των πολιτισμικών ομάδων της πόλης αποτελεί επίσης μέρος της συλλογικής ταυτότητας της κοινότητας. Η δυναμική διαδικασία αλληλεπίδρασης των κοινοτήτων μέχρι σήμερα μέσα από τις μετακινήσεις αφενός τονώνει και ανανεώνει τους κοινοτικούς δεσμούς αφετέρου περιχαράκωνει τη συλλογική ταυτότητα και μνήμη με το έντονο τοπικό και κοσμοπολίτικο στοιχείο. Η αριθμητική δυναμική της κοινότητας των Ιωαννίνων είναι μικρή, ειδικά αν αναλογιστούμε την προπολεμική της κατάσταση. Στη συλλογική μνήμη όμως της κοινότητας μετέχουν και οι Γιαννιώτες εβραίοι της Διασποράς διαδραματίζοντας πρωταγωνιστικό ρόλο τόσο στην ανασύνθεσή της όσο και στην παραγωγή και διατήρηση των πολιτισμικών ταυτοτήτων της κοινότητας σε τοπικό και διεθνικό επίπεδο.

---

⁷²⁹ Bourdieu Pierre, *Η αίσθηση της πρακτικής*, σ. 113

Βιβλιογραφία

- 1) Αγαπίδης Ιωάννης, *Το αρχαίον εβραϊκόν Δίκαιον ή Το Δίκαιον της Πεντατεύχου*, αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη, 1960
- 2) Αλεξάκης Ελευθέριος Π., *Ταυτότητες και ετερότητες: σύμβολα συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα – Βαλκάνια*, Δωδώνη, Αθήνα, 2001
- 3) Αλεξάκης Ελευθέριος Π., «Το μυστήριο της Σπείρας και η απεικόνισή της στην Ελληνική Λαϊκή Τέχνη» Χανδακά Σοφία (επιμ.) *Λαϊκή Τέχνη: Νέα Ευρήματα – Νέες Ερμηνείες*, Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα Μουσείο Μπενάκη 2 –5 Νοεμβρίου 2006, σ. 591 - 645
- 4) Αθανασίου Αθηνά, *Ζωή στο Όριο: δοκίμια για το Σώμα, το Φύλο και τη Βιοπολιτική*, Εκκρεμές, Αθήνα, 2007
- 5) Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Ο Άλλος εν διωγώ: Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία, ζητήματα Ιστορίας και Μυθοπλασίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998
- 6) Ανδριανοπούλου Παναγιώτα, *Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων. Διαδρομή στο χρόνο*, Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος, 2014
- 7) Anteby Lisa – Yemini and William Berthomiere, *Diaspora: A Look Back on a Concept*, Bulletin du Centre de recherche francais a Jerusalem, 30 Novembre 2005
- 8) Apostolou Andrew, “Mother of Israel, Orphan of History: writing on Jews of Salonica”, Review essay, *Israel Affairs*, Vol. 13, 2007, σ.σ. 194 – 204
- 9) Appadurai Arjun, *Νεωτερικότητα Χωρίς Σύνορα: Πολιτισμικές Διαστάσεις της Παγκοσμιοποίησης*, μτφ. Κώστας Αθανασίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014
- 10) Armstrong John A., “Mobilized and Proletarian Diasporas”, *American Political Science Review*, Vol. 70, No.2 June 1976, σ.σ. 393 – 408
- 11) Asad Talal, *Genealogies of religion: Discipline and reasons of power in Christianity and Islam*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1993c
- 12) Ασέρ Ραφαήλ Μωυσής, *Προσευχολόγιον της Ημέρας του Εξιλασμού: Κατά το Σεφαραδίτικον Ρυθμόν Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, 1969
- 13) Assman Jan, *Η πολιτισμική μνήμη: Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, μτφ. Διαμαντής Παναγιωτόπουλος, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2017
- 14) Barth Frederic, *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*, Oslo: Universitetsforlaget, 1969
- 15) Βαρών – Βασάρ Οντέτ (επιμ.) *Εβραϊκή Ιστορία και Μνήμη*, Πόλις, Αθήνα, 1998
- 16) Βασιλείου Μ. Βελλά, *Εβραϊκή Αρχαιολογία*, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, γ' έκδοση, 1996
- 17) Βλάχου Ε., Κοτζόγλου Γ. και Παπαδοπούλου Χ., «Πριν σβήσει η φλόγα: Καταγραφή της γεβανικής διαλέκτου», Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, Ρόδος, 2014
- 18) Bornstein - Makovetsky Leah, “The social and communal organization of the Jewish communities in Epirus during the sixteenth century”, *Mediterranean Historical Review*, 2008, σ.σ. 207-215
- 19) Bourdieu Pierre, *Η αίσθηση της Πρακτικής*, μτφ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006
- 20) Bourdieu Pierre, “Symbolic Power”, *Critique of Anthropology* Vol. 13, 1979
- 21) Bowman Steven B., *The Agony of Greek Jews 1940 – 1945*, Stanford University Press, Stanford, 2009

- 22) Bowman Steven B., *The Jews of Byzantium 1204 – 1453*, University of Alabama, Alabama, 1985
- 23) Βρανούση Λ.Ι., *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου: Εκδόσεις και Χειρόγραφα*, Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 1962
- 24) Butler Judith, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, N.Y., 1990
- 25) Γερούκη Αριάδνη, «Μια ιστορικό – ανθρωπολογική προσέγγιση του περιθωριακού: η μάγισσα, ο Εβραίος, ο βρικόλακας (17^{ος} – 18^{ος} αι. Κέρκυρα – Αιγαίο)» *Εθνολογία*, Τόμος 5/1996 – 1997 σ.σ. 103 - 114
- 26) Γκατζόλης Χρήστος (επιμ.), *Ο Πολιτισμός στο Τραπέζι*, Υπουργείο Πολιτισμού - Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Βασιλική Κράββα, «Οι Σεφαραδίτες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης: Διατροφή και Συλλογική Μνήμη» 2006, σ. 133 – 144
- 27) Chaim Pearl and Reuben S. Brookes, *Βασικές Αρχές του Ιουδαϊσμού, Κ.Ι.Σ.Ε.*, 1964α, 1997β
- 28) Cohen Antony P., *The Symbolic Construction of Community*, Routledge, London, 2003
- 29) Cohen Robin, *Global Diasporas: An Introduction*, UCL Press, London, 1997a και Routledge Tylor & Francis group, London and N.Y., 2008b
- 30) Connerton Paul, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989
- 31) Dalven Rae, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Philadelphia, 1990
- 32) Δημητρίου Σωτήρης (επιμ.), *Ανθρωπολογία των Φύλων*, Σαββάλας, Αθήνα, 2001
- 33) *Documents on the history of the Greek Jews: records from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs*, Kastaniotis, Athens, 1999
- 34) Douglas Mary, *Natural Symbols: explorations in cosmology*, Routledge, N.Y., 1970
- 35) Douglas Mary, *Καθαρότητα και Κίνδυνος: Μια ανάλυση των εννοιών της Μιαρότητας και του Ταμπού*, μτφ. Αίγλη Χατζούλη, Πολύτροπον, Αθήνα, 2006
- 36) Durkheim Emile, *The Elementary Forms of Religious Life*, trans. Karen E. Fields, The Free Press, N.Y., 1995
- 37) Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», Πρακτικά 16^{ου} Σεμιναρίου για Εκπαιδευτικούς, Ινστιτούτο Θερβάντες, 18 – 19 Φεβρουαρίου 2016, Αθήνα
- 38) Eliade Mircea, *Το Ιερό και το Βέβηλο*, μτφ. Νίκος Δεληβοριάς, Αρσενίδη, Αθήνα, 2002
- 39) Ember M., C.R. Ember and Skoggard (edt.), *Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee cultures around the world*, N.Y. Klumer Academic Plenum Publishers, 2005
- 40) Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο 3 - 4 Απριλίου 1998, Αθήνα, 1999
- 41) Ευθυμίου Μαρία, «Οι Εβραίοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: πλευρές της ζωής και της δράσης τους», *Σύγχρονα Θέματα*, Vol. 14, τ.χ. 52 -53, Ιούλιος 1994, σ.σ. 10 – 14
- 42) Fromm B Annette., *We are few: Folklore and ethnic identity of the Jewish community of Ioannina, Greece*, Indiana University, 1992
- 43) Ζαϊμάκης Γιάννης και Καλλιγιαννάκη Θεανώ, *Τοπικός χώρος και πολυπολιτισμικότητα: Σάπες, Θράκη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004
- 44) Ζαμπακόλας Χρήστος, *Η Ιστορική παρουσία των Γιαννιωτών Εβραίων μέσα από την εμπορική τους δραστηριότητα: Ιωάννινα – Βενετία 16^{ος} – 18^{ος} αιώνας*, Ίδρυμα Ιωσήφ και Εσθήρ Γκανή, Ιωάννινα, 2013
- 45) Ζωγραφάκης Γ.(επιμ.), *Γιοσέφ Ελιγιά, Εβραϊκά Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη, 1978
- 46) Geertz Clifford, «Diasporas», *Cultural Anthropology*, Vol. 9, No. 3, Further Inflections: Toward Ethnographies of the Future., 1994, σ.σ. 302-338
- 47) Geertz Clifford, *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, μτφ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003

- 48) Gell Alfred, *Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*, Berg, Oxford, 1992
- 49) Gruen Erich S., *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, Harvard University Press, Cambridge, 2002
- 50) Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, μτφ. Τίνα Πλυτά, Παπαζήση, Αθήνα, 2013
- 51) Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφ. Ελευθερία Ζέη, Νεφέλη, Αθήνα, 2013
- 52) Hendry Joy, *Οι κόσμοι που μοιραζόμαστε: Εισαγωγή στην Πολιτισμική και Κοινωνική Ανθρωπολογία*, μτφ. Χρυσούλα Μεντζαλίρα, Κριτική, Αθήνα, 2011
- 53) Hollender Elisabeth et Niehoff Jannis Panagiotis, "Mahzor Romania and the Judeo – Greek Hymn "Ένας ο Κύριος": Introduction, critical edition and commentaty", *Revue des etudes juives*, 170 (1 – 2), janvier- juin 2011
- 54) Ikonomopoulos - Haddad Marcia, "Geneology of Yanniote Jews: Jews from Ioannina, Greece", *Avotaynu*, Vol. xxvi, no. 1, 2010
- 55) Jacques Hassoun (επίμ.), *Εβραϊκή Ιστορία και Μνήμη*, Πόλις, Αθήνα, 1998
- 56) Καβάλα Μαρία, *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδος (1941 – 1944): Μια Ιστορία με πολλές πτυχές*, Κάλλιπος, Αθήνα, 2015
- 57) Κανετάκης Γεωργ. Γιάννης., *Το Κάστρο των Ιωαννίνων: Συμβολή στην πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*, εκδόσεις Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, Αθήνα
- 58) Karagiannis G. Christos, "The Expansion of Mediterranean Judaism and the Synagogue of Delos", *Mediterranean Review*, Vol. 4, No. 1, June 2011
- 59) Καυτατζόγλου Ιωάννα, *Ο Κύκλος και γραμμή: Όψεις του κοινωνικού χαρακτήρα*, Ιανός, Αθήνα, 1995
- 60) Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων - Μνημεία και Μνήμες*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 2007
- 61) Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος, *Νέοι στη Δίνη της Κατοχής: Ο Διωγμός και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 1943 – 1944*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κ.Ι.Σ.Ε., Αθήνα, 2008
- 62) Κοκολάκης Μιχάλης, *Το Ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι: Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820 – 1913)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2003
- 63) Κυριακίδης Γιάννης και Μιχαηλίδου Μάρθα(επιμ.), *Η προσέγγιση του Άλλου: Ιδεολογία, Μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2006
- 64) Λαγόπουλος Αλέξανδρος Φ., *Ο Ουρανός πάνω στη Γη: Τελετουργίες καθαρσίας του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού και προέλευσή τους*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2003
- 65) Λαμπροπούλου Άννα και Τσικνάκης Κώστας (επίμ), *Η Εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο (4^{ος} – 19^{ος})*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα, 2008
- 66) Laqueur Walterm edt. & Baumel Tydor Judith associate edt., *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press, New Haven and London, 2001
- 67) Leach Edmund, *Πολιτισμός και επικοινωνία, η λογική της διαπλοκής των συμβόλων: μια εισαγωγή στη χρήση της στρουκτουραλιστικής ανάλυσης στην κοινωνική ανθρωπολογία*, μτφ. Σουρράπα Έρση, Καστανιώτης, Αθήνα, 1993
- 68) Mango Cyril, *Βυζάντιο: Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα, 2010
- 69) Μακρυνιώτη Δήμητρα (επιμ.), *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, μτφ. Κώστας Αθανασίου, Κική Καψαμπέλη, Μαριάννα Κονδύλη, Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Νήσος, Αθήνα, 2004
- 70) Μαντόγλου Άννα, *Κοινωνική Μνήμη Κοινωνική Λήθη: Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, Πεδίο, Αθήνα, 2010

- 71) Μαργαρίτης Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι Συμπατριώτες: στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδος*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005
- 72) Μάτσας Ιωσήφ, «Τα ονόματα των Εβραίων στα Γιάννενα», *Χρονικά*, 107 Σεπ – Οκτ. 1989
- 73) Μάτσας Μ., «Η εβραϊκή κοινότητα στα Γιάννενα», *ΑΝΤΙ* τχ. 179, 5-6-1981
- 74) Mauss Marcel, «Τεχνικές του σώματος», *Κοινωνιολογία και Ανθρωπολογία*, μτφ. Παραδέλλης Θεόδωρος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2004 σ.σ.77 – 81
- 75) Μαχαιρά Άννα – Παπαστεφανάκη Λήδα (επίμ.), *Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση 15^{ος} – 20^{ος} αιώνες: Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ισραηλιτική κοινότητα Ιωαννίνων, Ιωάννινα 21 – 23 Μαΐου 2015, Ισνάφι, Ιωάννινα 2016
- 76) Μεσσίνας Ηλίας, *Οι συναγωγές στην Ελλάδα, η αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με τον ιστό της πόλης και την εβραϊκή συνοικία: Συγκριτική μελέτη της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής των συναγωγών της Βορείου Ελλάδος, η θέση τους στην εβραϊκή συνοικία και η παρουσία τους στον πολεοδομικό ιστό από τον 15^ο στον 20^ο αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 1998
- 77) Μόλχο Ρένα, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μελέτες Ιστορίας και Μνήμης*, Πατάκη, Αθήνα, 2015
- 78) Μπούσχοτεν Βαν Ρίκη, Βερβενιώτη Τασούλα, Δήμητρα Λαμπροπούλου Μάρλεν Μούλιου, Ποθητή Χαντζαρούλα, *Η μνήμη αφηγείται την πόλη: Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Πλέθρον, 2016
- 79) Molho Michael, *Traditions and Customs of the Sephardic Jews of Salonica*, Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, N.Y, 2006
- 80) Ναρ Α. Λέων., *ΑΠΑΝΤΑ Γιοσέφ Ελιγιά*, Γαβριηλίδης, Αθήνα, 2009
- 81) Νάχμαν Ευτυχία, *Γιάννενα: Ταξίδι στο Παρελθόν*, Talos press, Αθήνα, 1996
- 82) Νικολαΐδης Ν. Ιωάννης, «Ένα επεισόδιο μεταξύ χριστιανών και εβραίων στα Γιάννενα του 19^{ου} αιώνα» *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τομ. Α', Ιωάννινα, 1979
- 83) Νιτσιάκος Βασίλης και Ποτηρόπουλος Παρασκευάς (επιμ.), *Λαογραφία και Ανθρωπολογία: μία συμβολή στο διάλογο*, Σιδέρης, Αθήνα, 2018
- 84) Νιτσιάκος Βασίλης, *Χτίζοντας το Χώρο και το Χρόνο*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 2003
- 85) Nora Pierre, «Τόποι μνήμης», *Ίστωρ*, 2005, τομ. 14, σ. 179 – 198
- 86) Norbert Elias, *Η θεωρία του Συμβόλου*, μτφ. Ρεβέκκα Πέσσαχ, Μεταίχιμο, Αθήνα, 2010
- 87) Παπαϊωάννου Απόστολος, *Οι Εβραϊκές συνοικίες των Ιωαννίνων: Ιστορία – Πολεοδομία – Αρχιτεκτονική*, Κ.Ι.Σ.Ε., Αθήνα, 2017
- 88) Παπασταματίου Δημήτρης, Κοτζαγεώργης Φωκίων, *Ιστορία του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα, 2015
- 89) Παπαταξιάρχης Ε. – Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992β
- 90) Παπαχριστοφόρου Μαριλένα, ««Πολυροβιθάς» (AT/ATU 545D*) και «Παπουτσωμένος Γάτος» (AT/ATU 545): Πολιτισμικοί μετασχηματισμοί και αφηγηματικές προσαρμογές», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, *Δωδώνη: Ιστορία και Αρχαιολογία*, 38^{ος} και 42^{ος} Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής σχολής, Ιωάννινα, 2008 – 2013, σ.σ. 394 – 397
- 91) Παπαχριστοφόρου Μαριλένα, *Μύθος, Λατρεία, Ταυτότητες «στο νησί της Καλυψώς»*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2013
- 92) Πασσερίνι Λουίζα, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα: Η Ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα, 1998

- 93) Patai Raphael founding ed. & Bar – Itzhak Haya ed., *Jewish Folklore and Traditions*, Routledge Tylor & Francis Group, London and New York, 2015, Vol 1 – 2
- 94) Pierron Bernard, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα: Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821- 1924*, Πόλις, Αθήνα, 2004
- 95) Press, California 2009
- 96) Rabbi Hayim Halevy Donin, *To be a Jew: a guide to Jewish observance in contemporary life*, αυτοέκδοση, U.S.A., 1991
- 97) Rainer Boubock & Thomas Faist (edits), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, IMISCOE Research - Amsterdam University Press, 2010
- 98) Rozen Minna (editor), *Homelands and Diasporas: Greeks, Jews and Their Migrations*, I.B. Tauris and co Ltd, London, 2008
- 99) Rozen Minna, «Οι Ρωμανιώτες στην Οθωμανική Περίοδο», *Χρονικά*, Κ.Ι.Σ.Ε τχ. 177, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2002
- 100) Rozen Minna, *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans 1808 -1945*, Tel Aviv University, 2005
- 101) Rozen Minna, *Εβραίοι στην Κωνσταντινούπολη: Νεότεροι Χρόνοι*, μτφ. Τσοκανή Άννα, Encyclopedia of the Hellenic World, Constantinople, 2008
- 102) Safran William, «Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return», *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, University of Toronto Press, Vol.1 No. 1 1991
- 103) Schminck – Gustavus Christoph U., *Μνήμες Κατοχής II: Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, μτφ. Α. Νέττας, Σ. Γεωργιλίδη, Α. Παντίδη, Θ. Παντίδης, Ισνάφι, Ιωάννινα, 2008
- 104) Sered Sussan Starr, *Women as Ritual Experts*, Oxford University Press, N.Y. 1992
- 105) Sidiropoulou Maria, «Negotiating a diasporic Identity: The Jews in Thessaloniki», *Journal of the Albanian Institute of Sociology - Social Studies*, Vol.9, No3, 2015
- 106) Σιμπή Ιακώβ, «Συμβολή στην ιστορία των πρώτων Εβραίων στην Ελλάδα», *Χρονικά*, Κ.Ι.Σ.Ε, τχ. 29 Μάιος 1980
- 107) Σιμπή Ιακώβ – Λάψα Καρίνα, *Η ζωή από την αρχή: Μετανάστευση των Ελλήνων εβραίων στην Παλαιστίνη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010
- 108) Stavroulakis Nikos - Timothy De Vinney, *Jewish Sites and Synagogues of Greece*, Talos, Athens, 1992
- 109) Stavroulakis Nikos, *The Jews of Greece*, Talos Press, Athens, 1990
- 110) Σταυρίδης Σταύρος (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006
- 111) Stratton Jon, *(Dis)placing the Jews: Historicizing the Idea of Diaspora*, *Diaspora* 6: 3 1997
- 112) Taylor Charles, *Πολυπολιτισμικότητα*, μτφ. Παιονίδης Φιλήμων, Πόλις, Αθήνα, 1997
- 113) Τζιόβας Πάνος – Δημήτρης, *Η εβραϊκή παρουσία στην Ήπειρο και οι Ρωμανιώτες Γιαννιωτοεβραίοι της Θεσπρωτίας*, αυτοέκδοση, Ιωάννινα, 2015
- 114) Τζιόβας Πάνος – Δημήτρης, *Η Ισραηλιτική κοινότητα Ιωαννίνων*, αυτοέκδοση, Ιωάννινα, 2017
- 115) Tsur Ehrlich, “The Last Romaniotes of Yannina”, *Segula - The Jewish Journey through History*, τχ. Δεκέμβριος 2010
- 116) Turner Victor and Turner Edith, *Image and Pilgrimage in Christian Culture*, Columbia University Press, N.Y., 1978
- 117) Turner Victor, “Symbolic Studies”, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 4, 1975 σ.σ. 145 - 161

- 118) Turner Victor, *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*, London: Cornelee University, 1967
- 119) Turner Victor, *The Ritual Process: Structure and Anti – Structure*, Cornell Paperbacks Cornell University Press, N.Y.1997
- 120) Van Genner Arnold, *Τελετουργίες Διάβασης: Συστηματική Μελέτη των Τελετών*, μτφ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Ηριδανός, Αθήνα, 2016
- 121) Fleming E. Katherine, *Η ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, μτφ. Γάσπαρης, Οδυσσέας, Αθήνα, 2009
- 122) Φλερρύ Κ. Άββα, *Ήθη Ισραηλιτών*, μτφ. Μετίκος, Αυτοέκδοση, 1814
- 123) Φρεζή Υβόννη Ρ. - Ρούλα - Η. Κονέ- Ευτυχία Χ. Μαίση /Οι Κυρίες της Ισραηλιτικής Κοινότητας Βόλου, *Ο κύκλος της Ζωής: Εβραϊκά Σύμβολα*, Ισραηλιτική κοινότητα Βόλου, Βόλος, 1998α, 2005β
- 124) Φρεζής Ραφαήλ Α., *Η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου: Σύντομη Ιστορική Αναδρομή*, Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου, Βόλος, 2009
- 125) Φρεζής Ραφαήλ, *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Εβραϊσμού*, αυτοέκδοση, Βόλος, 2007
- 126) Φωτόπουλος Κωνσταντίνος, «*Παλιές Γιαννιώτικες μικροϊστορίες. Μια σύγκρουση χριστιανών και εβραίων*» Ανάτυπο της Ηπειρωτικής Εστίας, τχ. 203 – 204 Ιωάννινα, 1969
- 127) Χατζής Δημήτρης, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Κέδρος, Αθήνα 1988γ
- 128) Χρονικά, *Η αρχαία Ιερή συναγωγή των Ιωαννίνων*, ΚΙΣΕ, τεύχος 3, Νοέμβριος 1977
- 129) Ψυχογιού Ελένη, «*Μαύρηγη*» και Ελένη: *Τελετουργίες Θανάτου και Αναγέννησης, Χθόνια μυθολογία, Νεκρικά Δρώμενα και Μοιρολόγια στη σύγχρονη Ελλάδα*», Ακαδημία Αθηνών, *Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, Αρ. 24, Αθήνα, 2008

Ιστογραφία

1. Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <http://www.kentrolaografias.gr/>
2. Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <https://www.esiea.gr/>
3. Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο – Ισραηλιτική κοινότητα Ιωαννίνων, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=31&Itemid=62
4. Yvelia Online Community – Kol haKehilla: The Jewish Sites of Ioannina, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 http://www.yvelia.com/kolhakehilla/archive/sites/ioannina/ioannina_synagogue_001.htm
5. Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού – Εβραίοι στην Κωνσταντινούπολη Νεότεροι Χρόνοι, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=11678>
6. Εφημερίδα Καθημερινή – Το τραύμα της δεύτερης γενιάς του Ολοκαυτώματος, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018

- <http://www.kathimerini.gr/893872/article/epikairothta/ellada/to-trayma-ths-deyterhs-genias-toy-olokaytwmatos>
7. Beit Hatfutsot (Μουσείο Διασποράς) The Museum of the Jewish People – Ioannina, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <https://dbs.bh.org.il/place/ioannina>
  8. Haifa Thessaloniki – Εκδήλωση για τα 70 χρόνια από τον εκτοπισμό των Εβραίων των Ιωαννίνων, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 http://haifasaloniki.blogspot.gr/p/70_19.html?m=1
  9. Times of Israel | News from Israel, the Middle East and the Jewish World – Greece’s Romaniote Jews face extinction, 70 years after Auschwitz, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <https://www.timesofisrael.com/greeces-romaniote-jews-face-extinction-70-years-after-auschwitz/>
  10. The Jerusalem Post – Walkig Tour: Synagogues for Slihot No.3 (για την εβραϊκή οικογένεια που μετανάστευσε στο Ισραήλ και ίδρυσαν Γιαννιώτικη συναγωγή το 1925, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <http://www.jpost.com/Travel/Jerusalem/Walkig-tour-Synagogues-for-Slihot>
  11. World Heritage Encyclopedia – Romaniote Jews, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <http://www.worldheritage.org/article/WHEBN0000060837/Romaniote%20Jews>
  12. Youtube -The City Concealed: Kehila Kedosha Janina – The Last Greek Synagogue , τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <https://www.youtube.com/watch?v=t1Bff1BipJ4>
  13. Jewish Virtual Library – Ner Tamid (eternal light) – Οι καντήλες μπροστά από το Ιερό τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <http://www.jewishvirtuallibrary.org/ner-tamid>
  14. Jewish Virtual Library – The Babylonian Exile, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <http://www.jewishvirtuallibrary.org/the-babylonian-exile>
  15. Kehila Kedosha Janina Synagogue and Museum – Tour of Jewish Greece and Balkans, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <https://www.kkjsm.org/jewish-tours-of-greece>
  16. Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο – Ημέρα Εξιλασμού στα Ιωάννινα, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=1786:2017-10-04-11-48-00&catid=30:2009-04-30-08-27-26&Itemid=63
  17. Monoskop – Marcel Mauss “Techniques of the body” τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 https://monoskop.org/images/c/c4/Mauss_Marcel_1935_1973_Techniques_of_the_Body.pdf
  18. Ένωση Προφορικής Ιστορίας – Η μελέτη της μνήμης: ατομική και συλλογική, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <http://www.epi.uth.gr/index.php?page=practice4>
  19. The national library of Israel – Yosef Matza ηχητικό απόσπασμα προσευχής από τα Γιάννινα, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <http://web.nli.org.il/sites/nlis/he/Song/Pages/song.aspx?songid=789#9,137,2583,719>
  20. Jewish Encyclopedia – The names of God, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018 <http://jewishencyclopedia.com/articles/11305-names-of-god>
  21. Judaism 101, τελευταία προσπέλαση 10/5/2018 <http://www.jewfaq.org>
  22. Jewish Virtual Library, τελευταία προσπέλαση: 10/05/2018 <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>

23. Jewish Theological Seminary, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018
<http://www.jtsa.edu/>
24. The Israel Bible Israel 365 – ΕΛΙΥΑΗΟΥ, τελευταία προσπέλαση 10/05/2018
<https://theisraelbible.com/glossary/eliyahu>
25. Archive, τελευταία προσπέλαση 15/5/2018
https://archive.org/details/ldpd_11683801_000